

• *Tanulmányok* •

•

•

•

•

•

● MÁK FERENC
A RÉGI ORSZÁG GONDJAI ◀

Herczeg Ferenc nemzeti konzervativizmusa

A XIX. századi magyar irodalomtörténet jeles kutatója, Németh G. Béla kelt védelmére a köztudatból száműzött Herczeg Ferencnek akkor, amikor a haldokló szocializmus lápvilágából már kiutat keresett a szellem; akkor, amikor világossá vált, hogy a materialista világszemlélet „termelőerő-kultuszának” kizárólagossága (és terrorja) zátonyra vitte az emberi élet külső és belső adottságait, az élhető életet, és az élhető élethez szükséges lelki-szellemi értékeket. Az 1980-as években a tanúságokra szomjazó szellem Magyarországon is megteremtette az emlékiratok kultuszát, és aki a kora valóságából a menekülés (a felülkerekedés) lehetőségeit kereste, az Rákóczi Ferentől Márai Sándorig elolvasott mindent, ami a küzdő ember számvetéseiről szólt. A történetirodalomhoz közeli tényirodalom nyitott hát először ablakot, és hozott frissítő levegőt a fulladozó léleknek. Németh G. Béla meglepőnek tartotta, hogy az irodalomtudomány, az irodalomtörténet-írás még akkor sem mutatott valamirevaló érdeklődést Herczeg Ferenc művei, és művei sorában az emlékiratok iránt sem, amikor a történészek már hivatkozásaikban bőven idézték annak társadalomkritikai megállapításait. „A történetírás sokkal nagyobb figyelmet fordított rájuk – írta az általa szerkesztett és kiadott emlékiratok harmadik kötetének, a *Hűvösvölgy*-nek kései megjelenésekor – úgy, mint egy alapvető hazai mentalitásfajta s magatartásforma jól kiaknázható forrástárnáira.” Hozzátette: bizonyosság ez arra, hogy „historikusaink java sokkal előbb lerázta a valódi kutatás és gondolat nyűgöző bilincseit, mint irodalmunk történetének bűvárlói, akiknek jelentékeny része még tán jól is érezte (s érzi) magát a tradicionális »népnemzeti« vagy az osztálykategóriás tárgyalásmód örökségében, amelyben eleve adva voltak a tézises szövegek s a rubrikás értékek, s amelyben nem kellett így a gondolattal vesződni; elég volt a szónoki cifrázat vagy némi tudóskodó divatsallang.”¹ A marxista iro-

■

- 1 Hozzátette: „Aligha kétséges, jónéhány tanárnemzedéknek kell felnőnie, hogy saját elmével, saját ízléssel, saját tapasztalattal tudjon és merjen gondolkodni, ítélni, befogadni és elutasítani.” Németh G. Béla: A külső élet krónikása. In *Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy*. A szöveget gondozta Győri János, Németh G. Béla előszavával. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 8.

●

dalompolitika amellett hogy kellő fenntartásokkal fogadta a polgári világ irodalmi hagyományait, Herczeg Ferencet – a Horthy-rendszer egyik szimbólumaként – egyszerűen kiparancsolta az irodalomból. A később született nemzedékek, ha egyáltalán hallottak róla, jószerevel csak „gúnyos, fölényes kicsinylést” hallhattak. Műveit nem olvasták, színpadi alkotásait nem láthatták, a magyarság sorskérdéseivel foglalkozó izgalmas regényeivel nem találkoztak.

Olykor azonban mintha Németh G. Béla mondataiban is visszhangozna valami az előítéletekből: „Igazában az emelt nivójú lektúr és a jó ízléssel szórakoztató színpad értője és szerzője ő. Nem nevelni kívánja olvasóit, nézőit, hanem kielégíteni művelten szórakozó, civilizáltan időt töltő, öntetszően problémázó igényeiket úgy, hogy ízlésük csiszolódjék és finomodjék, rétegződjék és gazdagodjék a *maguk szemléletén belül*” – írta idézett méltatása folytatásában, hogy azután oldalakon át cáfolja mindazt, amit elhamarkodottan megállapított. Annak ellenére, hogy első sikereit valóban a dzsentritémájú elbeszéléseivel aratta (*A Gyurkovics leányok, A Gyurkovics fiúk, Gyurka és Sándor*), Herczeg Ferenc nem a dzsentri írója volt, hanem az ő korában a politikai hatalmat birtokló és a társadalmi befolyását őrző magyar úri középosztályé. „Emlékezéseinek történeti, történetiszociológiai, mentalitástörténeti jelentőségét éppen az kölcsönzi, hogy ennek az egészen sajátos magyar társadalmi rétegnek és történeti alakzatnak szinte minden vonásával igen hű és tanulságos tükre.”² Pályájának alakulásával és a dzsentriélményével kapcsolatosan kései olvasóinak és bírálóinak maga a szerző is súgott: „Az én irodalmi utam tulajdonképpen nem egészen tudatos, de azért következetes menekülés volt saját magam elől – írta felettébb izgalmas visszaemlékezéseinek második kötetében, *A gótikus házban*. – A huszárokat és jukker leányokat nagyon hamar meguntam és átengedtem másoknak, akik aztán kávéházi katonákat és kisvárosi görölöket csináltak belőlük, a kurucaimból mások kezén börtörkű szélbali kortesek lettek. A rövid elbeszéléstől átpártoltam a regényhez, onnan a

2 Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma: Herczeg Ferenc emlékezései. In Herczeg Ferenc: *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy. A gótikus ház*. Budapest, 1985; Szépirodalmi Könyvkiadó, 11.

színpadhoz, a társadalmi témákat fölcseréltem történelmi tárgyakkal, a bohózatot a tragédiával. Ez nem volt holmi irodalmi program megvalósítása, hanem ösztönszerű irtózat az egyhangúság unalmától.”³ Kortársa, Kornis Gyula Herczeg Ferencről írt pályarajzában múló epizódnak tekintette a kezdő író dzsentrikorszakát, amelyben a szerző akár még jól is érezhette magát, „léha szellemét, formális erkölcsét, külsőszerű epidermis-morálját”, üres lelkűségét azonban haszontalannak látta – s olykor károsnak ítélte. Radikális politikai ellenfelei voltak azok, akik a *Gyurkovics*-műveket erkölcsi eltévelyedésnek tekintették, szemére vetették, hogy elbeszéléseiben és színpadi műveiben a léha életnek állított emléket, és ezzel a későbbi szocialista irodalompolitikának is fegyvert adtak a kezébe.⁴

Herczeg Ferencnek azonban nem a dzsentrivilágot és dzsentritársadalmat bemutató és bíráló elbeszélés és színmű az igazi műfaja, a szerző – a magyar politikai élet századfordulón bekövetkezett tehetetlensége és reménytelensége láttán – a múltból merített tanulságok föltárásának szándékával a történelmi regényben találta meg a maga méltó megnyilatkozási színterét. Ez a terület egyébként is Jókai halála óta várta a maga mesterét. „Nyilvánvaló volt – írta a nyolcvanéves írótköszöntő tanulmányában Brisits Frigyes –, hogy ezt az örökséget csak az veheti át, aki folytatni tudja Jókai hagyományának nagy formai értékeit: az elbeszélés könnyed báját, a nyelv és stílus magyaros tisztaságát és a humor aranyló derűjét, de ugyanakkor ezekhez hozzáteremti a maga korszerű világát, melyben a közönség megtalálja önmagát.” Egyszerre Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc tűntek alkalmasnak a Jókai-örökség megújító folytatására. A magyar közönség akkor is azokat ajándékozta meg az „olvasás bizalmával és szeretetével, akikben Jókai emléke járt és ragyogott vissza, akik bár tárgyban és felfogásmódban tovább jutottak nála, mégiscsak az ő életét örökítették meg, mégpedig szíve divatja szerint: sohasem támadóan

3 Herczeg Ferenc: *A gótikus ház*. Budapest, 1940, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, /Herczeg Ferenc Emlékezései, [2.]/, 85.

4 Kornis Gyula: Herczeg Ferenc. In *Herczeg Ferenc félszázados tagságának alkalmával írták a Petőfi Társaság tagjai*. Budapest, é. n. [1941]; Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, 82.

és fájoan, inkább életérzést megvilágító és elszórakoztató, problémáit derűs melegséggel megvilágító és felmutató módon.⁵ Évtizedekkel később, az újrafelfedezés pillanatában Németh G. Béla is a Jókai-hagyományok egyik legkiválóbb követőjét látta Herczegben, „jókaiságot” azonban regényeinek külsőségeiben – a cselekménybonyolításban, az előadása nacionális retorikájában és hangja hősies patetikájában – vélte tetten érni „anélkül, hogy Jókai legfőbb erősségét, a hazai világ ezerféle életképének meleg bensőségességét, bizalmas közvetlenségét, családias otthonosságát, derűs, de szomorkással is átvont humorát, telített képzeletű színességét is adta volna”.⁶ Másként látta ezt Kornis Gyula, aki Herczeg Ferencet elsősorban *ábrázolóművész*nek tekintette, aki az életet a maga mozgalmas valóságában rajzolta meg, de aki *poéta* is, hiszen gazdag képzelőerővel formálta és alakította a történeti valóságot anélkül, hogy életszerűségében eltorzította volna. És mindemellett nagy *mesélő* is volt, aki „az epika ősforrásából, a képzeletből, mint valami szökőárból korsójával könnyen és folyton merít”.⁷ Kései bírálói és méltatói nem vették észre, hogy a magyar világ Jókai által látott és történetekbe foglalt teljessége az őt követők írói életművében részeire töredezett, s a megtalált részletek éppen a parcialitásukból eredően lényegesen elmélyültek: Mikszáthot tót atyafiai a Felvidék tájaira vezették, Gárdonyi a kiszolgáltatottság szószólójaként az Alföld szegényeihez tért meg, Herczeg Ferenc pedig a Délvidék tájain, a Bánságban, az Al-Dunán és a verseci határörvidéken lelt olyan élettartalmakra, amelyek által a maga korában a magyar történelem tapasztalati valóságának egyik meghatározó szószólója lehetett.

Herczeg Ferenchez kegyes volt a sors: hatvan évig szólhatott az olvasóihoz, s az évtizedek során a legsúlyosabb nemzeti sorskérdésekről mondhatta el a véleményét. Életében írófejedelemnek tekintették őt, mégsem az irodalomban betöltött szerepéből eredően volt ő a maga korában hatalom. A nyolcvanadik születésnapjára írt köszöntő sora-

5 Brisits Frigyes: Herczeg Ferenc történelmi regényei. In Kornis Gyula szerk.: *Herczeg Ferenc 80 év*. Budapest, 1943, Új Idők Irodalmi Intézet, 74–75.

6 Németh G.: *Az „úri középosztály”... 12.*

7 Kornis: i. m. 68–69.

•

iban Cs. Szabó László Herczeg Ferenc állhatatosságát hangsúlyozva véleményét a legnagyobb férfidicséretnek szánta.⁸

A verseciek előkelő patríciusok módjára éltek

Könnyű helyzetben van a kései utókor, háromkötetes emlékezéseit olvasva nyomon követheti az írófejedelem pályájának alakulását, ráadásul vallomásai nyomán széles horizontú rálátás nyílik előtte a magyar történelem legalább három sorsmeghatározó történelmi korszakára: a kiegyezés kori Magyarországra, a világháború és az azt követő országvesztés korszakára, és a csonka ország konszolidálásának kísérleteit jelentő két évtizedre. Tisza Kálmán korában születtek első novellái, és 1944 karácsonyán – immár impozáns életművel a háta mögött – az Ázsiából érkező vöröskatoná látván kénytelen rádöbbsenni, hogy körülötte végzetesen megváltozott minden. „Világos, hogy a mai napon összeomlott az egész világ, melyben én immár hosszúra nyúló életemet eltöltöttem. Kezdődik egy új élet. A régi országot a nemzet rossz tulajdonságai buktatták meg, az újat csak a magyarság jó tulajdonságai építhetik fel. De ebben az építkezésben én már nem veszek részt.”⁹ Fájdalmas, de méltó búcsú ez annak a részéről, aki életében egyebet sem tett, mint a nemzet rossz tulajdonságainak lebírhatatlan hatalmára és pusztító erejére figyelmeztette az olvasóit.

Pedig a világ, ahonnan elindult – az Al-Duna környéke bűzös mocsaraival, ingoványos határaival, a Deliblati homokpuszta misztikus csodáival –, a virágzásnak indult Magyarország egyik legpompásabb vidéke volt. A gyermekkori kishaza összetett világa egy életre meghatározta az író tájélményével egy töről fakadó történelemlátását és történetértelmezését is. „A bánási nagy róna olyan világos, mint egy szoba, amelyről nyárára leszedték a függönyöket – írta emlékezéseinek első, *A Várhegy* című kötetében. – Ez nem a nappali öböl arany fénye, hanem valami kü-

■

8 Szabó László, Cs.: Sola constantia constans. In Kornis Gyula szerk.: *Herczeg Ferenc (Emlékkönyv 80. születésnapja alkalmából)*. Budapest, 1943, Új Idők Irodalmi Intézet, 111–116.

9 Herczeg Ferenc: *Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy*. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 266.

lönös, józan, minden zugot átjáró ezüstös ragyogás. A rónaság a verseci hegyláncnál ér véget. A hegyek, amelyeket a bokájuktól a fejük búbjáig szőlők borítanak, színfalként zárják el a láthatárt: Szamárhegy, Kápolnahegy, Várhegy, Törökfej, Erdőshegy, Makkfilkó. A Várhegy csúcsán, mint a török vízözönt túlélte antidiluviális emlék, ősrégi várkastély csonka tornya áll. Az én ifjú életemben a kortól ezüstszerű torony, amely mint az erő, az állandóság, a hozzáférhetetlen büszkeség szimbóluma, keményen fúródik a kék, bánsági égboltba, nagy szerepet vitt. Ez volt a titokzatos központi erő, amely körül évtizedekig keringett a képzeletem. Ritkán jutottam fel a csúcsra, az út oda hosszú és fárasztó, de ha fenn voltam, akkor megragadott és megrázott az idegenszerű kép, a torony gigantikus falai, a szédítően tág kilátás, a toronyfecskek ezrei, amelyek a várfalak réseit lakják, és dühös visítással cikáznak a csendhaborító feje körül. Gyermekkoromban elhatároztam, hogy »majd ha nagy leszek«, akkor újjáépítem a várkastélyt és ott fogok lakni, magasan a város tornyai és kéményei fölött. Nekem később is, valahányszor a szülővárosomban voltam, az a szédítő és fenyegető képzetem volt, mintha a világ végén, a nagy Semmi partján volnék. Versechez elég közel van az Alduna, a hellének Isztrosz folyama, annak túlsó partján van Szerbia, a Balkán, szóval az ismeretlen semmi. Odaátról, mint egy idegen planétáról, néha furcsa emberek jöttek a városunkba. Piros sapkát és nevetséges szabású plundrát viseltek; a nyakbavető láncokon akkora órát hordtak, mint egy kisebb teknősbéka; a cigarettát puskacső vastagságú borostyánkő szipkából szívták. Aktív, vagy leendő miniszterek, némelyek véres balkáni kalandok hősei. Asszonyok is jöttek velük, azok is piros sapkát viseltek, és széles, abroncsos szoknyában jártak még akkor is, mikor azt nálunk már régen nem hordták. A leányaikat hozták Kutka Mária kisasszony verseci leánynevelő intézetébe. A szerbiai szüzek meglehetősen vadak, de nagyon csinosak voltak. Egyik-másiknak tüzes és szomorú keleti szeme még ma sem csukódott le az emlékezetemben.¹⁰ A legsikeresebb könyveiben földolgozott történeteinek valami módon köze van a szülőföldjéhez: a verseci svábság *A hét sváb*, a bánsági nagy

10 Herczeg Ferenc: *A Várhegy*. Budapest, 1933, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, /Herczeg Ferenc Emlékezései, [1.], 28–30.

•

róna a *Pogányok*, a nagy Semmi partja – ahol évtizedek múltán Szent István Magyarországáa egyensúlyozott – a *Fenn és lenn*, *Az élet kapuja* című regényeiben és a *Bizánc* című színművében biztosított teret az elmondott történeteinek.

Az író úgy emlékezett, hogy betelepülésük idején nemzeti érzés nem volt a verseci svábokban. Nem is lehetett, hiszen amikor 1742-ben valódi hazájukból, a sziléziai Heinrichsauból, lelkiismereti okokból – lévén, hogy nem akartak eretnek király alattvalói lenni, inkább követték a szabad vallásgyakorlás lehetőségét kínáló utat – a Bánságba költöztek, még nem konszolidálódott a polgári életvitelük. A sváb telepesek a bécsi kormánytól földbirtokot kaptak, Herzogék pedig ráadásként még patikajogot is, ami a maláriát termő lápos-mocsaras vidéken nem is volt haszontalan dolog. Volt viszont bennük valami kemény, mindig tette kész lokális öntudat vagy önérzet, ami azonban már új hazájukban, az új hazájukért és a fölépített otthonaikért vívott küzdelmeik során alakult ki. Öntudatukat határozottan erősítette, hogy 1788-ban, az utolsó török háború során az Orsovánál betört pogány seregek pusztításától a verseciek egy Hennemann Jakab nevű gazda vezetésével maguk védték meg a városukat. Mint ahogyan a városukért és otthonaikért 1848-ban is vitézül verekedett a szerviánusokkal. Herczeg Ferenc emlékiratában úgy értelmezte, hogy az osztrák császári haderő akkor azért harcolt, hogy a Bánságból szerb vajdaságot csináljon, a magyar honvédség pedig azért ontotta véréát, hogy németek maradhassanak a svábnak. „Negyvennyolc óta [a csókák] erősen szítanak a magyarsághoz, mert kitapasztalták, hogy a Bánságban békés kultúrélet csak a szentkorona védelme alatt lehetséges. Éppen ezért mindazokban, akik bármilyen címen izgattak a magyarság ellen, az anarchia előfutárait látták” – írta emlékiratában a szerző.¹¹ Deák Ferenc – aki az ő meggyőződésük szerint is „okos ember volt” – később igazolta a Versec környéki svábok bizalmát: a közélet konszolidálódásával a csókák sorsa is jóra fordult. Hálából soha nem engedtek hatvanhetes meggyőződésükből.

A helybeli szerbekkel, akik – a török idők emlékét idéző – régi városrész zegzugos közeit lakták, kellően távolságtartó volt a viszo-

■

11 Uo. 31.

nyuk. Azt tartották róluk, amilyen jó kereskedők, olyan csapnivaló földművesek voltak, „kócos kis macska-lovakat” tartottak, szőleiket pedig arról ismerték föl, hogy a barázdái „zöld bundát eresztettek”. Svábok és szerbek között gyűlölködés nem volt, csupán idegenként éltek egymás mellett. „A szerb testvérek mindig azt a benyomást tették, mintha rejtegetnének valamit, egy titkot, amelyet nekünk nem szabad megismernünk. Csendes nyári éjszakán, amikor az ital megnyitotta a szívüket, az a bizonyos nemzeti titok sumadiai énekek alakjában tört ki a korhelyek szívéből. (...) A nótáikból örökös, egyhangú panasz jajgat, mintha a szláv Rachel siratná a gyermekeit.”¹² Félelmet azonban csak a Fehértemplomból beszivárgó granicsárok keltettek Versec város lakóiban, akik egyébként is korlátlan urai voltak a határörvidéknek az adminisztráción belül. Merev császári katonák voltak valamenynyien, anyanyelvüket még a kadétiskolában elfelejtették, és később a hadseregben belül is zárt közösségben éltek. Pillantásuk sötét volt, és változatlanul semmi jót nem ígért.

Volt viszont Versecen egy sokak által kedvelt szerb család, a Savljević família. Savljević Đoko a kiegyezést követő években híres ügyvéd volt, tekintélyt parancsoló külseje némileg Pašić volt szerb miniszterelnökre emlékeztetett. Otthonuk mindig tömve volt vendégekkel, nem is tudtak úgy megteríteni, hogy roskadozó asztalukat tucatnyi barát vagy ismerős ne ülte volna körül. Szerbek nem jártak a Savljević-házba, kizárólag csak svábok és magyarok. Az ügyvéd azonban, mint akkoriban minden szerb entellektüel, meggyőződéses „nagyszerb” volt. Erről soha nem esett szó. Egyszer azonban – szokása ellenére – többet ivott a kelleténél, s ekkor az ágya fölött függő jatagánra mutatott, majd azt mondta a mellette ülőnek: „Látod fiam, ha eljön a szerb nemzet nagy napja, akkor ezzel vágom el a torkotokat, pedig úgy szeretlek, mint az édes gyermekeimet!” Herczeg Ferenc hozzátette: „A jóságos öregúrból akkor a szerb lélek beszélt. Magyarok és szerbek közt fegyverszünet volt, a fegyverszünet idején mély és forró barátságok szövődtek, de mindenki érezte, hogy a barátság csak addig tart, amíg áll a fegyverszünet.”¹³

12 Uo. 43.

13 Uo. 216.

•

A gimnáziumi tanulmányait a Herczeg fiúk – Ferenc és a két évvel idősebb bátyja – Temesvárt kezdték, de az előrehaladásukkal elégedetlen apa szükségesnek látta, hogy a fiait „igazi magyar helyre” küldje, ahol a magyar nyelv mellett a magyar világgal is kellő alapos-sággal megismerkedhetnek. Az 1870-es, 1880-as években Szeged tele volt bántási sváb gyerekekkel, akiket távoli vidékekről magyar szóra hoztak az alföldi városba. „Az még az árvíz előtti lapos Szeged volt, hol széles és nyugodt tempóban folyt a falusi élet. Étele a halpaprikás és töltöttkáposzta, csemegéje a sült tök, fűszere a paprika volt. A város úgy terpedt el a szélesen kanyargó Tisza iszapos-gyepes partján, mint egy kedves vén parasztasszony a százcáncú szoknyájában.” Akkoriban még állott a Tisza partján a régi, omladozó vár, amelyben valamikor Rózsa Sándor csörgette a rabláncait – és ez határozottan imponált a legendákra és a történetekre mindig nyitott fiúnak, aki boldogan merítkezett meg a magyar népi világ legendáiban, mítoszaiban és babonáiban. Ő egyébként – az emlékiratai tanúsága szerint – nem hitt abban, hogy a szegedi és más magyar iskolák elmagyarosítottak volna akárcsak egy sváb parasztfiút is. A valóság az volt, hogy ami magyar tudományt fölszedtek az iskolában, azt otthon a földeken, az eke mellett rövid idő alatt el is felejtették. „Meggyőződésem szerint az iskola egyáltalában nem képes arra, hogy elterjessze az állam nyelvét a népek között, mert a parasztnak a maga anyanyelvén kívül nincs szüksége más nyelvre. Ő az őstermelő, és akivel neki dolga van, ügyvéd, orvos, ügynök, kereskedő, mind rajta akar nyereszkeskedni és ezért meg is tanulja a paraszt nyelvét. Magyarra lett azonban a svábok értelmi osztálya. Az sem hazafiasságból – mert a hazáért meghalnak az emberek, de nyelvet nem tanulnak – hanem szükségből, és mivel a kultúrélet egyetlen ismert formája a magyar élet volt.”¹⁴ Egyébként is, a kiegyezés kori Magyarországon, különösképpen a Délvidéken akkoriban azt tartották, hogy az ember „csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarrá kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni”.¹⁵ A Herczeg fiúk mindössze két esztendeig jártak a szegedi piaristákhoz. A gimnázium

14 Uo. 104.

15 Uo. 75.

utolsó két évét már Fehértemplomban végezték. A városka ugyan csak feleakkora volt, mint Versec, de volt divizionáriusa, lovas- és gyalogos ezredparancsnoksága, állami főgimnáziuma, királyi törvényszéke és több olyan állami szociális és közintézménye, amelyekre „epekedve és irigykedve gondolnak a verseci lokálpatrióták”. Mi több, duzzogó visszavonultságban még egy detronizált szerb pátriárka is a városban élt. Ez a sok földi jó a császári udvar jóvoltából jutott a grancsárok birodalmának. Herczeg Ferenc az ott tapasztaltakat *A dolovai nábob leánya* (1893) című színművébe ültette át.

E sokszínű bánsági vidék verseci, majd később pécskai választókerületének lett Herczeg Ferenc a szabadelvű párt országlása, Tisza István miniszterelnöksége idején országgyűlési képviselője – ahogyan akkoriban mondták: képviselőházi követe. Könnyen megtehetette, ismerte a vidék lakosságát, a gondolkodásuk mélyére látott, olyannyira fölismerte érdekeiket, hogy elfogadottságáért nem is a „terepen”, sokkal inkább az ország házában kellett megküzdenie. Ott sem nagyon.

Herczeg Ferenc és Tisza István

Surányi Miklós úgy emlékezett rá, hogy Herczeg Ferencet Szilágyi Dezső ajánlotta az akkori miniszterelnök, Bánffy Dezső figyelmébe, „aki módot adott Versec városának, hogy nagynevű szülöttjét [...] szabadelvű programmal a maga képviselőjének választhassa”.¹⁶ A népszerű író egy mandátumot vállalt mindössze, majd keserűen hátat fordított a politikának. 1904 nyarán azután az Adrián vitorlázás közben érte utol a szabadelvű párt elnökének, Podmaniczky Frigyesnek a levele, melyben azonnal Budapestre rendelte az akkor már politikai körökben is ismert Herczeg Ferencet. Váratlanul megüresedett a pécskai választókerület képviselői mandátuma, s az elnök közölte vele: a párt őt óhajtja „fölléptetni”. Nagy volt a kihívás, verseci képviselőisége után az aktív politizálás lehetősége, a politikai szerepvállalás meg sem fordult a már népszerű, és a színpadon ünnepezt szerző fejében. Viszont nemzetiségi területről lévén szó, fölöttébb csábító volt számára a kihí-

16 Surányi Miklós: *Herczeg Ferenc*. Budapest, 1925, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 46.

•

vás: Tisza István közelében, az ő táborában csinálni nemzetpolitikát akkor, amikor a magyar belpolitikai életet egyenesen megfojtotta az obstrukció, a szabadelvű párt ellenzéki pártjának parlamenti bojkottja. Herczeg vállalta a képviselő-jelöltséget, és ezzel végérvényesen belépett a politikacsinálók táborába.

Magyarországon az obstrukció 1896-ban a sajtótörvény módosításával, s a módosítás keltette ellenzéki fölháborodással kezdődött: a kormány szándéka szerint ki akarta venni az esküdtszék kezéből a nyomtatvány útján elkövetett rágalalmazást és becsületsértést, és azt a hivatásos bírák, a magyar igazságszolgáltatás hatáskörébe kívánta utalni. Herczeg Ferenc úgy emlékezett rá, hogy a 16. §-sal vonult be a törvényhozásba az obstrukció, amely rövid megszakításokkal, tizenhat évig tartott. „Tizenhat esztendeig szívta a nemzet vérét – írta emlékiratában. – Meggyőződésem, hogy ez a tizenhat év ásta meg Magyarország sírját.”¹⁷ A közjogi viták ugyanis megbénították a magyar törvényhozást, és a Ház munkája akkor lehetetlenült el, amikor Bécsben, Ferenc Ferdinánd körében a dualizmus lebontásának szándékával a Monarchia átalakításán erőteljesen dolgoztak, Magyarországot pedig az agrárválság, az általános tikos választójog kérdésének megoldatlansága mellett a nemzetiségi kérdés is kifejezetten gyöngítette. Egyedül Tisza István hirdette, hogy az obstrukció olyan „nemzeti veszedelem, amelyet minden áron, szükség esetén vér árán is, le kell törni”. Gróf Andrássy Gyula is elítélte a törvényhozói munka ellehetetlenítését, de ő a tárgyalásos rendezés, a meggyőzés híve volt. 1904-ig kellett várni, hogy Tisza kísérletet tegyen az obstrukció letörésére, hogy elvágja azt a hurkot, melyet a magyar alkotmány nyakába vetettek – hasztalan. Akciója nyomán „a harag és a gyűlölet olyan vad hangokat és gesztusokat váltott ki a képviselőkből, a lelki feszültség olyan általános és elviselhetetlen volt, hogy nekem az lett az érzésem: ebben az órában megroppant az ország ezeréves alkotmánya” – emlékezett Herczeg a történetekre. Az obstrukciót végül mégis Tisza István egymaga törte le. 1912. július 4-én – akkor már a Munkapárt első embereként – ház-

■

17 Herczeg Ferenc: *A gótikus ház*. Budapest, 1940, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, /Herczeg Ferenc Emlékezései, [2.]/, 104.

elnökként rendőrökkel dobatta ki a Ház ülésterméből az obstruáló ellenzék képviselőit, az elsők között magát gróf Károlyi Mihályt.

Herczeg Ferenc – aki a két sikeres mandátumát követően képviselőként a továbbiakban nem jelöltette magát – a magyar politikai életben Tisza István politikai meggyőződésének rendíthetetlen híve volt. A napi kapcsolataiból tudta, Tiszán kívül senki oly világosan nem látta, hogy a Monarchia türelmetlen örököseivel – a szerbekkel, a románokkal, a csehekkel és a horvátokkal – előbb-utóbb be kell következnie a véres leszámolásnak. Az összecsapást (a háborút) azonban szeretne volna addigra halasztani, míg a Monarchia – és benne Magyarország – a fegyverkezés, a hadserege fölfegyverzésének terén pótolja mindazt, amit a tizenhat évi obstrukció idején elmulasztott. Már az 1899. évi véderővitában kimondta: „Készülnünk kell arra a háborúra, amely igen könnyen fejlődhetik a magyar nemzet élethalál-harcává.” Az életre-halálra menő összecsapás mégis alkalmatlan, a lehető legalkalmatlanabb időben következett be. „A nemzet készületlen volt a szó fizikai és erkölcsi értelmében – írja Herczeg *A gótikus házban*. – Az obstrukcióval, amely rövid megszakításokkal 1896-tól 1912-ig tartott, elvesztegettünk tizenhat pótolhatatlan esztendő a nemzet életéből.” Történt mindez akkor, amikor már mindenki látta, Magyarországon a nemzetiségi kérdés teljesen el volt rontva, s amikor a nemzetiségek soraiban már zajlott a nyílt lázítás. „A nemzetiségek már nem is akartak megegyezni a magyar állammal, tudták, hogy a főherceg-trónörökös, akihez bejáratosak voltak a vezérek, teljesen az ő emberük és gyűlöli a magyarokat.” Ferenc Ferdinándnak az volt a rögeszméje, hogy a „Monarchia integritását a csehek és a románok fogják megvédeni a magyarok ellen”.¹⁸

18 Uo. 338–339. Másutt így fogalmazott: „A trónörökös tudvalevően a dualizmusról a föderalizmusra akart áttérni, hogy megmentse a Monarchiát. Úgy gondolta, nem lehet a szlávok és a románok ellen kormányozni, azért azt a kivezető utat választotta, hogy a németek és a magyarok ellen fog uralkodni. A történelmi géniuszának már nem maradt annyi ideje, hogy meggyőzze Ferenc Ferdinándot arról, hogy csöbörből vödörbe vitte volna a Monarchiát. [...] Ő utálta és megvetette azt az ezeréves nemzetet, amelyből a királyság félisteni előjogait akarta elnyerni.” (262.)

•

Herczeg Ferenc úgy vélte, Magyarország bölcs politikával, elébe mehetett volna a tragikus végkifejletnek, ha időben – a kiegyezés pillanatában – megoldja az általános tikos választójog kiterjesztésének, és azzal együtt a nemzetiségek képviselőletének kérdését. A millennium utáni két évtizedben erre már nem volt lehetőség. Tisza István is pontosan tudta, hogy az általános tikos választójog alapján megejtett választásokon 150–200 nemzetiségi és 250–300 magyar jutna képviselői mandátumhoz. „Magam nem hittem semmiféle politikai csodában – emlékezett az eseményekre Herczeg –, és írásban és szóban elleneztem az általános tiktosat, mindaddig, amíg az ország lakosságának majdnem fele nemzetiség volt.”¹⁹

A nemzetiségi lázongások és a bécsi udvar megerősödött magyarel- lenessége idején Herczeg Ferenc Tisza Istvánban látta azt az egyetlen államférfit, aki a századforduló éveiben „teljes nagyságában felismerte és átérezte a nemzetet fenyegető veszedelmet, és aki egész egzisztenciája latba vetésével kész volt azzal szembeszállni”. Nem Tisza kedvéért lett politikus, szabadelvű párt tagja azonban kifejezetten az ő programja miatt maradt. „Ha ő nincs – írta –, akkor alkalmasint pártonkívüli hatvanhetes leszek. Amióta politikailag gondolkoztam, a 67-es kiegyezés híve voltam, mert meg voltam arról győződve, hogy a kiegyezés a legnagyobb szerencse, mely a nemzetet Mohács óta érte. Csak úgy jöhetett létre, hogy lángeszű magyar államférfiak állottak szemben a bécsi középszerűségekkel, és hogy Erzsébet királyné, Ferenc József úr bálványozott Sziszije, szívvel-lélekkel a magyar nemzet oldalán állott. A kiegyezés egy nagyhatalom és szövetségeseinek védelme alá helyezte a magyar nemzet törekvéseit. Ez volt a maximuma annak, amit a magyarság egyáltalában remélhetett. Nagyon természetes, hogy a teljes magyar államiság, főleg a nemzeti hadsereg nekem is szívügyem lett volna, de tisztában voltam azzal, hogy az adott viszonyok közt nem valósítható meg. Nem, mert a dinasztia, nemkülönben egész Ausztria, Horvátország és a magyar nemzetiségek nagy része ellenezték volna. A nemzet valódi erőforrásai nem voltak arányban az aspirációival. 1908 óta, amióta a nyugati nagyhatalmaknak Bosznia annexiójával

■

19 Uo. 262–263.

szemben tanúsított magatartása nyilvánvalóvá tette, hogy az európai államok két ellenséges csoportra szakadtak: a balkániak, elsősorban a szerbek, úton-útfélen hirdették, hogy Törökország után a második »beteg ember«, Ausztria–Magyarország kerül a műtőasztalra. A Karagyorgyevicsek [Karadžević], miután elfoglalták Szerbia vérrel beszenyvezett trónját, Ausztria–Magyarország szétrobbantásában keresték a maguk létjogosultságát. Semmi sem volt fontosabb, mint a Monarchia katonai erejének gyarapítása és modern fölszerelése, de a magyar törvényhozás tizenhat esztendeig az obstrukció fertőjében hentergett.²⁰ Tisza István a magyarság megmentéséért vívott küzdelmében egyedül maradt. A küzdelemhez megvolt benne a bátorság is, mégsem sikerült kiharcolnia a sorstól a magyarság jövőjét. A küzdőtárs úgy látta, Tisza veresége és bukása ismét megmutatta azokat a nemzeti hibákat, melyek az elmúlt évszázadok során minduntalan megállították, visszavetették a magyarságot a fölemelkedés útján. Tiszának volt elegendő bátorsága kimondani a legfájdalmasabb igazságokat is, ezért volt olyan kicsiny az őt követni képes híveinek tábora.

Tisza Istvánnak és Herczeg Ferencnek volt egy közös vállalkozása is: 1911-ben együtt alapították a *Magyar Figyelő* című konzervatív lapot. A Herczeg Ferenc szerkesztői gondjaira bízott és a Singer és Wolfner által megjelentetett folyóirat segédszerkesztője Farkas Pál volt, a szerkesztőbizottság elnöke maga Tisza István. Szándékuk szerint a *Huszadik Század* körül csoportosuló polgári radikálisokkal kívántak vitába szállni. „Küzdenünk kellett az egész nemzetellenes ideológia ellen, amely a parlamentarizmus betegsége óta lassan elborította a magyar láthatárt, mint a felvonuló fekete viharfelhők tömege. A *Magyar*

20 Uo. 221–222.

21 Uo. 311–312. „Jellemző – írta Herczeg Ferenc –, hogy a polgári radikálisok mindenkor nagy és gyöngéd megértést mutattak a legvakmerőbb szláv és román nemzeti aspirációk iránt, csak a magyarság minden életnyilvánulásában láttak otromba sovinizmust. A *Magyar Figyelő* régi számaiból ki tudom mutatni, hogy mindazok, akikre újjal mutattunk, akiknek méregkeverésétől óvtuk a közvéleményt, később egytől egyig a forradalom főkolompasai, majd midőn véget ért a véres komédia, az emigráns sajtóban Magyarország galád rágalmazói, vagy csehek, románok és szerbek kitarottjai lettek.”

●

Figyelőt mi a készülő forradalom ellen alapítottuk²¹ – írta emlékiratában Herczeg Ferenc. Konzervatív körökben a polgári radikálisok iránti ellenszenvet nem a harsány újító szándékuk váltotta ki, hanem az a „leplezetlen gyűlölet” és lekicsinylés, amely mindannak szólt, ami magyar volt. „Ma már alig tudjuk megérteni – írta Surányi Miklós jóval később, 1925-ben a lap képviselte eszmeiségéről –, hogy abban az időben a nacionalizmust, a konzervativizmust és a tradicionizmust olyan szégyellni való lelki betegségeknek mondhatta minden érettségizett budapesti kamasz, mint a bujakórt, vagy a fegyintézeti múltat is. És ma már fogalmunk sincs arról a bátorságról, amely szükséges volt ahhoz, hogy az intellektuettek megvetését valaki magára vegye, és mint valami sárga foltot állandóan a ruháján hordja.”²² Tisza István és a *Magyar Figyelő* köre úgy vélte, hogy a polgári demokraták radikalizmusa nem a hazai társadalom reformvágyaiból fakadt, hanem külső, idegen érdekeket szolgáló törekvés volt, amely befelé a magyar önbecsülés fölszámolására törekedett, kifelé pedig az ország és a társadalom rossz hírét volt hivatott kelteni és hirdetni.

Herczeg Ferenc szemében gróf Tisza István vezérségre született államférfi volt. Igazából nem volt ő sem arisztokrata, sem demokrata, nem volt sem legitimista, sem köztársasági elkötelezettségű, a valóságban ő minden együtt volt, elsősorban azonban mégiscsak magyar. Magyarország jövőjét a Monarchián belül, az Ausztriával történő újabb kiegyezésben látta, ezért konzervatív politikát folytatott, mert az volt a meggyőződése, hogy ezzel szolgálhatja legjobban a nemzetét.²³ „Tisza egyénisége csakugyan a faj terméke volt, amint a bazaltkő a vulkán terméke – írta róla Herczeg egy 1926-ban keletkezett tanulmányában. – Aki őt ismerte, az körülbelül mindent ismert, ami a magyarságban erőt és nemességet jelentett. Öntudatlanul egy volt a magyarsággal, úgyhogy időközönként az ő szájából a magyarság hangját hallottuk. A gyűlölet, amely őt életében körüllobogta, a beteg faj önmarcangolása volt. Élete kétségbeesett kísérlet volt, hogy megtámassza a birodalom roskadozó

■

22 Surányi: i. m. 71.

23 Herczeg Ferenc: Gróf Tisza István (1926). In Herczeg Ferenc: *Tanulmányok I.* Budapest, é. n., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, /Gyűjteményes Díszkiadás/, 15–16.

oszlopait. Midőn Magyarország elbukott, neki is buknia kellett, és sorsa őt a dicsőséges legyőzöttek sorába állítja, olyan nemzet hősi csapatjába, amely nemzet nem a szerencséje, hanem fiainak áldozatkészsége által áll fenn. A háború előtti könnyűvérű Magyarország irtózott az ő vallásos komolyságától, a hermafroditákat pedig megbotránkozttatta lényének férfiassága [...].²⁴ Sorsa beteljesedését látta abban, hogy Tisza Istvánt 1918. október 31-én, a forradalom előestéjén gyilkolták meg. Ő volt Magyarország maradék ereje és reménysége, meg kellett halnia a forradalom első napján, mert a forradalmak bukása után „a megcsalt és meggyalázott nemzet megint az ő nevét kiáltotta volna”. A Városligetben elcsattant puskalövés a történelmi Magyarországot búcsúztatta.

**„Az erős hit ellen nem lehet kopjával harcolni,
csak még erősebb hittel”**

Herczeg Ferenc idejekorán fölismerte a bénult és tehetetlen magyar politikai élet mélyén rejlő veszélyeket, és az összeomlás rémült látomása nyomán 1902-ben megszületett *Pogányok* című regénye.²⁵ A történet

24 Uo. 36–37. A forradalmak bukása és a trianoni döntés után Herczeg így fogalmazott: „A nemzet pedig akkor fogja megengesztelni leghívebb fiának emlékét, ha fölépíti azt a Magyarországot, amelyről Tisza István álmódott.” (Herczeg Ferenc: Tisza István, az ember (1921). In Herczeg Ferenc: *Tanulmányok I.* Budapest, é. n., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, /Gyűjteményes Dízskiadás/, 53.)

25 Surányi Miklós 1925-ben írt Herczeg-monográfiájában úgy fogalmazott: „A politikában már nem történt semmi, ami igazán biztató záloga gyanánt mutatkozott volna egy szebb, gazdagabb és magyarabb jövőnek, de az írók magyar történelmi témákhoz nyúltak, a képzőművészet magyar sujet-t és magyar levegőt keresett, nagy történelmi vásznak és monumentálisnak indult szoborkompozíciók készültek a műtermekben, Munkácsy Mihály *Honfoglalásához* és a Feszty-féle körképhez évekig zarándokoltak a hiú és dicsőségre szomjas vidéki magyarok, Thaly Kálmán és Endrődi Sándor kuruc versei népszerűbbek voltak, mint a franciás chansonok, s a kávéházakban tárogatón fújták a régi bús magyar melódiákat. Ebben a légkörben született meg az *Ocskay brigadéros* gondolata is.” Surányi: i. m. 50.

•

Szent István halálát követő pogánylázadások idején, az Úr ezernegyvenhatodik esztendejében játszódik, amikor a pusztában élő besenyők vezére, Vata – nem is a kereszténység ellen, hanem az országban elterpeszkedő, és a kereszténységet képviselő német és olasz kiváltságos urak ellen – lázadásra szólítja fegyveres népét. Az író drámaian indítja a regényét, amikor a régi lázadások vidékére, Ajtony vezér országlásának területére viszi az olvasóját: „Csak egy helyen volt sötét az ég: a folyó irányában. Ott ijesztő feketén, mint a föld gyomrába vezető nagy lyuk, ásitott Csanád földvárának tömege. Palánkfalal koronázott lomha földsáncainak és óriás gerendákból ácsolt őrtornyainak árnyékképe olyan, mint egy formátlan ököl, amely torkon ragadta és leteperte a szabad pusztát. Vagy olyan, mint a fekete koporsó, amelybe a délvidéki nemzetségek szabadságát temették. Sötét tilalomfa a rónaság szívében. Örökös fenyegetés és irgalmatlan parancsszó, amely a sátoros pogányoknak szól. Ajtony úr hajdani birodalmának legtávolabbi zugában is érzik a fullasztó nyomást, amellyel a fekete épülethalmaz a puszta mellére nehezedik. Hörögnek alatta a szabad pusztai nemzetségek, hánykolódnak, mint a leütött őzbak a hiúz karma alatt: de talpraállani már nem tudnak.”²⁶ Innen, Csanád földvárának bástyái mögül küldi Gellért püspök hűségeseinek és odaadónak vélt szolgáját, Márton kanonokot pogány testvérei, a lázadó besenyők megtérítésére. Csakhogy a kereszténységben Mártonná lett Alpár – a Szent István idején élve eltemetett pogány Thonuzóba fiának – szívében még elevenen él a puszta és a szabadság emléke, és ezért a feladat komoly lelki válságot okoz neki. „Amióta újból hallom a szél zizegését, a szabad puszta szelét, mely egykor atyám sátorpalotájának ponyvát dagasztotta és harci paripám sörényével játszott: azóta bezárultak fölöttem a mennyország kapui... Confiteor, pater! A feszület előtt térdepelek, és egyre hallom a nádasok zúgását. Zsolozsmát énekelek, közben pedig besenyő harci dalok járnak az eszemben, amelyekről azt hittem, hogy régen elfelejtettem. És hiába igyekszik a lelkem ég felé: mindig visszacsap és mélyen a puszta fölött kalandozik, a puszta fölött, mint borús időkben a fecske. [...] Ha lóny-

■

26 Herczeg Ferenc: *Pogányok*. Budapest, é. n. [1925], Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, /Gyűjteményes Dízkiadás/, 7–8.

rítést hallok a pusztán: megreszket minden tagom. Ha távoli tülökszó üti meg fülemet: eláll a szívem verése” – vallotta be szenvedését lelki gondozójának, Valter mesternek.²⁷ Keresztényi elkötelezettségének bizonyítása végett Márton kanonokot három feladattal bízzák meg: le kell csendesítenie a lázongó pogányságot, a messzi kevei erdőben össze kell zúznia az üzbégek kőbálványát, és Marosvárra kell hoznia a Konstantinápolyból Bolgár-Fejérváron keresztül Kevére érkező Csanád ispán leányát, Zenóbiát.

Herczeg Ferenc szülőföldjén, a történelmi Bánságban járunk, melynek határait a Maros, a Temes, a Bega, a Tisza és az Al-Duna hatalmas kanyarulata által körülzárt birodalomnyi terület alkotja, benne az avar-gátból lett Marosvárral, a száműzött görög papoknak otthont adó oroslámosi monostorral, a Tiszán átkelést biztosító kenezsnai révvel, majd jóval lejjebb a kevei homokpusztával, Keve és Haram várával, az al-dunai lápvidékkel és a besenyő őshazát eltakaró, Vég-Orsova mögötti bércekkel. Itt élnek a délvidéki surbán-besenyők, akik egyre feszültebben várják ifjú vezérük visszatértét – a regöseik egy ideje folyton róla dalolnak –, a harcosok serege megható makacssággal reméli érkezését, ezért egyre nő bennük a lázadás indulata is. Azzal, hogy kidöntötték Gellért püspök fakeresztjét, melynek Megváltója arccal a sárba hullott, szinte megüzenték a háborút. A feszület helyébe hosszú kopját tűztek, annak hegyére gúnyolódva véres löfejet ütöttek.

A szerző először *A Várhegy* című kötetében írt részletesen a delibláti homokpusztáról – amelyről oly kevés szó esett a régi Magyarországon –, ahová a filoxéra pusztítása után a verseci sváb gazdák egy része kivonult új életet kezdeni. Birtokot alapítottak maguknak, szőlőt telepítettek, és újrakezdték a gazdálkodást. Megkísérelték a fásítást is – ebből a célból kutat is ástak – a futóhomokkal a versenyt azonban nemigen bírták. „Titokzatos fehér folt volt ez Délmagyarország mappáján, ahol ismeretlen állatok és növények, zsványok és kísértetek tanyáznak. Én többször meglátogattam odakünn a sváb telepeseket, és nem tudtam betelni az elképesztően és szinte félelmetesen idegenszerű tájképpel. A hegyeknek is beillő, óriás homokbuckák mind egy irányba vándorolnak,

■
27 Uo. 10–11.

amerre a balkáni Koszovo-szél [*helyesen: Kossava – M. F.*] fújja őket. A svábok szalmával kötötték a homokot, hogy az örökös szél el ne hordja a szőleiket.”²⁸ A verseci telepések templomot is építettek maguknak, amelynek Herczeg Ferenc képviselő korában oltárképet ajándékozott: Homoki Boldogasszonyt ábrázolta a gyermek Jézussal a karján, aki szőlőfürtöt tartott a kezében.

A futóhomokon otthont teremtő sváb gazdák közé egy alkalommal elkísérte Darányi Ignác földművelésügyi minisztert is. „Az a kincstári terület tipikus homoksivatag – írta később *A gótikus ház* lapjain. – A 30 méteres homokbuckák közt járva, az ember szinte várja, mikor szólal meg a tevekaraván kolompja. A szőlőteleptől távol egy este megvártam a holdfölkeltét, és a szívfájdítóan melancholikus tájkép, mely bizonyára évezredek óta semmit sem veszített vadságából, adta meg a *Pogányok* című regényem első ötletét.”²⁹ S ahogy a regény gondolata szikrát vetett benne, lassan benépesült a táj a történelmi idők sejtelmes alakjaival is. Évekkel később, amikor az al-dunai Kazán-szorosban járt, újjászületett benne az élmény, és megerősödött benne a látomás: „ahol ma is elmúlt évezredek leheletét érzi az ember, újból megragadott ugyanaz a hangulat, és most már gondolni sem tudtam egyébre.” Itt, a pogányság ősi fészkeiben vert gyökeret a különleges magyar probléma, a Nyugat és a Kelet megütkezésének kérdése.³⁰

Ezen a vidéken mindent mítosz és legenda övez. A marosi emberek éjnek idején, amikor a holdat árnyék takarta, káprázatot láttak: az avargáton lovasember fekete árnyképe vonult át, mintha egyenesen a hold koronájából lépett volna elő. A halászok gyakran látták az öregot, amint éjjeli ködfoszlányként átsuhan a rét fölött. Jól tudták, hogy ő a bujdosó öreg táltos, az ősi pogány hitvilág emlékének az őrzője. „A nyugatról jövő árvíz elöntötte az egész országot, földöntött és elsodort mindent, ami régi volt és magyar; az ősi alkotmányból csak egy kemény, öreg pillér maradt meg, amely magányosan viaskodott a tajtékozó tengerrel. Hol itt bukkant föl, hol ott. Bús bolyongásában félelem töltötte el az

28 Herczeg: *A Várhegy...* 208–209.

29 Herczeg: *A gótikus...* 118.

30 Uo. 203.

újhítűeket és gyűlöletet szított az óhitűek között. A nép babonás tisztelettel emlegeti a nevét. Azt beszélik róla, hogy meg tudja nyergelni a szálló felleget, és útból el tudja terelni a kilótt nyilat. Aki beszél róla, csak úgy emlegeti: a bujdosó öreg. A nevét sohasem ejtik ki. pedig jól tudják, hogy kicsoda: az erdélyi Gyulák véréből való utolsó táltos, a bujdosó főpap.³¹ A magányos öreg üzenetet hozott a pusztá népének, a besenyőknek.

A Kajdum nemzetségből való besenyők, akiket egyébként harciasságuk okán aranyhadnak is neveztek, a Kuel nemzetségből való fekete besenyőkkel közösen birtokolták a Bega és a Temes partján terülő földeket. Magukat büszkén és önérzetesen a király jámbor hátróreinek nevezték, de a krónikák szerint aligha lehetett megbízni az őrködésükben. A kereszténységet is csak számításból, a kövér legelők megszerzése érdekében vették föl. Amikor az ispánjuk, vagy ahogyan ők mondták: a bekéjük meghalt, annak özvegyét, a harcias Seruzád asszonyt választották vezérükké, egyszersmind a pusztá fejedelemszönyvé is. Seruzád „szép arcú, délceg növésű és fejedelmi tartású asszony volt. Izmos, hosszú virágszál, az aranysárga, húsos szirmú vízi virágok bódító fajtájából, mely érettre nyílt a nyár termékenyítő hevében. Tömör, szabályos arca megfogta a pusztai napot, és bársonyos barna zománc alatt fénylett; kissé ferde metszésű, keménytekintetű szemében is a déli nap tüze égett. Arcának állatias, és mégis nemes nyugalmát csak egy vonás zavarta meg: a gög kifejezése, amely állandóan ráncba vont a erős, fekete szemöldökét. Sötét haja – az a vastag, ércfényű haj, melybe beletört Csanád ispán ollója – két hosszú varkocsban folyt le a keblén.” Őt kellene fegyelmeznie Márton kanonoknak, Alpárként való megjelenésével azonban csak a besenyők harci elhatározását tüzelte föl. Hajfürtjének levágásával még megfegyelmezte Seruzádot, de lélekben már a lázadásban népe élére állt.

A fejedelemszönyv történt találkozást követő hajnalon Alpár lovas serege ama nagy gáton folytatta útját délnek, amelyet „régí hódító nemzetek hánytak föl a nádasban, és amely a Marostól a Dunáig vezet” – Herczeg Ferenc minden bizonnyal itt a misztikus római sáncoknak

31 Herczeg: *Pogányok...* 19–20.

•

állított emléket –, azon haladva érték el a kevei nagy homokpuszta vidékét. „A nap már hanyatlóban volt, mikor a homokhegy tetejéről lenézve, csillogó ezüsfonalat láttak. A Duna vize volt. Balkéz felől esett Keve vára, jobbról tőlük a parti nagy erdő, amely innen Pancsova vizéig terjedt. Már bealkonyodott, mire leereszkedtek a folyó partjára. Ott terült el előttük, tenger szélességben az ősi Iszter, lassú méltósággal hömpölygetve habjait keletnek, anyja, a Fekete-tenger ölébe. A fogyóban lévő hold éppen akkor kelt föl a túlsó parton fehérülő homokhegyek fölött, és szomorúan nézte magát az öreg Duna vizében.” A folyót szegélyező erdőben pedig ott tanyáztak az üzbégek maradványai, akik bálványimádásra adták a fejüket. Keresztény hitének meggyőző bizonyítására az ő bálványukat kell Márton kanonoknak lerombolnia.

A holdfény fűrösztötte bálvány – a „faragott kép” – ott állott magas talapzatán az erdő rejtette tisztáson. Milyen csodálatos a látomás, amelyben Herczeg Ferenc minden bizonnyal Herkulesfürdő római emlékeit, szobormaradványait idézte meg: „Anadymone, legbájosabb hellászi istennő, hogy kerültél te a barbárok nyirkos erdejébe? Ott állasz, főséges meztelenségben, diadalmas szépséged tudásával a fehér márványpolcodon. Ajkadon ott lebeg a finom, gyöngéd, epedő mosoly, amely egykor a knidoszi nők ajkán fakadt. A holdfény, amely hízelegve végigfolyik nemes tagjaidon, mintha életet öntene márványtestedbe. Portyázó barbárok ragadtak ide Hellász derült ege alól? Vagy Róma hódító légioi hurcoltak magukkal? Évszázadokig pihentél a Duna arany-sárga fővényében. Aztán kiástak a bujdosók és oltárt emeltek neked. Óh nem, a farkasbőrű barbárok nem értették meg szépséged harmóniáját, nem értették meg knidoszi pillantásodat, klasszikus mosolyodat. De ösztönszerűen érezték, hogy istennő vagy és állati meghunyászkodással borultak fehér lábad elé.”³² Körülötte szentjánosbogarak lejtették a táncukat, mintha aranyeső hullott volna a fák koronájára. És Márton kanonok nem habozott, buzogányával apró darabokra zúzta a „Vénusz-ördögöt”. A rombolást követően a keresztény sereg békányálás mocsarak között folytatta útját Kevevár sötét földsáncai felé, ahol Csanád vezér leánya, a Konstantinápolyból hazatérő Ángyika várt rájuk.

■

32 Uo. 104–105.

A küldetése három feladatát teljesítve Marosvárra már nem a keresztény hitében erős Márton kanonok tért meg, hanem a pusztá szabadságában magára eszmélt Alpár, a pogány besenyők harcias bekéje, akit immár senki és semmi nem tud visszatartani attól, hogy seregével Vata lázadóihoz csatlakozzon. Eszébe jutottak a bujdosó táltos szavai: „Eljön érted a pusztá, ellenállhatatlanul, rettenetesen, bömbölve, mint a tavaszi áradás!” Mint a magyar népmesékben: a legkisebb királyfi kiállta a három próbát, megérett hát a királyságra. Alpár a holdsugáron érkezett táltos biztatására a rétszágoló csillag fényénél, farkasvermek csapdáit megkerülve teljesítette a küldetését. Herczeg Ferenc pazar mitológiába öltöztette szülőföldjét, hogy évezrednyit visszatérve a múltba az ismert tájakon a magyar történelem sorsformáló nagy eseményét – a hagyományok, az ősi hit, és az elődök öröksége vállalhatóságának kérdését – jelenítse meg.

A nemzeti hadak és a királyiak – a pogány Vata és a velencés Péter német és cseh zsoldosokból álló – seregei a Hanságban vívták döntő ütközetüket. Vata győztes seregének tagjait azonban a váratlanul megjelent András herceg katonái a kereszt jegyében halomra gyilkolták. A pogányoknak Levente az egyetlen reményük, őt kell fejedelemmé választaniuk, de erről is lekéstek: Levente is a háború, az idegen fegyverek áldozata lett. „Vége, mindennek vége! – nézett fájdalommal maga elé Alpár. – Magyar rónák, magyar puszták, teljetek be könnyel és gyásszal, mert Leventével együtt meghalt a magyarok örök istene is. Levente volt az utolsó Árpád, aki áldozott neki a dombokon. Ezentúl senki sem áldoz már neki, nem is lesz szabad urak istene, csak bujdosó koldusoké, akik suttogva emlegetik nevét az erdők nyirkos homályában... És meghalt az ősi magyarság is. Sohasem lesz többet szabad a magyar, mert sorsát nem tulajdon akarataival fogja intézni, hanem oltárok előtt térdelve, és a népek tanácsában furfangoskodva fogja kikönyörögni. Véget ért a külön magyar isten, a külön magyar világ pompás álma; a magyar most már együtt legel és együtt törlekedik a népnyájak közös legelőjén. Vége, mindennek vége! Hiba építettek hát hegyet holttestekből, hogy megostromolják az eget, és megállítják útjában a napot: az idő mindenható lehelete visszavetette őket a föld porába, ahonnan föltámadtak. Hiába való volt a pogányság elszánt ostroma: útjukat állotta a kor, mint az égig érő vasbástya. Mindennek

•

vége!”³³ Ott, a vesztes háború véres csataterén Alpár megértette, hogy az ő háborújuk eleve vesztesre volt ítélve. Azt hitték, elegendő legyőzni a fegyveres seregeket, és attól egyszerre megváltozik minden, visszatérnek a régi erkölcsök, a régi szokások, újra a pogány hitvilág alakítja majd az életet. Holott a történelem fordulása már nem a seregek erején múltott: a legyőzhetetlen ellenség nem a testekben, és nem a fegyverekben, hanem a lelkekben lakozik. „Az erős hit ellen nem lehet kopjával harcolni, csak még erősebb hittel.” A pogány magyaroknak azonban már nem volt elég erős a hitük, lelküket kikezdték az új világ eszméi: 1046-ban a kereszténység diadalmas univerzalitása, 1900-ban pedig a rivális nemzetek államalkotó eltökéltsége. Ellenükben pusztán az ösiség tudatával győzni nem lehetett. „Ő, a fekete papok jó munkát végeztek! Ha nem is tudtak új hitet önteni minden szívbe, a régit ki tudták ölni mindenkiből.”

A rettenetes háború után ott a Marosvár környékén az ég szürke, a föld fakó, a víz fekete és félelmetes volt. Megismétlődik a regény nyitóképe: „A puszta óriás ravatal, amelyekre kiterítették a meghalt nyarat. A párás levegőben beláthatatlan hollórajok érkeznek a temetésre. Éjnek idején pedig már hangzik a nádasokban a farkasok sirató éneke. Olyan bús ősz volt, mintha nem is akarna többet kitavaszodni soha. És az ősz kietlen szürkességében ott ült a besenyők megfogyott nemzete, reménytelenül vívódva, mint a fagyott szárnyú tűzok.” A besenyők Alpár vezetésével éppen csak átvonulnak Ajtony egykori országán, s lenn az Al-Dunán, Keve és Haram várak tövében tutajokat építve hazatérnek a Vég-Orsova mögötti, ősi besenyő hazába. „Az öreg folyó megelevenedett a népvándorlás egy késői foszlányától. [...] Mikor a hegyek közé értek, és már elhagyták a Duna közepén álló magányos sziklát, mely úgy nyúlik ki a vízből, mint a fuldokló óriás ökle, Alpár úr partra küldte a legényeit, hogy fogjanak halászbereket, akik ismerik a járást a vízen. A lomha tutajok egyszerre nekiindultak, sebesen és könnyen, mint a vágató paripák. A dunai sellők pedig zúgva köszöntötték az aranyhadat. [...] Harmadnapra meredek sziklapartok közé jutottak a besenyők. A sziklák fölött nagy rajokban kerengtek az

■
33 Uo. 231–232.

aranyfejű sasok, aminek az aranyhad igen megörült, lévén az a nemzetük kedves madara.”³⁴

És akkor a lenyugvó nap fényében különös alak jelent meg a víz felett, a magas sziklafal ormán. Egy lovas állt ott, mint a rendületlen kőszobor. „Oly mozdulatlan volt, hogy bátran faragott bálványképnek nézhette volna az ember. A hiúszemű surbánok először a paripáját ismerték meg, csak aztán a lovasát.” A lovas Seruzád asszony volt, aki „lát-hatóan magába volt merülve, és olyan mereven nézte az örvénylő vizet, mint a nádi sas. Ruhája most is csak a csípőjére szíjazott juhbőre volt; kibontott haja fekete sörényként folyt végig a vállán; kezében a gerelyt tartotta. A bokáján aranyboglár fénylett: azt nem veszthette el, mivel oda volt kovácsolva. A nélkülözések hatása és az őszi idő nyoma csak annyiban látszott meg rajta, hogy a tagjai egyenletesen megbarnultak, a sűrű haja pedig összekuszálódott. De ez csak növelte délceg és sugár alakjának vad szépségét. Előrehajtott hosszú, erős nyakának és domború mellének nemes körvonalai élesen rajzolódtak le a sápadt égboltozaton. Amint ott állott, rettenetes elhagyatottságában, őszanya volt a férfi igája alól kiszabadult nőnek, a büszke, de boldogtalan asszonyembernek.”³⁵ Azután hosszú ideig nem történt semmi, majd Vég-Orsova közelében a hatalmas víz partján egy gazdátlan paripa vágatott az alkonyatban. Néha belerohant a vízbe, mintha át akarná úszni a Dunát, máskor meg úgy nekiiramodott, hogy szikrát vetett a kő a patkója alatt. „Sem magyar, sem besenyő ember nem tudta meg, mi lett a sorsa Keán király leányának.” A Duna völgyére ráborult az esti homály, csak nyugat felé sziporkázott piros tűzfényben az ég boltozata.

A szigorú polgár

A *Pogányokat* Beöthy Zsolt kéziratban olvasta, és elismerően nyilatkozott a regényről. A másik ember, aki már megjelenése előtt megismerte a regényt, a hűséges barát, Fadrusz János, a szobrász volt. A *gótikus ház* lapjain olvasható: „Ő akkoriban dolgozott Erzsébet királyné szobor-

34 Uo. 253–255.

35 Uo. 257.

•

pályázatán, és az Árpád-házi szentek, akiket emlékművén ábrázolni kívánt, visszakalauzolták fantáziáját a *Pogányok* korába. Mesém végén Szeruzád, a pusztai asszony, lovával a Kazán-szoros egy parti szikláján állva, nézi kivándorló törzsének úszó tutajflottáját.” Ez a kép megragadta Fadrusz János képzeletét, és megfogadta, hogy megmintázza, bronzba önti a „lovas amazon-alakot” és pusztulásának megálmódott színhelyén, a Kazán-szorosban állítja fel.³⁶ Erre azonban a történelem alakulása nem adott módot és alkalmat.

A regényének páratlan szépsége a tájleírásaiban van, s a drámaian megrajzolt tájhoz tökéletesen idomulnak az alakjai is, akiknek lelki fejlődésrajza igaz mestermunka. Az egész mű alapproblémája: hogyan győzi le Márton a lelkébe palántál keresztény alázatot és istenfélelmet, hogyan tör ki belőle Thonuzóba pogány vére, s lesz belőle a besenyők Alpár vezére? Fokról fokra, lépésről lépésre követi hőse rettenetes vívódásokon át vezető lelki fejlődését, míg az elmélkedő-töprengő hívőből harcot hirdető, cselekvő ember lesz. Kornis Gyula jó érzékkel mutatott rá: Herczeg Ferenc munkáinak legkiválóbbjai, „novelláitól regényein keresztül drámáig, csupa lélekrajz, anélkül, hogy mesterkelten vagy tudatosan pszichologizálna [...]. Nem módszereskedő lelki elemzéssel, hanem természetes cselekvéssel, vagy párbeszéddel jellemez.”³⁷ A valós környezet, ahol a cselekmény kiteljesedik, a történet pedig kibomlik, jelenségeiben és apró részleteiben is a hangulathoz, a feszültséghez idomul, jelentősen hozzájárul az érzelmi elmélyüléshez. Németh G. Béla bizony tévedett, amikor évtizedekkel később Herczeg Ferencet elsősorban *A külső élet krónikásának* tartotta, aki meglátása szerint soha nem lépett a lélek belső tájaira, ezért tartotta őt „az emelt nivójú lektúr” művelőjének. Hozzátette még: „Ennek a kornak az átlagműveltje a szórakoztató író tekintette eszménynek. Az irodalom, hogy úgy mondjuk, most lett igazán, a szónak nem lebecsülő értelmében is, áru. [...] Herczeg társasági-társadalmi szórakoztató irodalmat kívánt adni.”³⁸ Herczeg Ferenc ennél sokkal többet adott, olvasóit nemzeti sorskérdéseink eredeti forrásvidékére vezette.

■

36 Herczeg: *A gótikus...* 204.

37 Kornis: i. m. 36.

38 Németh G.: *A külső élet...* 17.

•

Versec város sváb származású szülöttje írói pályája során legjobb műveiben, a *Pogányok*, *A hét sváb* és *Az élet kapuja* című regényeiben, *A fekete lovas*, a *Bizánc* és *A híd* című drámáiban a magyar nemzet sorsfordító eseményeinek állított emléket, s a politikai magyar nemzet történelemformáló erejét hirdetve eszmevilágában is vállalta a küldetési szerepének méltatását. Ezért írhatta róla kiváló tisztelője: Herczeg Ferenc „mint dolgos állampolgár valóban polgár volt, mint politikus ember – vagy sajátos magyar kifejezéssel szólva: mint hazafi – a politizáló birtokosság eszményeinek, ideáinak, célkitűzéseinek elfogadója”.³⁹ Egy patrícius, aki eljutott a titkok kapujába. A műveiből hűséget, méltóságot és a közösség iránti feltétlen alázatot tanulhat a kései utókor.

■
39 Uo. 15.

- BENCE ERIKA
HERCEG FERENC ÉS A TÖRTÉNELMI
REGÉNYHAGYOMÁNY ◀
A „jókaizás” jelensége Herczeg Ferenc életművében

Különnyomat és történelmi emlékezet

Herczeg Ferenc életműve és a magyar történelmi regényhagyomány összefüggéseinek vizsgálata során került a kezembe egy, az író portréját ábrázoló különnyomat: Herczeg Ferenc *Szelek szárnyán* (1905) című szecessziós küllemű útirajzalbumában találtam; feltehetően vele együtt is jelent meg. Első pillantásra úgy tűnt, egyiknek sincs köze a témához. A „Mertens fényképe után” készült réznyomat (Athenaeum) – miként a róla elterjedt vélemény tartja – az „úri világ” íróját láttatja, s a könyv tartalma, az Adriai-tengeren, Sirály nevű huszonhat tonnás kutterén hajókázó író élményvilága is az úri passzió fogalomkörébe látszik sorolhatónak. Ami azonban mégis a könyvre irányítja a figyelmünket, az az élménymegjelenítés (a látványképtől a rövidtörténeten át a történelmi elbeszélésig terjedően) eltérő narratívákat érvényesítő összetettsége; a tengerélményben a látványon és a kalandon túl a múltat is meglátó író sokszínű beszédmódja. Az utazásnapló látványelemekre, s a szecessziót mint sajátos életérzést és felfogást is tükröző rövidtörténetekre épülő elbeszélésfolyamat ezért gyakran megtöri az elbeszélő múltra vetülő tekintete – olyasfélének képzelem, mint az Athenaeum kiadta réznyomaton. „Zaravecchiát a régi időkben Tenger-Fejérvárnak nevezték a magyarok. Valaha fővárosa volt Dalmátországnak és Kálmán király itt koronáztatta meg magát a partok és szigetek királyává. Itt fogadta szép jegyesét is, a normán Busilát, sziciliai I. Roger ur leányát. Szép kép lehetett, mikor a sárkányorru normán gályák Tenger-Fejérvár alá érkeztek, melynek tornyain az Árpádok standárjait lobogtatta a tramontana. [...] Mikor az első tengerész kezét fogott az első lovassal, egymás kézszorításában megérezték az acélos erőt, mely utat vágott egy-egy nemzetnek idegen néplabirintusokon keresztül. Aztán megharsantak a réztrombiták és megszúgtak a kürtök: a vezérgálya palánkáról egy női alak lép a partra. Lenszinü hajában arany abroncs tündöklük; bibor köntöse merev redőkben hullámzik az alakja körül; cipellője is arany. A termete magas, karcsu és izmos, mint az acélpenge; a kalózok lányának tekintete kemény és nyugodt, mint a sólyomé; az arca azonban rózsás

és tiszta, mint az éjszaka gyermekéé. Egy tigriskoponyájú, hajlott orru, parázsszemű férfira esik tekintete és ekkor a gyermekleány szivéből forró vérhullám szökik a fehér arcába... Légy üdvöz, magyar földön, ifju királyné! [...] Tenger-Fejérvár ma igen rongyos kis falu...¹ – illeszkedik többek között ez az időszembesítő – ódahangulatot árasztó – mondai betét az utazástörténetbe.

A XX. század első két évtizedében – megegyező vélemények szerint – feltűnően megnövekszik a történelmi elbeszélések száma, hangsúlyos módon reprezentálódnak a történelem különböző narratívái és formái az életműben. Utasi Csaba szerint ez „a millenniumi ünnepségek tova- gyűrűző hangulatával”, illetve azzal a ténnyel magyarázható, hogy „a kilencvenes évek végén Péterfy Jenő nagy nyomatékkal hangsúlyozta: kár volna, ha elbeszélői tehetségét Herczeg Ferenc kizárólag a mág- nás- és dzsentrivilág körére szorítaná, hisz ekképpen pszichológiája lassanként egyoldalúvá válna”.² Imre László viszont az epigonjelenség (az ismétlődés) mulékonyságát látja ugyanebben a mozzanatban:

„Ami a legmegetévesztőbb lehetett valaha, az Herczeg történelmi regényeinek gondolati és művészi hasonlatossága bizonyos becsült, tisztelt előzményeihez. Eszmeileg a múlt század második felének legszín- vonalásabb figuráihoz (Kemény, Arany László) látszott kapcsolódni, íróilag Jókai, Mikszáth bevált »bravúrtechnikájá«-hoz. Pedig éppen emiatt bizonyult életműve mulékonynak. Mindkét vonatkozásban csak megismételt valami korábbi akkor, amikor politikai körülmények és a műfajfejlődés törvényei már egészen mást követeltek volna.”³

Ha Herczeg történelmi tárgyú regényeit a múltat reprezentáló narratíva műfajkonstruáló sajátosságainak, illetve a XX–XXI. szá- zad fordulópontján lezajlott újabb magyar prózairodalmi fordulat jelenségeinek és irányainak figyelembevétele nélkül, csak a közmege- egyezésszerű vélekedéseket szem előtt tartva vizsgáljuk, a fentiekben

- 1 Herczeg Ferenc: *Szelek szárnyán*. Budapest, 1905, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat, 32.
- 2 Utasi Csaba: Herczeg Ferenc és a történelmi regény. In uő: *Mindentől messze*. Újvidék, 2002, Forum Könyvkiadó, 78.
- 3 Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikákban*. Debrecen, 1996, Kossuth Egyetemi Kiadó, 154.

idézett értékelések helytállóan bizonyulnak, miként e sorok írójának vizsgálatai is hasonló eredményre vezettek korábban: „Az egyéni és regionális kánonokban »frekvenciált« Herczeg népszerűsége két pilléren nyugszik. Egyrészt a Jókai-(és részben a Mikszáth-)regények művészi igénytel megformált nemzetképét transzformálják népszerű formába, másrészt a nemzeti tudatot árnyékoló pusztulás-képzet általánossá tételével hatnak, azaz a XIX. századi regénytradícióban művészi igénytel kifejeződő nemzeti gondolat felületes exponálásával.”⁴ A disszertáció könyv alakban megjelent változatában⁵ azonban már nem szerepel az idézett kitétel. A további kutatási eredmények ugyanis arra mutattak rá, hogy a XX. század végi prózaforradalom, amelynek során a múlt reprezentációjának regényalakzatai – elméleti értelemben Hayden White⁶ és Northrop Frye⁷ nyomán – különösen frekvenciálttá váltak, a történelmi regényről alkotott nézeteinket is átalakították. Mai szemléletünk értelmében – a különböző háttérnarratívák által hitelesített, valamint az ok-okozati és kronológiai viszonyrendszereknek megfelelő események megjelenítése helyett – a múlt valamely korszakának adekvát poétikai eljárásokkal történő kiválasztását, utánképzését, olyan jelentések szolgálatába állítását jelenti, melynek lényege a múlt másására irányuló „jelen érdekű kérdés”,⁸ vagyis Herczeg Ferenc a XX. század – világháború árnyékoltá – első két évtizedében a történelmi narratívához az aktuális társadalompolitikai léthelyzetre történő válaszkeresés szükségességére, a múlt válságmodelláló szerepe, s nem

4 Bence Erika: *A történelmi regény műfaji változatai a XIX. századi magyar irodalomban. Az Abafitől A fekete városig*. Doktori disszertáció. Kézirat. 2007, 179–180.

5 Bence Erika: *A múlt horizontja. A történelmi regény műfaji változatai a XIX. századi magyar irodalomban*. Újvidék, 2011, Forum Könyvkiadó.

6 White, Hayden: *A történelem terbe*. Fordította Berényi Gábor et. al. Budapest, 1997, Osiris. [White, Hayden: *Metahistory*. Baltimore, 1973, JHU Press.]

7 Frye, Northrop: *A kritika anatómiája*. Fordította Szili József. Budapest, 1998, Helikon. [Frye, Northrop: *Anatomy of Criticism*. Princeton, 1957, P. University Press.]

8 Bényei Péter: „El volt tévesztve egész életünk”. Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján (Kemény Zsigmond: *A rajongók*).

Irodalomtörténet, LXXX. évf. (Új folyam XXX. évf.) 1999. 3. sz. 441–442.

a milleniumi hangulat továbbélése vagy kritikusi figyelmeztetések miatt nyúlt.

A „jókaizó” Herczeg

A „jókaizás” fogalmának Márton László *Kitaposott zsácutca, avagy a történelem a történetekben*⁹ című tanulmányában is negatív konnotációja van: a XIX. századi regényhagyomány sematikus másolását, konstruktív hozzáadás hiányában történő továbbvitelét jelenti – míg a „dekonstrukciós” elbeszélői eljárások (pl. Szentkuthy Miklós, Spiró György, Háy János etc. regényei) a „kiürült és szétzúzott elbeszélői sémák romjaiból”¹⁰ építkeznek. Elméleti gondolkodásának irányát – sajátos módon – saját regényírásával épp Márton László „fellebbezte meg”. A XIX. századi regényhagyományra való ráíródás jelensége ugyanis a történelmi regény „természetéből” következő jelenség, s ez az – a hagyományos értelemben vett háttérnarratívák (krónikák és más kútfők) legitimálta hitelességadása helyetti – eljárás a XX. század végi új történelmi regény egyik legfontosabb műfajkonstruktív eleme: a szövegtapasztalaton alapuló történelmi tudás – pl. Márton László *Testvériség I–III.* (2000–2002), Háy János *Dzsigerdilen* (1996) című regényeiben.

Nem véletlen, hogy a kiváló tudós, Horváth János 1925-ben készült értekezésében „a Jókai s a Mikszáth utáni kor továbblépőjét”¹¹ látja Herczeg Ferenc életművében. Történelmi regényeiben ugyanis van elbeszélői innováció mintáihoz képest: a többféle történelem létezésének gondolata, vagyis az az – elméleti alapot csak a XX. század nyolcvanas éveiben nyert – nézet, miszerint „múlt csak egy van, de

9 Márton László: *A kitaposott zsácutca, avagy történelem a történetekben* (Két példa). *Jelenkor*, 1998. 2. sz. 146–169.

10 Uo. 154–155.

11 Horváth János: *Herczeg Ferenc*. Budapest, 1925, Pallas, 6.

12 Sándor Iván: Úton Bilbaóba. *Alföld*, 2005. 3. sz. 54.

13 Szirák Péter: Történelem nem volt, hanem lesz. A kortárs magyar történelmi regény változatairól. *Alföld*, 2005. 3. sz. 49.

számos egymástól eltérő narratíva szól róla”,¹² azaz a történelem nézet és interpretáció kérdése, a múlttal ellentétben „nem volt, hanem lesz”.¹³ A „más-más történelem képzetét”¹⁴ leginkább Herczeg Ferenc *A hét sváb* (1916) című regényében érhetjük tetten, hiszen ugyanaz a történelem (1848 eseményei) *nem ugyanaz a történelem*, ha eltérő nyelvi és nemzeti kultúrák (itt a bánási szerbek és a magyar érzelmű svábok) szemszögéből értelmezzük.

A hét sváb utánképezte múlt, azaz a magyar szabadságharc történeleinek válságmodelláló szerepe épp ezért a regényírás aktuális jelenének legfontosabb kérdéseire (Mi történt a múltban, ami az aktuális jelenhez vezetett? Mi történt Versecen a szabadságharc idején?) irányuló válaszokat rejthet, a jelen és a jövő mozgásainak, pl. a hivatalnoki-úri középosztály, a dzsentri utáni világ – amelynek Herczeg az írója volt – létformáinak a múltból történő megértési lehetőségét. Mert Németh G. Béla szerint „az eszményi típusok, melyek ábrázolása révén Herczegben Horváth a klasszikus magyar irodalom folytatóját látja, hamar fölfedezzük, nem annyira a dzsentri, mint inkább a hivatalnoki munkából élő úri középosztály világából valók”.¹⁵

Történeti jellegéből kifolyólag az irodalom sem egyként létező, egysíkú jelenség: egy kultúrán belül is bármely alakulástörténeti korszakban rendszerint „több irodalom” létezik egymás mellett, amelyek önmagukban nem, csak alkotóik és recepciójuk zárja ki egymást. Pedig az irodalomnak csak azt a jelenséget nevezhetjük, amely „folyamatosan megtörténik”, azaz, amit olvasnak – nemcsak tudós professzorok. Ilyen értelemben a XIX. századi regényhagyományt megújító hercegi történelmi regényírásnak mindig is volt létjogosultsága – a másféle, eltérő irányú történelemképzetek és narratívák mellett és velük együtt.

14 Szegedy-Maszák Mihály: Az újraolvasás kényszere (A rajongók). In uő: *Irodalmi kánonok*. Debrecen, 1998, Alföld, /Alföld Könyvek, 1./, 75.

15 Németh G. Béla: A lektűr magyar mestere. Herczeg Ferenc. In uő: *Századutóról – századelőről*. Budapest, 1985, Magvető Kiadó, 188–189.

Hősök és „hőskeresés” a múltban

A múlt másságának példaadó és válságmodelláló szerepe képezi *A hét sváb* narratívaalkotó alapgondolatát is egy XX. század eleji „hőstelen” korban; a „hőskeresés” és a „hősalkotás” románcos elbeszélői szövegeit is érvényesítve. A versek és a fehértemplomiak hősiessége a szabadságharcban, a „hét sváb” legendája a dicsőséges múlt elbeszélői reprezentációjaként értelmezhető: a klasszikus magyar ódai műfajhagyománnyal, a Jókai Mór reprezentálta történelmi regényváltozattal, azaz a magyar eposz-, illetve a románregény típusaival áll rokonságban.

Az „időszembesítő” klasszikus magyar líra- (pl. Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály költészete) és regényhagyománnyal a múlt hősiességének és a jelen katasztrófáinak, a kulturális különbözőségekből következő eltérő világtapasztalati és magatartásminták szembesítő gyakorlata kapcsolja. Nem véletlen, hogy az elbeszélés szemléleti alaphangját is egy ilyen összevetés adja meg már a regény legelején. A vajdasági batárképhez hasonlóan (vagyis annak előképeként) Herczeg regényének szereplői is „bekocsikáznak” a térségi történelemben: a postakocsin, amellyel Graf Jani hazatér Bécsből, a térségi kulturális és nemzeti identitás minden lehetséges típusa megtalálható: a magyar érzelmű svábtól a militáns gondolkodású granicsár szerbig.

„A granicsárok szerbül beszélnek. A kásztorkalapos ártatlan arccal néz ki az ablakon, de azért meglátszik rajta, hogy megérti minden szavukat.

Ez a falu is a miénk volt, – mondja a mérgeképű. – Ez itt mind szerb föld. És most mégis a sváboké.

Úgy kell nekünk! Ostobák vagyunk! – veti oda szárazan a sárgaképű. És kajánul sandít bajtársa felé, akinek arca már megint paprikavörös.

A haragos kis ember vasvillaszemekkel nézi a kásztorkalapos ifjút.

Mi szerbek fegyverrel jöttünk ide, a németek batyúval a hátukon jöttek.”¹⁶

16 Herczeg Ferenc: *A hét sváb*. Budapest, 1925, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 7.

•

A „jókaizás” jelensége a mi szempontunkból pozitív fogalmi apparátust jelent a hercegi életmű keretében. *A hét sváb* a Jókai Mór képviselte történelmi regénytípus kiemelkedő változatát, az eposzi regényhagyományt folytatja: legerőteljesebben *A kőszívű ember fiaival* (1869) áll szövegösszefüggésben.

Az eposz – reflektál a hegeli szemléletre Imre László – „világirodalmi műfaj, amelyben költőileg megfogalmazódik a világtörténelem szubjektumának, a nemzetnek a születése és felnövekedése”.¹⁷ Az eposz a XIX. században mélységesen elavult műfaj. Ugyanakkor a műfajok diskurzusában az eposzi hagyományokra erőteljesen reflektáló történelmi regény, átlényegítve egyes funkcióit és tartalmait, bizonyos értelemben az eposz XIX–XX. századi transzformációjává vált; létrejött általa a történelmi regény egy sajátos változata: az eposzregény. Legfontosabb műfaji karakterisztikáit a transzcendens világkép, mítoszi utalásrendszer, a nemzeti létet meghatározó sorsfordító esemény (háború, forradalom) ábrázolása, heroikus hősök, héroszi karakterek, sors- és végzetszerű jelenségek, csatajelenetek etc. szerepeltetése jelentik. Nagyon fontos e műfajalkotó vonzatkörben az ún. „kereső” (archetipikus) hős szerepe, aki elindul hazát teremteni, s ideig-óráig sikerül is visszaállítania az organikus világállapotot.¹⁸ Ez az eszményi létállapot 1848-ban az önálló, szabad haza (mint új Haza/új Trója) eszméje volt (*A kőszívű ember fiai*), ami bizonyos etnikumok és közösségek esetében (mint a bánági svábok) „szellemi hazát” jelent. Az ő szabadságharcuk saját közösségük, a magyar érzelmű bánági svábok felemelkedését szolgáló új szellemi haza létrehozására irányul heroikus hősökkel (mint Graf Jani) – nem véletlenül „hét vezérrel”.

A kőszívű ember fiai és *A hét sváb* szimbolikus alakzataiban is hasonlít egymásra: a hét fiatal/vezér/sváb legendás, illetve a három fivér mesei alakja egyaránt őstörténeti és folklór-vonzatokat/rekvizitumokat jelentenek, miként a két mű családtörténeti (Baradlay–Graf) vonatkozásai is hasonlóságokat mutatnak, kezdve a két anya, Baradlayné és Grafné szerepétől a családi események anekdotikus megjelenítéséig. Az

■

17 Imre: i. m. 92.

18 Frye: i. m. 263.

áruló, a másféle kulturális és nemzeti identitás, a haza ügye érdekében megváltozni képes „parlagi” (haszontalan) hős, de a jó ügy szolgálatába álló idegen szerepe és jelenléte is felismerhető mindkét regénytörténetben. A nagybetűs Haza (a szellemi érték) megvédése érdekében szövetkező fiatal értelmiségiek története Jókai Mór *És mégis mozog a föld* (1872) című regényét, a nemes cél szolgálatába álló idegen alakja pedig *Az új földesúr* (1863) (Heim–Ankersmit) című regényét „hozza be” az analógiás vonzatok körébe.

A heroikus karakterű (a hét fiatal, vagy a kis Hoffer gyerek) hősök, az eszményi leányalak (a legkisebb Hoffer lány) mellett a nagy formátumú eposzi hős, a „hérosz” is megjelenik a szabadságharc bánsági (eposzi) regényváltozatában, *A hét svábben*: Damjanich János – itt még – alezredes személyében, aki „széles nagy” alakjával szinte „árnyékot vet”¹⁹ a környező világra.

„November első napján a kitzaitott és gazdátlan sváb város egy új, ifjú naprendszer vonzási körébe jutott.

Trombitaszóval és dobpergéssel magyar katonák vonultak a városba. [...] A sereg vezére Damjanich János alezredes volt. A svábok elkedvetlenedtek, mikor kitudódott, hogy ez a Damjanich rác ember, hozzá még stásai granicsár. Lóháton jött a gyalogosok közt és körszakállas, lapos és széles ábrázatán, amely úgy ringott a katonái feje fölött, mint a rác szentkép a processzióban, a komor erő és a szláv titokzatosság kifejezése ült.

Mindenki rettegett tőle és mindenki rajongott érte. Egypár nap múlva már azt mondták a svábok: Ez a mi emberünk! Ő nem hasonlított azokhoz a császári katonákhoz, akiket a verseciek ismertek. A taktikázó huzavonát, a felelősségtől való félelmet hírből sem ismerte. Minden szava egyenes, találó és kemény volt, mint a kalapácsütés, minden cselekedete gyors, ellenállhatatlan és rettenetes, mint a mennykőcsapás.”²⁰

19 Herczeg: *A hét...* 127.

20 Uo. 123.

•

Nagyon érdekes, hogy az 1848–49-es szabadságharc és forradalom résztvevő szemtanúja, Vajda János az *Egy honvéd naplójából* című emlékiratában hasonló karakterű Damjanich-portrét fest:

„Damjanicsot előbb már láttam valamelyik ágyúzás alkalmával; ha nem tévedek, Turia előtt volt. Akkor még csak őrnagy, s legénysége, többnyire pesti jurátusok előtt nagy katonai szigora miatt rossz hírben állott. Bezzeg később imádták, – aminthogy már az első jelenetnél én is fejembe vettem, hogy ez az ember a világ legnagyobb katonája lehet. Az öltözet sokat tesz a katonánál, s akkor ő nem díszben, csak vászonkitliben, ugyszólván pongyolában volt, gondolom, hogy mély megvetését fejezé ki a harc kisszerűsége, s előre látott sikertelensége fölött; mert akkor még – eléggé csodálatos! – osztrák tábornokok – Eder, Bechtold voltak vezéreink, akik a bécsi kamarillának engedelmeskedtek s szándékosan hátrányunkra intézték a hadműveleteket. Ő mindezt tudhatta, s azért viselte magát oly egykedvűen. Az ágyugolyóknak kitett domboldalon állott, szivarozva oly nyugalommal, aminőhöz hasonlót egész életemben nem láttam, nemcsak, de a minőre képesnek embert nem hittem! Maig is emlékszem e benyomásra, még gondolataimra is, melyek e jelenetnél agyamban támadtak.”²¹

Regényváltozatok és „irodalomváltozatok”

A történelem változatokban él, és egyszerre több narratíva szól róla. Ennek értelmében Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regénye az 1848–49-es magyar szabadságharc „nagy történelmének” a regénye, míg *A hét sváb* e nagy történet mögött húzódó történelem-alternatívák egyikét, a szabadságharc bánási eseményeit jeleníti meg a térségi sváb etnikum horizontja révén. Miként szó esett róla: történeti jellegénél fogva az irodalom is beszédmódváltozatokban él egyazon kultúrán belül, s az értékteremtő irodalmi szölamoknak egyaránt volt/van létjogosultsága. Az irodalomtudomány feladata, hogy megértse ezeket az eltérő mozgásokat valamely irodalmi kultúrán belül.

21 *Vajda János összes művei IV.* Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó, 347.

Herczeg Ferenc badacsonyi házának falára fest

● APRÓ ISTVÁN
A KÉT HERC(Z)EG ◀

Mi is tulajdonképpen az a vajdasági magyar irodalom? Mi köti össze Herczeg Ferencet és Herceg Jánost azonkívül, hogy semmi? Eredetileg ezen, látszólag összefüggés nélküli kérdések kapcsán kezdtem el összehasonlító szemmel vizsgálni két német származású írónk pályáját, műveit és szerepét. A szempontokat nem rögzítettem előre túl szigorúan, mert az összehasonlítás ötlete is inkább megérzésen alapult, mintsem átgondolt megfontoláson: miközben más vonatkozásban foglalkoztam Herceg Jánossal és megint más okból lapozgattam Herczeg Ferenc önéletrajzi írásait, belebotlottam olyan pontokba, amelyek önkéntelenül is összevetésre készítettek. Vagy a hasonlóságok vagy éppenséggel a nagyon is nyilvánvaló különbségek miatt.

Mivel a jelen értekezés kifejezetten Herczeg Ferenc jeles évfordulójára készül, az eredeti esszétől eltérően a hangsúlyt főként az ő munkásságára helyezzük. Mindazonáltal azt gondolom, az eredeti kérdések és gondolatmenet számos vonatkozásban nagyon is alkalmas az utóbbi fél évszázadban méltánytalanul elhallgatott írónk szerepének és jelentőségének újragondolására. A nem szokványos megvilágítás talán még jót is tesz, az pedig, hogy örök – újabban pedig ismét elevenen parázsló – viták (mint amilyen a délvidéki/vajdasági magyar irodalom léte és mibenléte) kapcsán beszélünk róla, még inkább. Ezért aztán nézze el az olvasó, ha egy Herczeg Ferencről szóló értekezésben néha úgy tűnik, egészen másról beszélek. Előbb-utóbb mindig visszatalálunk majd az eredeti ösvényre.

Különböző irodalmi rendezvényeken hallottam az elmúlt években többször is, hogy Bori Imre még egyértelműen tudta, ki is valójában a vajdasági magyar író: aki ott született vagy oda költözött, de mindenképpen ott alkot, és ha valaki egyszer elhagyta azt a tájat, akkor *ki van rúgva*¹ – nem délvidéki író többé. Ezt a módszert következetesen alkalmazta is irodalomtörténeti köteteiben és írásaiban, az írók ismertetése véget ért ott, ahol az illető esetleg Magyarországra vagy távolabbra költözött.

■

1 Szó szerinti idézet Toldi Évától. Magyarkanizsai Írótábor, 2010. szeptember 4.; könyvbemutató a Magyar Írószövetségben, 2010. november 25.

●

„Bár mi is ilyen pontosan tudnánk ma, mi is az a délvidéki magyar irodalom!” – szokta még hozzátenni tanítványa, aki hosszú éveken át szerkesztette együtt a *Hidat* Bori tanár úrral, és kritikusként, tanszéki tanárként nagyon is avatott ismerője a témának. Pedig szerintem a kérdés korántsem ennyire bonyolult. Annyira biztosan nem, hogy az ténylegesen akadálya lehetne egy mai, egészen a kortársakig elmenő irodalomtörténet megírásának. Szögezzük le mindjárt: eléggé nevetséges és anakronisztikus egy íróat aszerint beskatulyázni, hogy pillanatnyilag fizikailag hol tartózkodik. Sőt megkockáztatom, hogy ez visszamenőleg is érvényes, amikor a fizikai jelenlét egészen más jelentőséggel bírt, mint ma – akkor sem lehetett ezt abszolút mérceként elfogadni.

Vajon ténylegesen kérdés a Vajdaságból elvándorolt és például Magyarországon élő írók hovatartozása? Határozottan állítom, hogy azoké, akik bármilyen szinten és módon írók maradtak, nem. Hiszen még egy hevenyészett számbavételnél is kitetszik, hogy az említett alkotók között még azok is, akik, amíg Újvidéken éltek – már bocsánat – le se... vagyis hát mondjuk így, nem tartották fontosnak szűkebb pátriárkájukat és közösségük problémáit (némelyek közülük még azt sem, hogy egyáltalán magyarul írtak), azóta valahogy még az ő írásukba be-beszivárog valami a szülőföld, az elhagyott közösség motívumaiból, létélményéből. Sőt többeknek ez lett legfőbb témája, írói hitvallása és erőforrása. („Úgy senki se nőtt fölébe a Bácskának, bármilyen fényes pályát futott is be, hogy vissza ne nézett volna, s még csak jelét se adta volna valamilyen nosztalgiának a szülőföld iránt” – írja Herceg János *Régi dolgainkról* című kötetében² és ez akár fejtegetéseink mottója is lehetne.) Ezt a szempontot toronymagasan relevánsabbnak érzem, mint olyan bagatell megfontolásokat, hogy hol bérel, birtokol lakhelyet az illető, és mely kiadónál jelenteti meg könyveit. Szerintem erre a mondvacsinált dilemmára maguk az írók adták meg már régen a választ, mégpedig a legrelevánsabb (mondhatnám az egyetlen releváns) módon, a műveikkel.

Az más kérdés, hogy egy majdan megírandó irodalomtörténet külön vizsgálódási, elemzési szempontként kitérhet erre a furcsa „emigrációra”.

2 Herceg János: *Régi dolgainkról*. Újvidék, 1993, Forum Könyvkiadó, 67.

●

Az köztudott, hogy „igazi” emigrációban csak keveseknek, az igazán nagyoknak sikerült maradandót alkotni. Ha valaki végérvényesen kikerült a nyelvi, kulturális közegekből, az vagy az öncélú nyelvi művesség, mesterkéltég steril atmoszférájának áldozata lett, vagy egészen elmerült a dilettantizmus mocsarában. Egyik kezünkön meg tudjuk számlálni a kivételeket – csak a már rendíthetetlenül nemesült, kiforrott szellem tudott ennek a szabálynak ellentmondani. Olyan intellektus, akinek végeredményben mindegy volt már, hová is kerül, itthon is bezárkózhatott volna az elefántcsonttoronyába, de megírhatta Kaliforniában is, amire hivatott. Ezzel szemben az elköltözés „otthonról itthonra” egészen más élethelyzeteket és alkotási attitűdöket generál.

Általános vélekedés például, hogy megváltozott az áttelepült írók nyelve. A jelenséget nyilván behatóbban kellene vizsgálni, de pusztán tapasztalati szinten is nyilvánvaló és érzékelhető. Bár az írók egy része éppen az otthonosság megteremtése érdekében kísérletezik a helyi nyelvvé, akár a szerb szavakkal tűzdelt keveréknyelv alkalmazásával.³ (Itt természetesen az írott irodalmi nyelvről beszélünk, de a tapasztalat azt is tudni véli, hogy a beszélt nyelv is sokat változott. Ez egyébként igaz az egész közösségre, az otthon maradtakra is, nem csupán az átköltözőkre. Nyelvtudósnak és szociológusnak egyaránt eldorádója lehet ez a terület, hiszen hallatlanul izgalmas, ami az elmúlt évtizedekben ebben a vonatkozásban (is) végbement. Észak-Bácskában a hetvenes, nyolcvanas években meghatározó jelentősége volt az identitás, az anyanyelv megtartása, a művelődés szempontjából a kb. Óbecséig még fogható Magyar Televízió. Segített megőrizni a nyelvet, de a mindennapi beszédet külsőségeiben nem változtatta meg. Mindenki nézte a híradót, a színházi közvetítéseket, a magyarra szinkronizált filmeket, de ennek hatására egyetlen kisdíák sem kezdett el otthon vagy az iskolában nyíltan beszélni. A suksükölés sem szorult háttérbe – még a magyartanárnőknél sem. Ezzel szemben a kilencvenes évek elején, amikor vajdasági magyar fiatalok tömegei kényszerültek hosszabb-rövidebb – netán végleges – magyarországi emigrációba, majd a legfiatalabbak szintén jelentős számban anyaországi középiskolákban tanultak – ez már érzé-

■

3 Toldi Éva: *Egyetlen történeteink*. Miskolc, 2010, Felsőmagyarország Kiadó.

•

kelhető változásokat idézett elő az egész közösség nyelvhasználatában. A nyelvi igénytelenség csökkent, a szókincs bővült (persze nem mindig feltétlenül a nyelv tényleges előnyére), a többségi nyelvből átvett vagy torzított szavak (pl. kesza, szokk, zsvákó) némileg visszaszorultak. A nyílt e használata nem tűnt már annyira idegennek kirívónak, inkább valamiféle kompromisszum van kialakulóban a pesties „mekegés” és a jó déli zárt ë-s beszéd között. Mindezt persze inkább megérzés és benyomás alapján állítom, a tényleges tudományos kutatás nyilván sokkal pontosabban feltárhatná a kérdéskört.)

Az írók esetében azonban nem csupán a nyelv változásairól beszélhetünk. Az „itthonról haza” történő emigrációnak jóval messzebb ható következményei is vannak. Az új, tágabb szellemi közeg – függetlenül attól, hogy pozitív vagy negatív irányban hatott – mindenképpen újfajta viszonyulásra kényszerítette az áttelepülteket. Onnan már egyfajta madártávlatból látszott az elhagyott szülőföld, még akkor is, ha csak egy karnyújtásnyira volt és maradt. Ez sokakat megdöbbsentett, olyanannyira, hogy ez vált alkotói énjük vezérfonalává. Gondos műelemző munkát követelne ezeknek az új, speciális perspektíváknak a feltárása az egyes alkotóknál.⁴

„Meg kellene írni a szülőföldjüket elhagyó délvidéki írók külön irodalomtörténetét” – mondta egy beszélgetésünk alkalmával Hornyik Miklós. Meg bizony. (És ez a feladat éppen jó kezekben lett volna Hornyik Miklósnál.)

Akkor most van jól behatárolható, önálló délvidéki magyar irodalom, vagy nincs?

A válaszom: legalább annyira van, mint amennyire nincs. Attól függ, ki kérdezi. Amikor biztosan volt, akkor sem vált ez a bizonyosság okvetlenül hasznára, most viszont, amikor valószínűleg inkább nincs, jó volna, ha lenne.

■

4 Néhány író esetében Toldi Éva fentebb idézett könyvében már megtette az első lépéseket ebben az irányban. Kiindulópontja és diagnózisa egyaránt releváns, nagyon is alkalmas arra, hogy eldöntse a saját maga által felvetett dilemmát.

A nagy kérdés

Délvidéki író-e Herczeg Ferenc? Természetesen nem – vághatjuk rá kapásból, hiszen a verseci patikus és polgármester fia akkor vált országosan ismert íróvá, amikor még a Vajdaság nem létezett. (Legalábbis a magyar közigazgatás és a magyar köztudat számára, míg a szerbek... – de ez már egy másik történet.) Hornyik Miklós, a délvidéki magyar irodalom szóba jöhető kezdetéről értekezve egyenesen az abszurd képtelenségek közé sorolja Herczeg Ferenc bármilyen szintű beleszusakolását a délvidéki irodalmi hagyományokba, előzményekbe:

„Köztudomású, hogy Papp Dániel, Gozsdu Elek, Ambrus Zoltán, Herczeg Ferenc, Kosztolányi Dezső és más magyar írók bácskai és bánási helyszínrajzú műveket is írtak, a helyszínrajzok azonban önmagukban nem hívhatták életre a délvidéki magyar táj- vagy különirodalom eszméjét.”⁵

Továbbá:

„A magyar irodalmi »vajdaságiasság« pusztá fikció.

S mivel pusztá fikció, nem lehettek lappangó értékei és lappangó hagyományai sem.”

Nem sok értelme volna a makacs tényekkel vitatkozni, legalábbis a vajdasági magyar irodalom korhatára tekintetében nem. Hiszen Hornyik leszögezi: „A magyarság számára 1918 történelmi, de nem irodalmi korhatár is a Délvidéken.”

A továbbiakban idézi Herczeg János témára utaló sorait, amelyben elmondja, hogy a délvidéki magyar irodalom majd egy évtizedes vajúdas után öltött úgy-ahogy (meglehetősen torz) alakot. Ennyi időbe telt ugyanis, amíg az intézményeitől, társadalmi egyesületeitől megfosztott jugoszláviai magyarság (vagyis inkább a megmaradt kisszámú értelmiség) kénytelen-kelletlen elfogadta az új helyzetet, a status quót. Ennek

5 Hornyik Miklós: *Meghasonlításunk története*. Topolya, 2009, Timp Kiadó.

keserves küzdelmeit, lelki vívódásait Szenteleky és köre számos cikkében, kiáltványában, programvetésében, levelében nyomon követhetjük. Olyannyira világosan, hogy ebből a szempontból szinte érthetetlen, hogyan juthatott Bori Imre ugyanezen források ismeretében egészen más következtetésre. (Érthetetlen, hacsak nem emelünk be a paradigma más, irodalmon kívüli tényezőket, pl. a politikát – de erről majd később.)

Herceg János konkrétan Herczeg Ferenc „ősatyává avatása” ellen is kikelt egy, a budapesti elismerést demonstrálni hivatott rádiós irodalmi est terve kapcsán:

„...fogalmuk sem volt arról, hogy mi a Vajdaság. Herczeg Ferencsel jöttek elő, mert idevaló származású volt. Hogy annak a Herczeg Ferencnek ennyi köze nem volt a Vajdasághoz már, főleg a kisebbségi magyarsághoz, azzal nem törődött senki.”⁶

Közismert, hogy kezdetben még maga Szenteleky is az egyetemes magyar irodalom mellett foglalt állást, és csak később tette magáévá a külön út gondolatát. Ebben nyilvánvalóan szerepe volt az új helyzet nyújtotta valós életnek és tapasztalatnak, de Jászi Oszkár, a *Magyar kultúra decentralizációja* című cikkének is, amelyben sajátos módon a trianoni összeomlás és szétszaggatás előnyeként, pozitív hozadékként tünteti fel, hogy a magyar kultúra és irodalom végre megszabadult Budapest mindent lefedő uralma alól. Igaz, mondja, nem lesz könnyű a kisebbségi sorsba jutott magyar közösségeknek kivívniuk az egyenlőséget vagy éppenséggel a megszólalás jogát, de hát igazából szüksége is volt már erre a kényszerű „testedzésre”:

„Sub pondere crescit palma. A magyarság is a megnehezült létért való küzdelem hatása alatt fokozottabb mértékben fogja kifejleszteni szellemi önállóságát és kultúrájának jó és nemes vonásait. Az elszakadt magyarság szellemi élete nem lesz többé a budapesti melegházi

6 Vékás János interjúja Herceg Jánossal (1984). *Aracs*, 2009. 2. sz.

7 Jászi Oszkár: A magyar kultúra decentralizációja. *Fáklya*, 1922. január 28.

palánták kiültetése, hanem a maga szűkebb hazája, regionális élete helyi viszonyaiból fog organikusan felépülni.⁷

Érdekes és talán nem is pusztán véletlen, hogy Herceg János 1962–63-ban egészen hasonló értelemben használja címként a Szerb Matica évfordulójára írt cikkében a magyarosított latin mondást: *Súly alatt nő a pálma*. A címen túl Jásziéval azonos gondolatmenetben dicséri a hosszú évtizedeken, sőt évszázadokon át kisebbségben élő szerb közösség szívós kultúrateremtő magatartását és tevékenységét.⁸

Jászit Trianon „előnyeit” pedzegető írásai miatt pergőtűz fogadta, de a határon túlra szakadt nemzetrészek kulturális önállósodására vonatkozó nézetei, úgy tűnik, termékeny talajra találtak az érintettek körében.

Az előbbiől teljesen függetlenül Németh László is hasonlóan fogalmaz Szirmai Károllyal, 1933 során folytatott levelezésében:

„Külön sorsoknak külön irodalom kell”⁹ – ami ekkor már nem is kérdés, viszont nem győz figyelmeztetni a minőségi mércékre, az elnézést nem ismerő kritika szükségességére. Ez pedig igencsak érzékeny téma volt akkortájt a „teher alatt épp hogy növekedésnek indult pálmopalánták” (és különösen a délvidékiek) számára.

Történelmi ítélet

Herczeg Ferencsel évtizedeken keresztül lekezelő módon bántak, szinte kiírták a mérvadó magyar írók köréből. A „dzsentrí író” bélyegét viselte és szemére vetették, hogy nem ábrázolta kellő mélységben a társadalmi problémákat. Még Bori Imre is, akinek pedig sarkos vajdasági magyar irodalom koncepciójához égető szüksége volt minden egyes írástudóra, aki a Délvidéken született, vagy legalábbis valahogyan oda lehetett kötni, még ő is erősen dehonesztáló módon ír róla. (Bori a hatvanas

8 Herceg János: *Súly alatt nő a pálma*. In uő: *Hazulról*. Novi Sad, 1965, Forum Könyvkiadó.

9 Idézi Márkus Béla *Külön sors – külön irodalom* című munkájában (Budapest, 2002, Nap Kiadó).

években kiadott irodalomtörténeteiben még különösebb fenntartások nélkül „befogadja” Herczeg Ferencet a vajdasági magyar irodalom nagy elődjei közé, miközben maga is elidőzik a dilemmánál, vajon helyes-e a még nyilvánvalóan semmilyen szinten nem létező elméleti konstrukciót visszavetíteni a múltba. Arra jut, hogy igen, a pusztai területi elv alkalmazásának is lehetnek hozadékai a gyökereit kereső, 1918–1920-tól születő „új irodalomnak”. Ekkor inkább még csak azt emelte ki, hogy Herczeg Ferenc, Gozdsu Elek, Papp Dániel, Ambrus Zoltán, Balázs Béla, sőt Móricz és Mikszáth is gyakran választották műveik helyszínként a bácskai tájat, és ezek a művek „olyan sajátos tájhangulathoz fűződtek, amilyeneket csak Erdély síneiben élvezhetünk”.¹⁰ Az előzményekről szóló rövid bevezetőben valóságos paradoxonnak nevezi, hogy Senteleky ilyen gazdag hagyományok mellett is a semmiből kiindulva hirdeti meg a *couleur locale* elméletét a húszas évek végén. A sivárság és szellemi terméketlenség víziójával végképp nem értett egyet, hiszen a felsorolt jeles írók éppen hogy különleges miliőt láttak a dél-alföldi tájban. Később aztán valamennyi irodalomtörténetében külön címszót szentel Herczegnek, minden esetben azonos bevezető mondatral kezdve az ismertetést: „Herczeg Ferenc indulásának idején, a századvégén úgy tetszhetett, hogy Dél-Bánát világának az írója lesz, ám nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: a bánati dzsentri írójából dzsentri író lett, és pályafutása is ennek a tükre, minthogy a magyar uralkodó osztályhoz csatlakozva annak a hivatalos írójává, reakciós politikájának képviselőjévé vált.”¹¹ Pedig hát adódik a kérdés, vajon miért alsóbbrendű dolog hűen és árnyaltan bemutatni a társadalom egyik szegmensét – nevezzük így: osztályát – a másikénál? Vagyis még pontosabban, miért tekinthető hiteles irodalomnak az, amely a munkásosztály vagy a parasztság életét, helyzetét mutatja be, illetve mitől eleve értéktelen és léha, ha egy író egész munkásságát a polgárság (na jó, legyen) *a dzsentri* szemszögéből ábrázolt világnak szenteli? Az a pillanatkép, amit akár egyik, akár a másik rögzít, rögzíthet, mindenképpen érték (amennyiben jó és hiteles) és pótolhatatlan. Ebben az

10 Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1945-ig*. Novi Sad, 1968, Forum Könyvkiadó, 14.

•

esetben talán még értékesebb is, hiszen az „úri világ”, a maga klasszikus formájában szempillantás alatt tűnt el, míg a másik, a paraszti és a munkás valamivel tovább agonizált. (Az irodalom színterén mindenképpen.) Az sem mellékes, hogy ennek a szegmensnek az elkövetkező évtizedek divatja szerint jóval több krónikása is akadt. A régi magyar világ hiteles ábrázolóját annál inkább meg kellene becsülnünk, mert hamar eltűntek a színről azok, akik csakugyan belülről rögzíthették azt az állapotot. Arra még csak akad példa, hogy felsőbb osztályból származó, szociálisan érzékeny alkotó sikeresen ábrázolta az alsóbb osztályok életét, fordítva azonban alig tudunk ilyet. (Bár van üdítő pozitív példa: Huszárik Zoltán 1971-ben rendezte Szindbád-filmjét és cseppet sem úri formátumú előélete ellenére rendkívül hitelesen oldotta meg a feladatot. Igaz, ebben hathatós segítségre lelt Latinovits Zoltán részéről.) „De feledésbe kellett merülnie az egész irányzatnak, mert önáltató illúzióira az idő cáfolt rá, a történelem mondott fölötte ítéletet” – írja Béládi Miklós a „Spenótban” a két háború közötti konzervatív írókról és irodalomról.¹²

Nagyképű ítélet, amely szükségszerűen magában foglalja okozatként önmagára visszautalva önnön majdani feledésbe merülését is. (Akkoriban, a hatvanas években persze nem sejtették, mennyire gyorsan.) Nem mintha minden állításukat alapjában kétségbe vonnánk, hiszen csakugyan egy változásokra érett társadalom, „önmaga elmúlását túlélő” rétegének, valószínűleg csakugyan kudarcra ítélt törekvéséről volt szó, hogy megőrizze (vagy inkább visszaszerezze) szupremáciáját. Csak hát számolni kell azzal is, hogy a visszavonhatatlanul letűnő világok iránt előbb-utóbb ismét érdeklődni kezd az utókor. A sommás ítéletek tehát aligha helyénvalóak, a megsemmisítést célzó kritika önmaga sírját is ássa.

Lássuk be, nem megmerevedett társadalmi struktúrája miatt tartjuk figyelemre méltónak azt az érárt. A kor úri osztályainak megítélését

■

11 Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Újvidék, 1982, Forum Könyvkiadó, 62.

12 Szabolcsi Miklós szerk.: *A magyar irodalom története*. 6. köt. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó, 166.

aligha fogja bárki is alapjaiban megkérdőjelezni, az utókor nyilván nem sítja vissza a már a maga idejében is anakronisztikus dzsentrivilágot,¹³ de a megismerésétől biztosan nem zárkózik el. Ezért aztán nem akarjuk végképp süllyesztőbe taszítani Herczeg Ferencet sem, ahogyan azt a „Spenót” jósolja és javasolja.

Különösen nem azért, amit leginkább a szemére vetnek: például hogy dühödt szidalmakat szórt a 19-es forradalomra, és utópisztikus módon a lassú fejlődésben és a nemzeti megbékélésben hitt. Hogy a történelmi valóságtól elrugaszkodva „azt vélte bizonyíthatónak, hogy a nemzeti fejlődés legfőbb akadálya a pártoskodás; a történelemnek az a tanulsága, hogy a magyarságot a belső villongások, a megosztó ellentétek vitték katasztrófába”¹⁴ Valahogy ezt a vélekedését sem tudjuk az időközben eltelt számos évtized tapasztalatai alapján, tiszta meggyőződéssel cáfolni. Különösen, hogy feljegyzéseiből azt is tudjuk, nem csupán a nemzeti széthúzást kárhoztatta a bajokért, hanem élesen bírálta azt a cselekvésre képtelen, csak a maga hasznát és kényelmét néző, szellemi és minden egyéb tekintetben rest hivatali és egyéb vezető réteget, úri osztályt, amelynek dicsőítésével és konzerválásával vádolták. Persze nem bújta ki a bőréből és bár ő maga származását tekintve nem volt ténylegesen dzsentri, a műveiben ábrázolt világ főként az volt. Nem bújta ki a bőréből, ezért minden, amit ránk hagyott, használható arra, amit

13 Herczeg Ferenc önéletírásában elmeséli a Palkovits ikrek történetét, akik daliás vezérkari tisztek voltak, és ennek megfelelő fényűző, pazarló életet éltek. Végül adósságaik miatt mindketten öngyilkosok lettek. Palkovits Pálnak volt egy idős hölgypártfogója, akivel esténként hosszasan beszélgetett a Park Klubban pusztai szánalomból, mert az mindig nagyon magányos volt. Ezzel a hölgyvel történetesen Herczeg közölte az ikrek öngyilkosságának hírért. „Miért tették?” – kérdezte. „Mert adósságuk volt.” „Ha adósságuk volt, miért jártak a Park Klubba?” – kérdezte az idős hölgy, mire Herczeg megjegyzi, hogy kárba veszett szegény Pál udvariassága. Ez a valós történet többet elmond a budapesti dzsentrivilágról és egyben Herczeg azzal azonosuló életrajzi leírásáról, mint tucatnyi regény és színdarab. Ma már természetesen minden olvasó az öreg hölgynek adna igazat, és végtelenül idegennek, irracionálisnak és talán egyenesen visszataszítóknak találja Herczeg, Ferenc világosan kiolvasható ítéletét.

14 Szabolcsi szerk.: i. m. 164.

•

elvárunk tőle: megismerhetjük azt az életérzést, azt a világot. Egyáltalán nem tudnánk neki örülni, ha egy adott pillanatban Herczeg Ferenc hátat fordított volna a léha úri világnak, és elkezdett volna „szociális érzékenységről tanúbizonyságot tevő” regényeket és színműveket írni. Valószínűleg ebben kevésbé lett volna hiteles, és *akkor* fenyegetné a teljes feledés veszélye igazán. Mert azt a munkát elvégezték helyette mások, számosan és felettebb jól. Ha megteszi ezt a valószínűtlen pálfordulást, akkor eggyel több (valószínűleg legfeljebb közepes) balos írónk lenne, és elveszítjük Herczeg Ferencet és mindazt, amit csak ő láttathat igazán velünk. Nincs ok tehát a szemrehányásra és számonkérésre, hogy miért volt olyan, amilyen volt. Az utókor amúgy is korlátlan szabadságot élvez az elődök megítélésében – az érintett mit sem tehet ellene –, szabadon élhet bölcsességével vagy éppen ostobaságával.

Herczeg Ferenc és konzervatív társai (Tormay Cécile, Csathó Kálmán, Zsigray Julianna) tehát nem tudták megfelelően értelmezni a történelmet és levonni a releváns tanulságokat, tévúton jártak, sőtétben tapogatóztak, és nem látták a haladás egyértelmű irányát. Húsz évvel a második nagy háború után már nem fordulhatott elő efféle döresség, *A magyar irodalom történetének szerzői* csalhatatlan bizonyossággal tudták felmutatni a történelem lényegét és összes tanulságát. Nem volt több tévelygés, és nekünk, akik a huszadik század második felében nőttünk fel és éltünk, abban a szerencsében volt részünk, hogy nem kellett kételkednünk, bizonytalankodnunk. A felvilágosodás óta valószínűleg először ismét volt egy olyan koherens világkép, amely felmentette a teljes ún. értelmiséget, a kishivatalnoktól az egyetemi tanárig a kételkedés, a rákérdés – vagyis a gondolkodás – minden nyűgjétől. A megcáfolhatatlan igazságot elsajátíthattuk mindjárt az iskolában, és folyamatos megerősítést kaptunk az újságokból, az elektronikus médiából, az állami (és egyéb, pl. nőnap) ünnepségek szónokaitól, a munkahelyi értekezleteken és továbbképzéseken, de a megfelelő kurzust követő irodalomból és persze az irodalomelméletből és -történetből is. Akárhogyan is nézem, irigylésre méltó volt ez a kikezdehetetlen magabiztosság, a tévedhetetlenség büszke tudata. Hogy azóta ez a rendszer és ideológia nincs már sehol? Hja, kérem, hálátlan az ember, jó dolgában még a végső, az egyedül üdvözítő igazságot is sárba tiporja!

Különös viszont (legalábbis nevezzük annak), hogy bár a marxista történettudomány számos alapvető tévedése nyilvánvalóvá vált, korábbi ítéletei számos esetben nem veszítették érvényüket. A cél elérhetetlennek bizonyult, a felhasznált eszközök botrányosnak és embertelennek, azonban azok, akik idejekorán félreálltak, figyelmeztettek vagy tiltakoztak, nem nyertek feloldozást a „haladás” akadályozásának súlyos vádjá alól. Az értelmiség jó részének fejében még mindig ott van a régi kategorizáció a haladó és retrográd írókról, ahol is a baloldaliság alapkövetelmény ahhoz, hogy egyáltalán emberszámba vegyenek valakit, különben azonnal megy a „gyanús” feliratú kosárba, amelyen kisebb-nagyobb betűkkel további címkék sorakoznak: nemzeti, nacionalista, fasiszta, antiszemita, antikommunista és így tovább.

Pedig nehezen magyarázható, miért lenne felsőbbrendű a bukott osztályelméleten és a történelmi „fejlődésen” alapuló ítélet például a társadalmi széthúzás, a Herczeg Ferenc által „feltalált” „turáni átok” kárhoztatásánál, történelmi tanulságként való interpretálásánál. Ha történelem „célja” mégsem a munkásosztály hatalomra kerülése, és e hatalom minden eszközzel való fenntartása (a proletárdiktatúra) volt, akkor legalábbis egy alternatívaként elfogadhatónak kellene lennie Herczeg Ferenc és a korabeli konzervatív írók útkeresésének is. Annál is inkább, mert ma, a XXI. század második évtizedében nem vagyunk abban a helyzetben, hogy bármilyen felmerülő alternatívát csak úgy kidobhassunk az ablakon. Bajban vagyunk, ugyanúgy ahogy 80-100 éve bajban voltunk, és nyavalyáink szinte ugyanazok, miközben sokkal többen lettünk, az erőforrások viszont mind szűkösebbek, és ami a legijesztőbb: túl vagyunk már a nagy kísérleten, többé már semmi nem kecsegtet a gyors és diadalmas megoldással.

Az értelmiség makacs beidegződései más szempontból is érthetetlenek. Egy, a forradalmak véres felfordulása nélküli, csendesebb, szervesebb átmenet a jóléti kapitalizmus irányába, ahogyan Herczeg Ferenc álmodta, valóban annyira történelmietlen gondolat? Hiszen másutt is megtörtént! Az önmaga szerepét túlélő uralkodó osztály csendben marginalizálódott volna, ahogyan másutt, nyilván teátrális külsőségek közepette többször is eljátszotta volna a hattyú halálát, de mit számít ez, a rettenetes károkkal szemben, amit a „haladó” történelmi megoldás hozott! Ma, amikor a kapitalizmus jólétinek nevezett

•

formája szintén végnapjait éli, a globalizmus megkérdőjelezése éppen akkora bűn, mint a baloldaliságé volt néhány évtizeddel ezelőtt. Az erőszakos tőke a demokrácia, a civil társadalom, a multikulturalizmus paravánja mögé bújva lassan egy új totalitárius rendszert épít. Az ellenszegülőket terroristáknak bélyegzik, és hadüzenet, bírósági vád és ítélet nélkül ezrével gyilkolják őket a levegőben lopakodó robotokkal, a drónokkal. Egyelőre csak a nyugati közvélemény számára isten háta mögöttinek számító országokban és helyeken, de könnyen belátható, hogy a gyilkosságok közvetlen „haszna” igazából mellékes, a technológia és taktika részletes kidolgozása, élesben való begyakorlása az igazi érték. Mindez párosulva a teljes lakosság korlátlan információs ellenőrzésével baljós jövőt sejtet. Nem is érzékeljük, milyen közel kerültünk egy minden eddiginél hatékonyabb totalitárius rendszerhez. Egyelőre csak csodálkozunk, hogy a hazai és nemzetközi baloldal milyen szívesen asszisztál ebben a folyamatban, és felvállalja a leszámolást minden ez ellen megfogalmazódó törekvéssel, legyen az nemzeti vagy más a tradicionális értékeken alapuló eszmeiség. Pedig valószínűleg nem kellene csodálkoznunk, hiszen a szabadságot ők is mindig nyíltan diktatúra segítségével szerették volna megvalósítani és rátukmálni a balga népre. Herczeg Ferenc és a konzervatívok „történelmietlen” álmokat szöttek valamiféle organikus fejlődésről, amikor a múltból megtartjuk a jó hagyományokat, megőrizzük önazonosságunkat és lassan talán kiküszöböljük a rosszul működő elemeket, teret engedünk annak a bizonyos haladásnak. Persze, hogy elsöpörte őket a türelmetlen forradalmi hevület, a haladás rohamléptekkel jött és tarolt, alig maradt utána valami. Most a maradékot védenénk meg azt a kevés jót, amit mégis kihordott ez a türelmetlen forradalmi tombolás, ezért megint szembekerülünk az árral. Igen, ez is egy kicsiny, történelmietlen történelmi tanulság, nagyon hasonlít ahhoz, amire Herczeg Ferencék jutottak, és amit máig lekicsinylően a fejükre olvasnak.

Kifejezetten megcsontosodott történelmi vád, hogy Herczegék nemzeti, romantikus, idealizált, álmodozó szemlélete közvetlenül okozója lehetett a trianoni eseményeknek. „Az akadémizmus és köre a világot széppé színező romantika és az álklasszikus józanság formáiban s a tragikus vagy anekdotikus hangnemben a nemzeti felmagasztosulás ígéretében élt, a nemzeti nagyság ábrándképeit sugalmazta, tovább

erősítette a társadalmi önáltatás, a vidékies elzárkózás és a szellemi restség tudat- és érzésformáit. E »magyaros« veretű irodalom a történelem menetéről nem volt képes helyes fogalmat alkotni, s noha az életbevágó kérdéseket megkerülte, mégis a »nemzeti sorsérzés« kifejezésének méltóságát követelte magának. De feledésbe kellett merülnie az egész...»¹⁵ – ahogyan már idéztük.

Vajon tényleg azért bukott el a magyarság a szomszéd népekkel szemben az adott történelmi sorsfordulón, mert bárgyún visszarevedt a múltba? Mert a „történelem menetéről nem volt képes helyes fogalmat alkotni”? Mégis, mi lett volna az a helyes fogalom? Ennek a mibenlétéről keveset olvashatunk az efféle kritikákban. A válasz netán a proletárforradalom? Az internacionalizmus? Nos, végül kipróbáltuk azt is, láthatjuk, hová jutottunk.

Az is felettébb érdekes (és erről sem szokás értekezni), hogy a szomszéd népek ugyanekkor, ugyanezekkel az eszközökkel éltek (nagyobbrészt éppen tőlünk tanulták el őket, készen kapták, csak leakasztották a szegről), és esetükben mámoros diadalt hoztak.

Végül azt sem árt számba venni, hogy a korszerű társadalomtudomány is éppen ezeket az eszközöket sorolja fel a nemzetépítés elengedhetetlen elemeiként. A felmagasztosult múlt, a közös történelmi élmények, a megszépítő romantika, a tényleges diadalog és tragikus bukások vagy ezek híján akár konstruált mítoszok szükségszerűen jelen vannak minden nemzet és nemzetállam születésénél. A nyugati társadalomkutatók jobbára nem rajonganak ezekért a fogalmakért, és mindent megtesznek, hogy magukkal is elhitelessék, az ő nemzetük bezzeg nem efféle „vérben és mocsokban” fogant, de a nyilvánvaló tényekkel ők sem igen tudnak mit kezdeni.¹⁶

Esetleg, az általános vélekedéssel szemben megkockáztathatjuk azt a bátortalan felvetést, hogy talán mégsem Herczeg Ferenc és a konzervatív írók történelmi rövidlátása miatt marcangolták széjjel az ezeréves Magyar Királyságot!

15 Uo. 166.

16 Gondoljunk Anderson *Képzelt közössége* és a „kultúr-nemzet–államnemzet” koncepcionális szembeállítására, amely alig burkoltan a nyugati államnemzetek felsőbbrendűségét bizonygatja már genezisük folyamatában is.

•

Viszont van üzenete a mai, liberális irodalomfelfogás rajongói számára is! A kritikusok a maguk idejében rendkívül sikeres és agyonjátszott színművei kapcsán a szemére vetik, hogy „érzéketlenül ment el a társadalom nagy kérdései mellett”, „a nemzeti létkérdésekről tudomást sem vesz”, csupán csak szórakoztat.¹⁷ A nagy múltú magyar történelmi dráma, amely „irodalmon túli” feladatokat is magára vállalt, a keze alatt elsekélyesedett, szerzőként nagyon értett a közönség igényeinek kielégítéséhez, és ezt ki is használta. Eszerint ajánlom figyelmébe Herczeg Ferencet a posztmodern apostolainak, akik fennen hirdetik, hogy az irodalomnak (a szövegnek) nincs és nem is lehet egyéb feladata a szórakoztatásnál. Akkor hát az a kritika, amit a marxista irodalomtudomány oly markánsan megfogalmazott, miszerint Herczeg regényeiből és főként színműveiből hiányzik a mélyebb mondanivaló, csupán jól szórakoztat, egyszerre a legkorszerűbb írók közé avatja. Mert a szórakoztatáshoz, a közönség elvárásainak kielégítéséhez csakugyan értett. Olyannyira, hogy a hetyke magyar huszártisztek gáláns kalandjairól szóló darabjait a Trianon után frissen született államokban, Zágrábban és Bukarestben is nagy sikerrel játszották, de a *Gyurkovits lányok* és a *Kék róka* eljutottak Európa számos nagyvárosába, sőt még a tengerentúlra is. Mi ez, ha nem a posztmodern szórakoztatási eszmény és a multikulturalizmus korát messze megelőző diadala?!

Bazsarózsa és katáng

Szóval, ha Herczeg Ferenc nem vajdasági magyar író a fogalom későbbi, akárhány értelmezése szerint sem, attól még kétségkívül annak a tájnak a szülőtte, amelyet mi, délvidékiek a szülőföldünknek tekintünk. És

■

17 Miközben a „Spenót” szerzői a magyar dráma tönkretételével vádolják Herczeget, Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében* azt emeli ki, hogy „a színpadi beszéd szellemességét és fordulatosságát nagyon magas fokra emelte”, és valójában „ő alapozta meg a magyar színházi termelés európai nivóját”. Jellembrázolását ugyan ő is felületesnek ítéli, de azt sikerrel kompenzálja a mindenki által könnyen befogadható történelmi problematika. *Lásd Szerb Antal: Magyar Irodalomtörténet.* Budapest, 1972, Magvető, 425–426.

mint ilyennel, igenis foglalkoznunk kell, mi több, nagyon is szívesen tesszük, mert szenvedélyesen érdekel minket minden szellemi hajtás, ami ebből a földből sarjadt. A föld különös dolog, a mi életünkben olyasféle szentség, ami semmi mással nem vethető össze, nem helyettesíthető. Általában prózaibb dolgokra használjuk, magot vetünk, gyümölcsfát, szőlőt ültetünk bele és aztán küzdünk, kínlódunk vele élethossziglan. Ha a szellem is kisarjad belőle, az külön ünnep. Rácsodálkozunk és meghatódunk. Még akkor is áhítattal fordulunk felé, ha nem valamiféle ritka és értékes virág bontja ki szirmai, mint a bánáti bazsarózsa, hanem csak a katáng szerény, kék virágai jelennek meg a kitikkadt augusztusi ugarban. Nem csupán egy Herceg Ferencnek és Herceg Jánosnak tudunk örülni, hanem egy padlásról, poros katonaládából előkerült füzetnek is, amelyben egy négy osztályt végzett bácskai parasztember jegyezte fel gondolatait a világról, küszködéseiről. Nyilvánvaló, de nagyon is tudatosan vállalt provincializmus ez, már-már szakrális tisztelete a kiszikkadt földnek és az út szélén kéklő katángkórónak.

Ilyen alapon tehát nagyon is a miénk Herceg Ferenc, nem mondhatunk le róla, nem tehetnénk akkor sem, ha akarnánk. Irodalomtörténeti alapon persze megkérdőjelezhetők, a tudományosság próbáját talán nem állják ki az efféle okoskodások, és az ideológiai, politikai megfontolásokat is figyelembe véve, amelyek az ún. vajdasági magyar irodalmat egy-egy jellegzetes korban létrehozták és bizonyos körök saját virágos kertecskéjükként kisajátították, gyomlálgták, önözgették, nyesegették kedvük-kényük szerint, Hornyik Miklósnak is igaza van, amikor ingerülten tiltakozik az erőltetett és mesterséges kategorizálás ellen. Miután azonban mindenféle világ dicsősége elmúlik egyszer, utólag már higgadtabban is körülnézhetünk az egykori csatatéren. Az ország szétdarabolása nem fiktív cselekedet volt, a következmények is kiábrándítóan valóságosak. Egy idő után az elszakított részekeken minden más lett, és mindenütt másként más. Miért lett volna kivétel éppen az irodalom? Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy nem állhatnak össze ezek a részek egyetlen sokszínű egészé, ennek tagadása éppen olyan botorság lenne, mint a leszakított részek különbözőségének célzatos túlhangsúlyozása. Vannak tehát regionális irodalmak, és van egyetememes (ezek szerint nem oszthatatlan) magyar irodalom. Vannak művek és alkotók, akik messze túlnőttek saját régiójuk határain, és

•

jobban betagozódtak az egyetemeres közegbe másoknál. Tekintettel azonban arra, hogy ezek a cezúrák valójában leginkább a fejünkben léteznek, nem kell, hogy ez igazából fájjon senkinek. Tehát ha úgy esik jól meggyötört lelkünknek, a kényszerűségből, csak utóbb létrejött vajdasági magyar irodalom előzményeihez igenis odaálmodjuk Herczeg Ferencet, mert nekünk, szorongó szívünknek van szüksége rá, még ha most haragosan tekint is le ránk odafönről az Írófejedelem és Hornyik Miklós barátom!

Találkozások

Herczeg Jánost és Herczeg Ferencet többször is egymás mellé sodorta a budapesti irodalmi élet, de ezekből nem bontakozott ki semmiféle személyes kapcsolat, egyértelműen az „írófejedelem” hűvös tartózkodása miatt. Herczeg János leírja első találkozásukat a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségében egy kisebbségi irodalmi est kapcsán. Az egyesület elnöknője Tormay Cécile volt, aki örömmel üdvözölte a kisebbségi sorsból frissiben felköltözött író, nyomban Kállai Ferencnek ajánlotta, és megjelenést kínált neki a *Napkeletben*. Herczeg viszont annyira a „másik oldalon” lévőknek érezte ezt a társaságot, hogy nem élt a lehetőséggel, sőt egészen elkedvetlenedett. Nyilván ez látszott is rajta, így talán ennek is szerepe volt abban, hogy Herczeg Ferenc szintén a „másik oldalon” állót látta benne, és nem kereste a közelebbi kapcsolatot:

„– Még egy Herczeg, kegyelmes uram – rikkantotta otthonos bizalmassággal Szombathy Viktor –, és szintén délvidéki!

Az »írófejedelem« azonban, akinek ilyen hangosan bemutatnak, csak egészen halványan mosolyodott el, s egy szóval se kérdezte, hogy mi van az atyafisággal. Utána még jó néhányszor bemutatnak, s mindig akadt valaki, aki a névrokonságra külön felhívta a figyelmét, ő azonban soha egyetlen szóra nem méltatott. Elmosolyodott, biccentett, puha kezével kicsit megszorította a kezemet és hallgatott.

Pedig éppen azokban a napokban íratnak vele alá egy ajánlást, tudtomon kívül, a barátaim, hogy felvegyenek a külföldi újságírók egyesületébe, ami egyet jelentett a tartózkodási engedély megszerzésével. Már akkor megjegyezhettem a nevemet, de úgy tett, mintha

sosem hallotta volna. Mintha kellemetlen lett volna neki a névrokonság. A batyura emlékeztette talán, amivel ősünk kétszáz évvel ezelőtt, a Vereczkei-szorost messze megkerülve bevándorolt.”¹⁸

Ez a hűvös fogadtatás nyilván szerepet játszhatott abban, hogy később, amikor a délvidéki magyar irodalom kapcsán felmerült Herczeg Ferenc neve, az ifjabbik névrokon meglehetősen türelmetlenül legyintett.

„Herczeg Ferencsel jöttek...” stb. Nyilvánvaló, hogy a világnézeti és származási különbségek voltak a döntőek, de Herczeg János önéletrajzi írásaiból, így a *Két világ*ból kiolvasható, hogy budapesti éveiben eléggé nyitottan járt-kelt a magyar irodalom berkeiben, és ha a nagy előd barátsággal fogadja, talán egészen másként alakul a viszonyuk.

Pedig még az írói „kereszttségébe” is belekeveredett a magasra jutott verseci patikus fia. Haraszi Sándor, a *Bácsmegyei Napló* szerkesztője, akihez első versével egy sötét téli estén bemerészkedett: „– Ezt a versét majd közlöm a karácsonyi számban, »Lámpák az utcán«. Remélem, fog még jobb verseket is írni. De mi az, hogy: Hőndy? Miféle affektált álnév ez? Nincs magának rendes neve? Nahát akkor! Ha Herczeg Ferenc nem szégyelli viselni, akkor talán magának is jó lesz, nem?” Így aztán még egy Herzogból lett Herczeg vonult be irodalmunkba... (Herczeg Ferenc „keresztapja” is ismert. Saját elbeszélése szerint, első regénye, a *Fenn és lenn* kiadása idején Wolfner József irodájában megismerkedett Benedek Elekkel, aki azt javasolta, írjon magyar nevet a könyvére, a legtermészetesebb lenne a Herczeg név. Hivatalosan soha nem kérte a névváltoztatást, de az irodalmi sikerek után a mindennapokban is Herczeg maradt, képviselői mandátumára is ez került.)

Herczeg Ferenchez nem csupán a magyar irodalomban és baloldali társadalmi körökben volt ambivalens a viszonyulás. Az újonnan megalakult délszláv állam is tudott meglepetéssel szolgálni:

„A győztes háború után siettek kiadni Herczeg Ferenc regényét, a *Gyurkovics lányokat*. Még hozzá Zágrábban, latin betűs szöveggel, s

18 Herczeg János: A tábornok úr kivonul. In uő: *Két világ*. Újvidék, 1972, Forum Könyvkiadó.

•

miközben Szabadkán a Magyar Párt »nemzeti elégedetlenségnek« adott kifejezést, és ismételten a befelé fordulásban, a teljes passzivitásban látta a helyes utat, a magyar Revíziós Liga elnökének regényét ronggyá olvasták a szerb és horvát úrilányok. A Terazijén kolduló hadirokkantakat lehetett látni, miközben Kajmakčalan hősei még mindig jó témát adtak a vezércikkekhez, s Krleža drámáját, az *Agóniát* Eszéken betiltották, ugyanakkor snájdig császári és királyi katonatisztek dobogtatták meg a lányszívüket az író regényéből.”¹⁹

Igaz, éppen Herceg János leírásaiból tudjuk, hogy az akkori Belgrádban még egyáltalán nem volt ritka a magyarul anyanyelvi szinten beszélő politikus, író, hivatalnok, értelmiségi. A fiatal író szinte zökkenőmentesen folytathatta a szerb fővárosban a félbehagyott budapesti beszélgetéseket, irodalmi vitákat, a kávéházban Adyt szavaltak, a színházban magyar operettet játszottak harsány sikerrel. Átmeneti, furcsa világ volt, amíg ezt a nyámnyila, magyarón szerb értelmiséget el nem söpörték a morcos-marcona, igazi balkáni káderek.

A valós élet nyújtotta találkozási pontokból ezzel nagyjából ki is futottunk, az említésre méltóakból bizonyosan. Amint azt Herceg János megjegyezte, a tekintélyes előd nem kereste vele a kapcsolatot, annak sem látni nyomát, hogy bármi más módon foglalkozott volna vele. Herczeg Ferenc önéletírásaiban nincs utalás rá, igaz más, délvidéki vagy annak mondható íróra se nagyon. Talán csak Kosztolányi a kivétel, akit, mint a Magyar Pen Club elnökét megemlíti a *Hűvös völgyben*. Természetesen ekkor sem utal egyetlen szóval sem a közös délvidéki származásra (Miért is tenné?), viszont „rokonszenves, előkelő gondolkodású költőként” írja le. Úgy tűnik azonban, tartózkodása nagyon is jellemző volt, és nem csupán Herceg János nehezményezte utólag a hűvös modort. Maga Herczeg idézi fel, hogy Kosztolányi özvegye a férje emlékének szánt kegyeletes könyvében megemlíti, hogy leginkább Herczeg Ferenc hidegsége fájtnak neki, pedig ő mindig is becsülte, titokban szerette is, fiúi érzések lappangtak benne. „Milyen kár, hogy a megboldogult költő

■

19 Herceg János: Festett egék alatt. In uő: *Két világ*. Újvidék, 1972, Forum Könyvkiadó.

sohasem érezte velem rokonszenvét. Ezt annál inkább sajnálom, mert indulása óta buzgó olvasója és tehetségének méltatója voltam.²⁰ – írja Herczeg, miközben egy szóval sem próbálja indokolni, ő maga miért nem tett némi barátságos gesztust az ezek szerint nagyra becsült fiatal költő felé. Gyaníthatóan az írófejedelemnek és országos politikusnak kijáró – és elvárt – tisztelet volt az, ami miatt ilyen esetekben a másik fél gazsuláló közeledését várta el, és ha az elmaradt, a kapcsolat megrekedt az udvarias, kimért szinten. Herczeg részéről ez nem okvetlenül jelentett elutasítást vagy pláne ellenszenvet, hozzá tartozott a számára teljesen természetes „úri modorhoz”, arról pedig nyilván nem vett tudomást, hogy az általa megszokott világ és annak konvenciói letűnőben vannak, és a más társadalmi osztályból érkezők az effajta viselkedést egyszerű gőgként és elzárkózásként értelmezhetik.

H. F. – ahogyan önmagát visszaemlékezéseiben gyakorta jelölte – egyértelműen a régi Magyarország (és egy másik század!) polgára volt és maradt a nagy, földreperesztő és országszaggató összeomlások ellenére is. Ha mi, a felelősséggel senkinek (főleg az érintetteknek) nem tartozó utókor mégis párhuzamokat vonunk és keresünk, azt csakis a merő önkény és az utólagos „rálátás” mindentudó képzete magyarázhatja. Mert ugye itt vannak mindjárt az említett összeomlások: számunkra megkerülhetetlen cezúrák, olyan vonalak, amelyeken innen és túl egyértelműen más világok lakoznak. Az egyik határozottan véget ér, a másik meg abban a pillanatban elkezdődik. Nem gondolunk, nem is gondolhatunk arra, hogy ezeket a földindulásokat megérő emberek fejében és lelkében (de még megélt hétköznapijaiban is) a változások sokkal lassabban és messze nem ilyen egyértelműen játszódhattak le. Csak azt látjuk, ez a két Herczeg megélte és elszenvedte a trianoni összeomlást és még inkább az 1945-ös újabb katasztrófát. Számunkra tehát hallatlanul izgalmas, hogy hogyan élték meg ezeket az eseményeket, melyek közöttük a különbségek és a hasonlóságok még akkor is, ha közben mit sem törődtek egymással, egyáltalán nem is foglalkoztak a másik hollétével.

20 Herczeg Ferenc: *Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy*. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 171–172.

A mi fejünkben találkoznak, és kíváncsian lessük minden szavukat, felesletetjük őket, vélt és valós párhuzamokat vonunk, találgatunk, mérícskélünk, mert így utólag már mindketten fontosak nekünk, akár tetszene ez nekik, akár nem. Ez a szellemi elődök sorsa, különösen egy olyan tájon, ahol a szellem időtlen idők óta csak félve pillant körül, és akkor is szemével leginkább csak menedéket, szélcsendes zugot keres, ahol talán átvészélhet még néhány szikkadt esztendőt, vérzivartart, fagyot vagy éppen, ami jön.

Az évszámok, születési dátumok bőven adnak okot és módot az önkényes összehasonlításra. Herczeg Ferenc a bánási Versecen beleszületik, belenő a duális Monarchiába. Együtt eszmélnék, együtt serdülnek férfivá, mondhatnánk meglehetősen dagályossággal, de hát tényleg ez a helyzet, hiszen a helyi patikus és polgármester fia ötéves a kiegészés idején. Már is itt a párhuzam: Herceg János viszont a Trianon utáni Bácskában éli meg eszmélő éveit, hiszen csak 11 éves, amikor a délvidéki magyarság immár ténylegesen kisebbségi sorsban találja magát. Zombor, az egykori megyeszékhely a Jugoszláv Királyság része lett, ekkor azonban még mindig egy színes, többnyelvű világ, ahol magyarok, németek, szerbek és horvátok egy darabig még próbálkoznak az ancien régime-ben kialakult együttélés folytatásával. A változások persze felülkerekednek, de ennyi idő éppen elég egy felcseperedő ifjú embernek, hogy életre való útravalót gyűjtsön, és persze kényszeres készíttést, hogy ennek a süllyedő világnak visszfényeit megmentse az utókornak. Klasszikus történet.

Herczeg Ferenc az országcsönkítés után egyszerűen veszteséglistára teszi szűkebb szülőföldjét, és nem megy oda többé. Versecen szeretett volna temetkezni, de immár ezen a terven is változtatni kellett. „Évekkel ezelőtt még úgy volt, hogy egykor majd a verseci hegyek alján lévő családi kriptába fogok nyugovóra térni, amióta azonban Versecből Vrsac lett, elejtettem ezt a gondolatot.”²¹ – írja és megnyugvással veszi

21 Uo. 251.

tudomásul, hogy Budapest polgármestere a Kerepesi temetőben „sövényes kettős sírhellyel” kedveskedett neki.

Az egykori otthoni világ, ahol az ünneplőbe öltözött lányok és ifjú asszonyok – magyarok, németek, szerbek és sokácok egyaránt – oly forrón ünnepelték a szívüket megdobogtató hazafias színelőadások miatt, visszavonhatatlanul eltűnt.

„1920. június 4-én azonban megmozdult az alvilág, megnyílt a föld: Versec városa az öreg Várhegygel és ifjú hölgyeivel elsüllyedt az idő tengerében. Elnyelte a Balkán! Maradt helyette Vrsac. Aznap lépett életbe a trianoni szerződés.”²²

Herceg János viszont beleszületett a kisebbségi létbe, mint városi veréb az urbánus élettérbe, aki legfeljebb az öregek csiripeléséből értesülhetett a távoli, szabad mezőkről és egy másfajta életről. Neki nem volt hova visszavonulnia.

Herczeg Ferenc tehát magától értetődően volt revizionista, de konzervativizmusa mentes volt a szélsőségektől. A Revizionista Liga, amelynek évekig elnöke volt, a nyugati demokráciák lelkiismeretében és józan belátásában reménykedett, a nagy angol pártfogó, lord Rothermere cikkeiben és kiállításában, Hitlert pedig örültnek tartotta, aki végül is újra katasztrófába sodorta az országot, és végképp magával rántotta a békés revízió reményét. Az 1927-től az újabb háború kitöréséig tartó időszakban azonban a Liga szorgalmasan gyűjtögeti a méltánytalan békeszerződés elleni nyugati megnyilvánulások morzsáit. MacDonald angol miniszterelnök, a békekötést esztelennek elismerő szavait, Roosevelt, Churchill, De Valéra, George M. Barnes belátó megjegyzéseit, amelyek szerint ezeket a hibákat a józan ész parancsára orvosolni kell, amíg lehet, miniszterek, államférfiak, írók (Bernard Shaw, Violet Tweedale) vélekedését, akik mind elhibázottnak, hamis alapokon meghozott döntésnek nevezték a trianoni határokat az adott formában kialakító

■
22 Uo. 101.

•

és rögzítő szerződést különös tekintettel a magyarságot ért igazságtalanságokra. Közben arra is volt gondjuk, hogy a határokon túl rekedt magyarság politikai képviselőivel semmilyen kapcsolatot ne ápoljanak, még csak látszatát is igyekezvén elkerülni bármiféle összeesküvésnek, ami a kintiek amúgy is sanyarú sorsát megnehezíthetné.

A cenzor tolla

Az utókor néha furcsa módon fejezi ki tiszteletét az elődök munkálkodása iránt. Furcsa idők furcsa utókora sem kiköpni, sem lenyelni nem tudta Herczeg Ferencet. Lenyelni, eltüntetni, elfelejtetni megpróbálták ugyan, de az eredmény mégis felemás maradt. Mégis olyan íróról volt szó, akinek könyvei még évtizedekkel utolsó kiadásuk után is százával, ezrével sorakoztak az antikváriumok és könyvtárak polcain, mégpedig díszes, elegáns kötésben. (Ilyen minőségű könyvek előállításáról a „modern” szocialista nyomdaipar nem is álmodhatott.) Szóval már csak ezért sem lehetett csak úgy eltüntetni a színről Herczeg Ferencet és műveit. Az idő pedig ebből a pusztából, ebből a néma jelenlétből előbb-utóbb megszülte azt a kényszert is, hogy szóljanak, beszéljenek róla. Új kiadások kezdtek feltűnedezni a hiányok pótlására, a kor szövevényes viszonyait ismerve nem tudni biztosan, valamiféle tényleges közönségigény vagy pedig hosszasan lappangó értelmiségi szándék eredményeképpen, azaz, hogy valaki ügyesen megneszelte és kipuhította, hogy „ezt már talán lehet”. Nem tudható biztosan, de valószínűbb az utóbbi.

Egyik ilyen könyv a *Herczeg Ferenc emlékezései* címet viseli, és az író két önéletrajzi művét, *A várhegy* és a *Gótikus ház* címűeket tartalmazza. A kiadás éve 1985. Érdekes dátum, amikor is magának a könyvnek a pusztai (újbóli) megjelenése már új idők beköszöntét jelzi, viszont az előszóból megtudhatjuk, hogy az ekkor közrebocsátott szöveg mégsem azonos az 1933-ban, illetve 1939-ben az író által jegyzett változattal. Az előszó tulajdonképpen azt kezdi magyarázni, miért is nem cenzúrázták a szöveget, hiszen az író-politikus Tisza Istvánért „hevülő, Tiszát magasztaló passzusait” éppenséggel indokolt lett volna kihagyni, hiszen ezekkel „a történetírás nem érthet egyet”. Mégsem hagyják ki azonban, mert éppen ezek a torz, felszínes nézetek szolgálhatnak az utókor számára ta-

nulságul. Viszont: „(Csupán néhány olyan mellékesen odavetett, az előadás menetébe szervesen nem fűződő mondatát, megjegyzését hagytuk el Herczegnek, mely a szomszéd népeket sérthetné; vagy faji előítéletnek is magyarázható, annak ellenére, hogy a szélsőjobb »zsidóbarátnak« titulálta egyfolytában, vagy a világháború utáni forradalmakra az íróhoz is méltatlan szólamos oldalvágást tartalmaz.)”²³

Tekintve, hogy a könyvet elolvastam, és közben számos hallatlanul érdekes utalást találtam az egykori Bánság viszonyaira, többek között az etnikaiakra is, és ez utóbbiak közül némelyik akár abba a kategóriába is eshetett, amitől az idézett előszó alkalmasint óva intett, tudniillik, hogy netán sérthetné a szomszédos népek érzékenységét – módfelett kíváncsi lettem. Ha ugyanis az efféle kiszólásokat állítólag kigyomlá-
ták, akkor vajon mi lehetett az eredetiben?!

Mert ez például benne maradt:

„Nekem később is, valahányszor szülővárosomban voltam, az a szé-
dítő és fenyegető képzetem volt, mintha a világ végén, a nagy semmi
partján volnék. Versechez elég közel van az Al-Duna, a hellének
Isztrosz folyama, annak túlsó partján van Szerbia, a Balkán, szóval
az ismeretlen Semmi.

Odaátrol, mint egy idegen planétáról, néha furcsa emberek jöttek
a városunkba. Piros sapkát és nevenséges szabású plundrát viseltek;
a nyakba vető láncukon akkora órát hordtak, mint egy kisebb tek-
nősbéka; a cigarettát puskacső vastagságú borostyánkő szipkából
szívták. Aktív, volt vagy leendő miniszterek, némelyek véres balkáni
kalandok hősei. Asszonyok is jöttek velük, azok is piros sapkát visel-
tek, és széles abroncsos szoknyában jártak még akkor is, amikor azt
nálunk már régen nem hordták. A leányaikat hozták Kutka Mária
kisasszony verseci leánynevelő intézetébe. A szerbiai szüzek meg-
lehetősen vadak, de nagyon csinosak voltak. Egyik-másiknak tüzes
és szomorú keleti szeme még ma sem csukódott le emlékezetemben.
Kutka kisasszonynál megtanultak zongorázni és táncolni, franciául

23 Herczeg Ferenc: *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy. A gótikus ház.* Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 30.

és magyarul beszélni, és ha mindent tudtak, akkor megint hazamentek, és örökre eltűntek az Isztroszon túli semmiben.”²⁴

A szerbekről, svábokról, oláhokról több helyen is szó esik:

„A szerbjeink a régi város girbegurba közeit lakták, ahol még a török idők emlékei poshadtak. Jó kereskedők és gyöngé földművesek hírében állottak, kócos kis macskalovakat tartottak, amelyeket sváb ember dehog fogott volna a szekere elé, a szerb szőlőt pedig arról lehetett megismerni, hogy a barázdái zöld bundát eresztettek.

A két felekezet között nem volt éppen gyűlölködés, csak idegenül éltek egymás mellett. A szerb testvérek mindig azt a benyomást tették, mintha rejtegetnének valamit, egy titkot, amelyet nekünk nem szabad megismernünk. Csendes nyári éjszakán, mikor az ital megnyitotta a szívüket, az a bizonyos nemzeti titok sumadiai énekek alakjában tört ki korhelyeik szívéből. Amilyen botfűlűek a svábok, olyan tökéletes zenei hallásúak a szerbek. A nótáikból örökös egyhangú panasz jajgat, mintha a szláv Rachel siratná a gyermekeit.

Németek és szerbek évszázadok folyamán sem tanulták meg egymás nyelvét, hanem, bár Versecen nincsenek oláhok, a könnyen ragadó román idiómát használták diplomáciai nyelvként. A szomszéd oláh falvakból lassan cammogó ökrösszekéren jártak be az emberek, meszet, homokot, gyümölcsöt árulgatva, furcsa, melankolikus kántálással. A patikába csak azért jöttek, hogy szerencsehordó ördögöt kérjenek, amit ott zajos derűltséggel fogadtak.”²⁵

A verseci svábok, a „csókák” leírása a legrészletesebb, álljon most itt csak annyi, hogyan viszonyultak a szabadságharchoz:

„1848-ban a csókák népfelkelése igen derekasan verekedett a szerviánusokkal. Gonosz tréfája a történelemnek, hogy az osztrák császári haderő azért harcolt, hogy szerb vajdaságot csináljon a Bánságból,

24 Uo. 51.

25 Uo. 54.

a magyar honvédség pedig azért, hogy németek maradhassanak a svábok.”²⁶

A maga szemszögéből tárgyilagos leírás, nyilván megfelelt az általános vélekedéseknek, és eddig a cenzor sem talált semmi kivetnivalót. A későbbiek megértéshez szükséges idéznünk a bánsági uralkodó osztály mibenlétére vonatkozó egyik megfigyelését:

„Egyébként azok a magyar urak részben rác, részben görög, részben pedig német nevűek voltak. Akkoriban azt tartották a Délvidéken, hogy az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarrá kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni.”²⁷

Ha húsz évvel korábban olvasom, fel sem figyelek igazán az alábbi részletre, amelyben Savljević Đoko ügyvédéről, Versec legszívélyesebb társasági vendéglátójáról ír Herczeg. Az ifjú magyar urak akkor mentek a gyermektelen, ámde dúsgazdag házaspárhoz, ha inni, tivornyázní támadt kedvük. Vagyis gyakran.

„Szerbek nem jártak a Szavljevics-házba, kivéve Lazarevicséket, akik azonban semmi közösséget nem tartottak a fajukkal. (Ők ezerholdasok voltak, pedig az ember, mint előbb már megállapítottam, csak ötszáz holdig lehet szerb.) Meg kell jegyeznem, hogy Szavljevics, mint minden szerb entellektüel, akivel találkoztam, nagyszerb volt. mikor egyszer kissé kapatos volt, ami egyébként ritkán esett meg velem, megmutatta nekem az ágya fölött függő jatagánt, és azt mondta:

– Látod, fiam, ha eljön a szerb nemzet nagy napja, akkor ezzel vágom el a torkotokat, pedig úgy szeretlek, mint édes gyermekeimet!

A jóságos öregúrból akkor a szerb lélek beszélt. Magyarok és szerbek közt fegyverszünet volt, a fegyverszünet idején mély és forró barátságok szövődtek, de mindenki érezte, hogy a barátság csak addig tart, amíg áll a fegyverszünet.”²⁸

26 Uo. 53.

27 Uo. 85.

28 Uo. 191.

•

Azóta legalább két történelmi fordulóban is lekerült a falról az a jatagán, majd hosszú időre visszakerült, és az aktuális fegyverszünet évtizedei alatt lassan elhittük, hogy immár ott is marad. Én legalábbis 1991-ig azt hittem. Aztán látnom, tapasztalnom kellett, hogy a békés komšija,²⁹ aki mindezidáig együtt kávézott, rostélyost sütögetett a szomszéd családdal, gyermekeik együtt játszottak, asszonyaik recepteket cseréltek, egyszerre, amikor eljött a szerb nemzet nagy napja, leakasztotta a jatagánt, átment a szomszédhoz és átvágta a torkát. És mindegy volt, hogy egyszerű földműves, rendőr, gyári munkás vagy éppen többdiplomás orvos volt az illető – megtette.

Érdekes módon a szerbekre vonatkozó, néhol azért meglehetősen sommás megállapítások nem érték el a szerkesztő ingerküszöbét, és nem próbálta élüket venni. Úgy tűnik, a szomszédi érzékenység artikulálódásától inkább a románok részéről tartottak. Herczeg párbajügye miatt került államfegyházba, és ott ismerkedett meg bizonyos Slavici Joán nevű románossal, aki bár határozottan magyarellenes volt, kénytelen volt elismerni, hogy a magyar hatóságok igen emberségesen bántak vele. (Rendszeresen kiengedték gyermekágyas feleségéhez stb.)

„Slavicit meghatotta a kormány emberséges viselkedése és mostani lelkiállapotában hajlandó volt elismerni, hogy vannak Magyarországon emberek és intézmények, amelyek minden kritikát elbírnak. Szerinte főleg ilyen volt a királyi Kúria, a csendőrség és a központi tejcsernok.

Ilyenféle nyilatkozatai arra csábítottak engem, hogy naiv kísérletet tegyek a megtérítésére. Előadtam neki a tervemet, amit még Versecen dolgoztam ki rációk használatára, és amelynek alapján meg lehetne békíteni a nemzetiségeket. Ő végighallgatott, majd mosolyogva mondta:

Ne higgye, hogy minket okossággal vagy jósággal meg lehet nyerni. Mi nem is akarjuk, hogy a magyar kormány jól bánjon a román néppel, jobban szeretnők, ha minél kegyetlenebbül elnyomná. Mert mi nem a megegyezést keressük, nekünk a jövőnk érdekében viszálya van szükségünk.

■
29 Magyarul: szomszéd.

Slavici a feketesárga nagyrománok közé tartozott. Mert ilyenek is voltak. Nem hitte, hogy Románia a maga erejéből el tudná foglalni és meg is tudná tartani Erdélyt és azért egy föderalista osztrák császárságról ábrándozott, amelynek egyik állama az Erdéllyel egyesített Románia lenne. Slavicitól tudom, hogy ennek a tervnek Bécsben nagyszámú és magasállású hívei voltak.”³⁰

Ennyi áll az 1985-ös kiadásban és az alábbi mondat már hiányzik:

„Ő egyébként a bukarestieket, akiket igen jól ismert, söpredéknek tartotta, de bízott abban, hogy az egyesülés után az erdélyiek vezetése mellett ki fognak művelődni és erkölcsileg is fel fognak emelkedni.”³¹

Egy mondat híján került bele az új kiadásba egy román falu, Kustély leírása is:

„Ez híres zsványfalu Versec szomszédságában, talán Délolaszországban lehetnek ilyenek a maffia hőskorában. A kustélyiak egyebek közt arról is híresek voltak, hogy egy pohár pálinkáért mindenre megesküdtek és a délvidéki bíróságok később nem is fogadták el a kustélyi tanukat.

Ez a község látta el a Bánságot a legkönnyebb kezű zsebtolvajokkal, a legmerészebb vadorzókkal és a legembertelenebb rablógyilkosokkal. Egymást is állandóan nyomorgatták, de a hatóságokkal szemben egységes frontot alkottak és áruló nem akadt köztük.

A vármegye falusi bírónak egy keménykezü úriembert ültetett a nyakukba, azt vasárnap délben puskával keresztüllőtték a templom előtt és máig nem lehet tudni, kik voltak a merénylők. Pedig asszonyok és gyerekek is nézték a gaztettet.

Végül egy katonai zászlóaljat kvártélyoztak a faluba, a gazdák ezentúl írott engedély nélkül nem mehettek ki a határba, a faluban

30 Uo. 207.

31 Herczeg Ferenc: *A Várhegy*. Budapest, 1940, Singer és Wolfner, 237.

•

állandóan járőrök cirkáltak, éjjel pedig az egész férfilakosságot a községház pincéjébe zárták.”

És a kicenzúrázott mondat:

„Úgy látszik, ezek a rendszabályok megjavították a kustélyi erkölcsöket, mert azóta a falu annyira vitte, hogy már egy miniszterrel is megajándékozta Nagy Romániát.”³²

Bár az élc vagy inkább döfés iránya és mélysége egyértelmű, azért érdekes, hogy a bennmaradt mondatokhoz képest ezek a kihúzottak nem tűnnek annyira elrugaskodottaknak. A kulcsszó – úgy tűnik – Bukarest volt, és maga Románia, tehát nem annyira a románok, hanem a román vezetés érzékenységére kellett tekintettel lenni. (Sőt ezek alapján még azt is megkockáztathatjuk, hogy afféle alibihúzások történtek, formálisan megtörtént a beavatkozás, de az olvasónak azért módja volt megismerni azt a világot, amit Herczeg látott, és ahogyan látta.

Még egy helyen, a *Gótikus ház* utolsó lapjain jut érvényre ez a szemlélet: „1922-ben – az én választókerületem akkor már Mara Romániában volt, és én úgy gondoltam reá, mint a tengerbe merült városra – *biztatást kaptam onnan, ne lépjek fel másutt, mert ha Pécska visszakerül Magyarországhoz, most már a negyvennyolcasok is reámszavaznak. Nem is léptem fel másutt.*” [*A kiemelt rész törölve.*] Ezt az égbekiáltó irreudenta megjegyzést már igazán nem szenvedhették!³³

A cenzor másik fő csapásiránya a tanácsköztársaság és a baloldali mozgalmak, aktivisták „érzékenységének védelme” volt. Tulajdonképpen ez is meglepően pitiáner esetekben és méretben.

A szerkesztő bevezetőjében ugye ezzel kapcsolatban azt ígérte, azokat a megfogalmazásokat hagyják el, amelyek „a világháború utáni forradalmakra az íróhoz is méltatlan szólamos oldalvágást tartalmaznak”. Nos, az egyik ilyen rész, amikor Herczeg egy szerencsétlen bírósági ügybe keveredik, ahol egy Kondor nevű szélhámos végül őt rágalmazza meg, és csaknem el is ítélik. Az inkriminált megjegyzés,

■

32 Uo. 253.

33 Herczeg Ferenc: *A gótikus ház*. Budapest, 1940, Singer és Wolfner, 328.

„oldalvágás” pedig így hangzik: „...ép bőrrel kiszabadultam, de csak protekció segítségével. Ha szabad folyást engednek a törvénynek, akkor talán a Markóba kerülök.”

És innen a törölt rész:

„Így megvolt az az elégtételelem, hogy amikor később mégis bevittek a Markóba, nem mint rágalmozó kerültem oda, hanem mint a kommunisták túsza.

A proletárdiktatúra idején szerepelt egy Kondor nevű népbiztos. Nem tudom, ő volt-e az én emberem? Ha ő volt, akkor nagylelkűen fátyolt borított a múltra, bár az is meglehet, hogy hasonló ügyei között megfedkezett erről az egyről.”³⁴

Egyáltalán nem érezzük annyira méltatlannak az íróhoz ezt a „szólamos oldalvágást” – még a vélt sértett szemszögéből sem, de hát úgy tűnik, ebben a dologban a nulla tolerancia elve volt érvényben.

Két helyen Tisza Istvántól vontak meg néhány túl karakteres jelzöt, eléggé homályos okokból: kigyomlázták neve elől a „gránitalakot” talán azért, mert ezt a kifejezést később előszeretettel alkalmazták Lenin, Sztálin, Rákosi stb. elvtársakra, és méltatlannak találták egy ilyen reakciós politikusra pazarolni. Az sem maradhatott a szövegben, hogy „Tisza István tisztító orkánként söpört végig az országon”. Ez meg tán túl ijesztő lehetett...

A legérdekesebb, a jelen viszonyaink tekintetében sem tanulságok nélküli cenzori beavatkozás azonban a *Magyar Figyelő* című politikai szemle kapcsán történt. Herczeg közvetlenül Tisza István felkérésre vállalta a lap szerkesztői feladatait.

„A *Magyar Figyelő*nek az volt a körülmények által diktált programja, hogy támadó hadjáratot indítson a politikai radikalizmus, a világpolgári gondolkodás, a történelmi materializmus, az amorális irodalom, a művészeti dekadencia és főleg az ellen a nyegle szellem ellen, amely túltáplált grófokat és zsidó milliomos csemetéket arra izgatott, hogy kacérkodjanak az általános felfordulás gondolatával.

■
34 Uo. 289.

•

A *Figyelő*-nek tagadni és támadnia kellett mindent, ami akkor divat, haladás, felvilágosodás, szellemi fölény és szellemi előkelőség néven kellett magát. Küzdenünk kellett az egész nemzetellenes ideológia ellen, amely a parlamentarizmus betegsége³⁵ óta lassan elborította a magyar láthatárt, mint a felvonuló fekete viharfelhők tömege. A *Magyar Figyelő*-t mi a készülő forradalom ellen alapítottuk.

Az ellenséges fronton főleg a *Huszedik század* körül csoportosuló polgári radikálisoknak szólt a támadásunk. Ennél a csoportnál nem az újító vágy bántott minket, hanem az a leplezetlen gyűlölet és megvetés, ami mindennek szólt, ami magyar volt. Az ő radikalizmusuk nem a hazai társadalom reformvágyából fakadt, hanem a külső, idegen oldalról rendezett robbantási kísérlet volt, melyhez Seton-Watson és Masaryk, akiket valósággal ünnepeltek, adták a muníciót. Jellemző, hogy a polgári radikálisok mindenkor nagy megértést mutattak a legvakmerőbb szláv és román nemzeti aspirációk iránt, csak a magyarság minden életnyilvánulásában láttak otromba sovinizmust.”

Nincs új a nap alatt! – mondhatnánk, nem beszélve a cenzúra által kihúzott részről: „A *Magyar Figyelő* régi számaiból ki tudom mutatni, hogy mindazok, akikre ujjal mutattunk, akiknek méregkeverésétől óvtuk a közvéleményt, később egytől-egyig a forradalom főkolomposai, majd, midőn véget ért a véres komédia, az emigráns sajtóban Magyarország galád rágalmazói, vagy csehek, románok és szerbek kitartottjai lettek. A leghangosabbak közülük zsidók voltak és ezek voltak azok, akik megcsinálták Magyarországon az antiszemitizmust.”³⁶

No comment, félelmetes, mennyire egyazon rémekkel viaskodunk csaknem egy évszázada. (Talán csak annyit jegyezzünk meg – bár a ma is divatos sommás ítélkezést ezzel [és bármivel] aligha kerülhetjük el: Herczeg nem volt antiszemita. Nem elsősorban azért, mert ellenfelei gyakran nevezték nyilvánosan is „zsidóbarátnak”, hiszen a címkék

■

35 Itt természetesen nem magát a parlamentarizmust titulálja betegségnek Herczeg, hanem azt a sokéves obstrukciót, amellyel az akkori ellenzék közvetlenül az I. világháború előtt teljesen lebénította a magyar törvényhozást jelentősen gyengítve egy sorsdöntőnek bizonyult időszakban az ország védelmi képességét.

36 Uo. 312.

osztogatása akkoriban sem volt igazságosabb és megalapozottabb, mint manapság, hanem azért, mert egyszerűen nem volt az. Pályatársait, politikai szövetségeseit és ellenfeleit nem származásuk, vallási hovatartozásuk alapján ítélte meg és barátait sem eszerint válogatta. Mint minden normális magyar értelmiségi akkor is – most is.) Ebben az esetben megállapított egy tényt, néven nevezett egy jelenséget, aminek messzemenő következményei lettek.

Herczeg Ferenc számára tehát ismeretlen fogalom volt az öcenzúra. Nem okvetlenül azért, mert az ő aktív írói korszakában mindig mindent gátlástalanul le lehetett volna írni, inkább azért, mert mindazt, amit ő közölni akart, azt maradéktalanul közölhette. A külön írói zsiger, ami a tollat a megfelelő pillanatban visszafogja, az ő korában, a hozzá hasonló habitusú és beállítódású alkotónál még nem fejlődött ki. Ez az állapot viszont teljesen ismeretlen lehetett Herceg János számára, akinek szellemi eszmélésének pillanatától, egészen haláláig mindig figyelnie kellett az említett többlétszerv jelzéseire. Már az ifjúkor buzgó fellángolása kapcsán, a húszévesen Zomborban megjelentetett *IKSZ* című egyszemélyes folyóirata „teleírása” közben is lavíroznia kellett az ifonti lázadó kedv Szküllái és a kisebbségi lét Kharübdisei között. És jellemzően, még késő öregkorában is kódolt kulcsregényt³⁷ ír, hogy elmondja véleményét olyan dolgokról, amelyekről úgy érzi, nyíltan nem beszélhet.³⁸

37 Herceg János: *Iketánia*. Újvidék, 1987, Forum Könyvkiadó.

38 Erről és Herceg János szellemi tusáiról a mindenkori hatalommal, lásd bővebben a szerző *Egy kései szó* című esszéjét az *Aracs* 2011. évi 2. és a *Kortárs* 2012. novemberi számában.

- ISPÁNOVICS CSAPÓ JULIANNA
NŐALAKOK HERCZEG FERENC REGÉNYEIBEN ■
(*A Gyurkovics lányok, 1893; Simon Zsuzsa, 1894; Huszti Huszt*
1909; Férfiszív, 1909)

A feminizmus kezdetei, eredményei Magyarországon

A magyarországi nőemancipációs törekvések korai szakasza, az első reformtörekvések az 1780 és 1825 közötti periódusra tehetők. Ezt a nők művelődésének, nevelésének a nemzeti ügyhöz kapcsolódása követi (1825–1867). A harmadik szakaszban a női oktatás szakszerűsödése (tanítóképzés, alsófokú oktatás kötelezővé tétele, a középfokú oktatás fejlesztése), a fellépés nők munkához való jogáért (egyes szakmák fokozatos megnyitása) és a nők egyes egyetemi szakokra történő beengedése (1868–1896) követi. A negyedik korszak 1896-tól a nőmozgalom érdekképviseleti önszerveződésének az ideje (Tisztviselőnők Egyesülete, 1896; Feministák Egyesülete, 1904).¹

A nők iskoláztatási lehetőségeinek megteremtéséhez hosszú út vezetett Magyarországon. Az oktatásról szóló 1845-ös rendelet a lányok számára is kötelezővé teszi az elemi iskola két osztályának az elvégzését, 1868-tól a hatosztályos elemi iskolát (6-tól 12 éves korig). Az 1870-es évektől a lányok polgári, felsőbb leányiskolában, majd tanítóképzőben (ún. leánynevelő intézetben) is tanulhatnak „amelyek még mindig inkább »háziasszonyképzőnek« minősültek, mintsem valódi, alkalmazható tudást nyújtó intézményeknek”.² Az érettségit 1883-tól engedélyezik a lányoknak. A lánygimnáziumok az 1890-es évek végétől nyílnak meg. Az első leánygimnázium 1896-ban a Nőképző Egylet szervezésében tárja ki kapuit.³ Az első valódi leánygimnáziumi érettségire 1900 júniusáig kell várni. „A leány-középiskolákat az 1926/

1 Máday Andor: *A magyar nő jogai a múltban és a jelenben*. Budapest, 1913, Athenaeum.

2 *Nők* [online]. Emberi jogok, <http://emberijogok.kormany.hu/nok> [2013. 09. 05.]

3 Dózsa Katalin, F.: Pesti nő a századfordulón. Nőkérdés: feminin vagy feminista [online]. *Rubicon*, 1991. 2. sz. [2013. 09. 02.] http://www.rubicon.hu/magyar/oldal/pesti_no_a_szazadfordulon_nokerdes_feminin_vagy_feminista/.

XXIV. törvény szabályozta, a nők polgári iskolájáról pedig az 1927/XII. tv. rendelkezett (Klebelsberg Kunó volt ekkor a miniszter).⁴

1895-től járhatnak a magyar nők egyetemre. „Legelőször, 1895-ben Wlassics Gyula kultuszminiszter nyitott meg felsőoktatási intézményeket a tanulni vágyó nők előtt. Szándéka a felsőoktatás »egész pályás« megnyitása volt a lány diákok részére, azonban ehhez Ferenc József nem járult hozzá.”⁵ A császár 1896-ban csak az orvosi és bölcsészeti fakultás megnyitását, koedukálását engedélyezi Magyarországon.

1896-ban megalakul a Nőtisztviselők Országos Egyesülete, melynek tagjai 1904-ben létrehozzák a Feministák Egyesületét, melynek elsődleges célja a női választójog⁶ megszerzése, de foglalkozik állásközvetítéssel, nyelvtanítással, a cselédtörvény felülvizsgálásával, minden, a nők helyzetét érintő kérdéssel. Sajtóorgánumuk a *Nő és Társadalom* (később: *Nő*) teret ad a feminizmus elméleti kérdéseinek, a nőmozgalommal, a női joggal, a nők képzésével, a női munkával, a gyermekneveléssel foglalkozó közleményeknek.⁷ Az egyesületnek számos férfitagja is volt, mint pl. Márkus Dezső (1862–1912) jogtudós, kúriai bíró a *Corpus Juri*

4 *Nők...*

5 Uo.

6 A politikai jogok terén a női szavazati jog melletti kampány már az 1840–60-as években elkezdődik (több megye delegáltja követeli a női választójogot), de nem jár eredménnyel. Az 1848. és az 1874. évi törvény egyaránt kihagyja a nőket a választók köréből, akár az 1913. évi rendelkezés. 1918-ban az I. Néptörvény korlátozottan ugyan, de megadja a női választójogot. A Tanácsköztársaság idején (1919. április 2-től) általános és a férfiakkal egyenlő választójogot kap minden 18 évesnél idősebb nő, mely jogukat viszont az 1925. és az 1938. évi törvény korlátozza. A magyar nők általános, (a férfiakéval és egymáséval) egyenlő, titkos választójogot csak 1945-től gyakorolhatnak véglegesen.

7 Elekes Irén Borbála: „A magyar nő egyenjogúsítása minden téren” – hazai feminizmus a XX. század elején [online]. *Nőkért.hu*, 2013. augusztus 7. [2013. 09. 18.] <http://www.nokert.hu/index.php/feminizmus/a-feminizmus-toertenet/1221-qa-magyar-n-egyenjogusitasa-minden-terenq-hazai-feminizmus-a-xx-szazad-elejen>

•

Hungarici szerkesztője, vidékünkéről Pataj Sándor jogász, a zombori *Igazság* c. folyóirat szerkesztője.⁸

A nők továbbképzése, munkába állása sokáig éles társadalmi ellenállásba ütközik.

„A leggyakoribb ellenérv az volt, hogy a nők másodrendűsége »történelmi tény« [...] Ugyancsak a korra jellemző érvelés szerint azért nem dolgozhat a nő, mert ha férjhez megy, a kettős kötelesség kimerítené, »gyermekai elgyöngülve jönneek világra, s karjai közt halnának meg«. Elterjedt vélekedés volt az is, hogy a nők egyszerűen alkalmatlanok a szellemi munkavégzésre. Agytérfogatuk kisebb a férfiakénál, s a tanulás oly megerőltető lenne számukra, hogy tönkremenne az egészségük, de legfőképpen az idegrendszerük.”⁹

A fenti nézetek főként a középosztálybeli nők munkavégzését helytelenítik, a nehéz munkát végző parasztasszonyokat, az alulfizetett munkásnőket nem védik. Mindezek ellenére

„[a] jómódú középosztálybeli hölgyek közül is számosan dolgoztak. Férjük, apjuk halála után kitűnően kormányozták a földbirtokot, igazgatták a gyárat, üzletet, műhelyt. A statisztikai adatok szerint már a nyolcvanas években is feltűnően sok cég tulajdonosa volt nő, sőt sok helyütt cégvezetőként is ők szerepeltek. Az ilyen, szükségből folytatott tevékenységet a társadalom mint kényszerítő tényezőt még elfogadta. Azt a lehetőséget azonban, hogy középosztálybeli nők szabad elhatározásukból végezzenek valamilyen munkát, netán érettségizzenek, sőt egyetemre járhassanak, a közgondolkodás elvetette. Lassan, lépésről lépésre mégis kénytelenek voltak beletörődni a nők foglalkoztatásának tényébe.”¹⁰

■

8 Csapó Julianna: Egy izgalmas folyóirat – az *Igazság. Tanulmányok–Studije*, 1999.

32. füzet. 90–105.; Ispánovics Csapó Julianna: Pataj Sándor *Igazsága*. Egy zombori folyóirat a 20. század elején. *Magyar Könyvszemle*, 2003. 4. sz. 442–458.

9 Dózsa: i. m.

10 Uo.

A magyar nő ismervei a XIX–XX. század fordulóján

A nő a XIX. századi Magyarországon a hagyományos *négyes szerepkör*-ben (feleség, anya, háziasszony, honleány) jelenik meg. A család feje és képviselője a közéletben a férj. Kaari Utrio történész írja:

„A XIX. században kétféle nő létezett: vagy a család végtelenül önzetlen anygala volt, vagy gyárban robotoló, gyűrött munkásfeleség... Hivatalosan azonban csak egyféle lehetett: az igazi nő a középosztály ártatlan leányzója, akiből a házasságon keresztül a család önfeláldozó szíve lett. Másféle nő nem létezett, nem is volt szabad léteznie... A nők legnagyobb gondja mindennapi kenyerük megszerzése volt, amely valójában csak kétféle módon történhetett: vagy rosszul fizetett munkahelyen gürcölve, vagy eladva magát örökre a házasságba, vagy váltogatva, hol ennek, hol annak a férfinak. E lehetőségek közül a társadalom a házasságot fogadta el helyesnek... Egyik sem nyújtott azonban tökéletes biztonságot.”¹¹

Más vélemények szerint a XIX. században a nők helyzete sokat javult. A romantikus szerelemkultusz a nők számára is lehetővé teszi (a szülők ellenében) a szabadabb párválasztást, a születésszabályozás megjelenése csökkenti a gyermekek számát, az orvostudomány fejlődésével csökken a gyerekhalandóság. Javul a családi élet minősége. A háziasság kultusza egyrészt elzárja a nőt a világtól, „a hátsó ajtón keresztül azonban fokozatosan behatolhattak az egyházi élet, a reformmozgalmak, az oktatásügy és az irodalmi élet mindeddig zárt területeire. Az »otthoni egyenjogúság« készítette elő a politikai egyenjogúságot követelő mozgalmakat, amelyek csak a század második felében erősödtek fel”.¹²

Az eszményi nő kívánatos fizikai, szellemi, lelki adottságait az egyszerű feltételezés határozta meg, miszerint a nő gyengébb, mint

11 Utrio, Kaari: *Éva lánya*. Budapest, 1989, Corvina, 350.

12 Hahner Péter: A megújuló társadalom a 19. században [online]. *Rubicon*, 2011. [2013. 09. 03.] http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_meguulo_tarsadalom_a_19_szaszadban/

•

a férfi. A férfi a nő oltalmazója, a feleség engedelmességgel tartozik, kötelessége a férfi gondjainak, bajainak enyhítése. A társasági életben megjelenő nő öltözékével, viselkedésével egyrészt *férje státusát képviselte*, másrészt *női mivoltát, kvalitásait is reprezentálta* megjelenésével, gyermekei nevelése révén.

A nő *művelődési lehetőségei* (felsőbb körökben) a színházba, operába járás, olvasás, írás, tánc és zene, festészet tanulása és művelése. A XIX. század második felében bővül a ruhatár, egyre inkább jellemző a külföldi minta követése mind az öltözék, mind a viselkedés tekintetében. A ruha feleljen meg az alkalomnak, a viselő korának, társadalmi hovatartozásának és kövesse a test vonalát. A kor szépségideáljának megfelelően „[a] karcsú derekú, vékony alkatú, hosszú végtagokkal rendelkező, fehér bőrű nőt tekintették ideálisnak”.¹³ A különböző alkalmakra szervezett bálók, fogadások a társadalmi viselkedési normák elsajátításának, begyakorlásának a terepei. Társaságban egy megfelelően, illendően viselkedő nőnek egyszerre több szerepnek is meg kellett felelnie:

„Elvárás volt vele szemben a kifinomult jellem, ami az illemtudás, a kedvesség, a vidámság mellett a választékos kifejezőmódot, a pletyka és a fecsegés mellőzését is jelentette. Előny volt a tánc- és énektudás mellett a kellemes megjelenés.”¹⁴

Kívánatos az ápoltság, a rendszeres tisztálkodás és a higiénia, nem kevésbé a testmozgás. Utóbbi kirándulásokra, utazásokra ösztönzi a nőt:

„Közkedvelt volt, főként a nők körében a mindennapi séta, illetve a barátokhoz, rokonokhoz tett látogatások, de divatos volt a fürdőre járás is.”¹⁵

■

13 Vas Réka: Női sorsok 2. Nők változóban. Nőiideal a 19. század közepén a sajtó és a tanácsadó irodalom tükrében [online]. *Transindex*, 2010. október 11. [2013. 09. 09.] <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=12636>

14 Uo.

15 Uo.

Ezzel szemben „[a] publikáló, a világ különböző helyeire utazó, a bicikliző vagy szivarozó nő viselkedése esetenként megbontotta ezt a hagyományos képet, új válaszokra kényszerítve a közvéleményt”.¹⁶ Kialakul egyfajta antiideál is, a rossz feleség, a rossz anya, a romlott nő modellje. A hitvestársi viszony felbonthatatlan, a válás inkább csak XX. századi lehetőség és gyakorlat.

Nóialakok Herczeg Ferenc regényeiben

Herczeg Ferenc alkotói kelléktárának sajátos összetevője a női alteregó Horkayné személyében.¹⁷ Az úri középosztály és a hivatalnokréteg közkedvelt lapjában, az *Új Időkben* (1894–1944) prosperáló nőialak ironikus hangnemben szól hozzá a kor időszerű kérdéseihez. A népszerű rovat feminizmussal kacérkodó gesztusa azonban inkább férfias, Horkay Feri habitusát idézi, Herczeg cikkeire is ráillenek „a rettenetes vásott fickó”, „a testet öltött renitencia”, az „ügyes, mint egy cirkuszbohóc” minősítések. Herczeg szerkesztői üzeneteiben sem kerüli meg a női problémákat.

„Az I. világháború előtti években időszerű kérdés volt a nők egyenjogúsága. Az *Új Időkben* cikkek és képek jelentek meg ezzel kapcsolatban. A Bonyha jeligére szóló üzenet is nyújt némi tájékoztatást: »Amerikában a nőknek és férfiaknak aktív és passzív választói joguk van Wyoming, Coloradó, Utah és Idaho államokban. Ha részletes fölvilágosítást óhajt, forduljon a »Férfiglához a nők választójoga érdekében« (Mária Valéria-utca 12.), amely rövid táblás átnézet alakjában összeállította a fontosabb adatokat.«¹⁸

16 Uo.

17 Dede Franciska: Férfiak szoknyában – Emma asszony (Ignotus) levelei és Horkayné (Herczeg Ferenc) beszélgetései *A Hétkben és az Új Időkben*. In Fábri Anna – Várkonyi Gábor szerk.: *Nők világa*. Budapest, 2007, Argumentum, 285–311.

18 Molnár Csikós László: Herczeg Ferenc szerkesztői üzenetei. *Tanulmányok*, 2004. 37. füzet. 70.

•

A nő jelenléte nemcsak életműszervező, hanem szövegszervező erő is Herczeg szövegeiben:

„A nő és a férfi, a legősibb emberi viszony, nem áll annyira főhelyen Herczeg műveiben, mint Gárdonyinál, de nélküle nincs regény, novella, színpadi mű. Minden kapcsolat és minden konfliktus egyszersmind a férfi és a nő kapcsolata vagy konfliktusa is. Már a besenyők asszonyispanja, Seruzád is a férfi igájából kiszabaduló nő »ősanya«.”¹⁹

A magyar nő Herczeg értelmezésében a magyar kultúra része, afféle *hungaricum*:

„Ez a meleg hangú, bársonyos tekintetű, puha mozgású asszonyi fajta mégis sokkal különb minden anglikán Kettynél és metodista Maudnál.”²⁰

Társadalmi regényeiben Herczeg a magyar társadalmi, kulturális háttér elemeiből konstruálja meg a *vidéki dzsentri és a vidéki úri középosztály*²¹ nőalakjait, „úrihölgyeit”.

A férjes asszony

A nő legfontosabb társadalmi feladata a hercegi regényben (a közfelfogásnak megfelelően) a férfielvű társadalom világfelfogásának megfelelően a *férjhezmenetel*. A (vén)leányság, az özvegyesség nemkívánatos állapot, eltér a normától.

A nő leginkább a *férjes asszony* státusában jelenik meg, vagy mindent megtesz, hogy azzá váljon. A házaspárokba rendezett, egymáshoz

■

19 Hegedűs Géza: Herczeg Ferenc (1863–1954) [online]. *Literatura.hu*, http://www.literatura.hu/irok/xxszazad/euproza/herczeg_ferenc.htm [2013. 08. 13.]

20 Herczeg Ferenc: *Husztí Huszt. Férjiszív. Aranybegedű*. Budapest, 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó, 28.

21 Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma: Herczeg Ferenc emlékezései. In: *Herczeg Ferenc emlékezései*. Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó.

hasonult regényalakok nemcsak a kiválasztott valóságháttér társadalmi típusait prezentálják, hanem a férjezett nő állapotát, viselkedését, érvényesülését, életútját is megrajzolják.

A *Férfiszív* c. regény feleségfigurája a gazdag és előkelő sznobok világába ágyazódik. Herbert úr neje névtelen figura. Még „urának” a nevét sem viseli, pusztán „feleség”. Habitusa teljesen jelentéktelen, fordított arányban áll a férj társadalmi pozíciójával. A nő teljes egészében alárendelődik, létezésének egyetlen értelme van: a férj egzisztenciájának a megteremtése és fenntartása.

„A házigazda valaha városi tisztviselő volt, és feleségének, Budavár leggazdagabb leányának milliói révén lett nagy úrrá. Őszülő fővel is daliás, szép ember még. A mosolya csupa leereszkedés, a tekintete állandó ellenőrzés. Amint ott jár-ke-l a fiatalok között, folyton arra látszik ügyelni, hogy elég méltósággal és illendőséggel viselkednek-e. Egy gyöngyökkel teleaggatott, nagyon jelentéktelen és alázatos kis felesége van, aki tömérdék pénzen vásárolta meg a boldogságot, hogy Herbert úr alázatos szolgálója lehessen. A két Herbert-lány testileg-lelkileg szakasztott olyan jelentéktelen, mint az édesanyjuk. Nagyszabású édesapjuktól csak a gögöt örökölték, amely hűvös és komor viselkedésükben nyilatkozik meg.”²²

A jelentéktelenné válás, a teljes önfeladás várja Simon Zsuzsát életútja végén. A normától elütő kamaszlány asszonnyá serdülve fizikumát tekintve is hozzáidomul a kor elvárásaihoz. A nővé fejlődött Zsuzsa vállban szélesebb lett, derékban karcsúbb, az arca nőiesen szelíd, „a vármegye legszebb rózsaszála”.²³ Életcélja a szerelem, a házasság és az anyaság. A férj, Orlay Sándor a családos özvegyember (bukott képviselő, vidéki gazdálkodó) nem holmi „lantpengető trubadúr”, „[n]em galamb-hímre, inkább sörényes oroszánra emlékeztet”.²⁴ Habitusaának

22 Herczeg: *Husztli...* 91.

23 Herczeg Ferenc: *Simon Zsuzsa* [online]. Budapest, [1923], Singer és Wolfner, 43. [2013. 08. 02.] <http://mek.oszk.hu/05100/05179/index.phtml>

24 Uo. 60.

●

megfelelően tekint Zsuzsára, akihez nem a szenvedély fűzi, inkább „[m]egszokta, mint valami édes, barna árnyékot...”²⁵ Számára felesége szóhasználatában is „gyermek”. Kapcsolatuk utolsó stációja Zsuzsa személytelenné válása, az egyéniség teljes lerombolódása:

„...az asszony esze nélkül imádja az urát. Imádja, mint egy ájtatos gyermek, vakon, szinte fanatikusan. Ebben az imádásban fölolvad az egyénisége meg az akaratereje. Urának hűségés árnyékává lesz, az ő szavának visszhangjává. Nem tud már semmit sem tenni nélküle, talán gondolkozni sem. Neki nincsenek már hajlamai, sem szokásai.”²⁶

Simon Zsuzsa vidéki asszonyi mivoltának ellenpárja Simon Klári budapesti pályafutása. Az ezredes húga ügyes társalgó, babaarcú szépség, „könnyű, karcsu, tökéletes termete volt, – aranyszőke haja és üde arcbőre, melyen egy középkori hegedős liliomokat és rózsákat fedezhetett volna föl, – csodálatosan tiszta, buzavirágkék szeme. Látszott rajta, hogy hatalmában tartja arcának minden idegét és ismeri keze minden mozdulatának plasztikus hatását. Oly édesen és gyermekesen tudott mosolyogni, – az ember nem nézte volna ki belőle, hogy végigtáncolt már három budapesti farsangot”.²⁷ Orlayra a családos özvegyemberre „pályázik”, mert nem gazdag és már nem is olyan fiatal. Zsákmánya végül egy budapesti, már nem egészen fiatal „ügyvéd-képviselő”. Az asszonnyá lett Klára a dzsentrí életmódra rendezkedik be, mert „[a] fiatal pár házassága mind a két félre nézve bizonyos csalódással járt: Klára ugyanis megdöbbenve tapasztalta, hogy a férje korántsem oly vagyonos, mint ő remélte volt. Osztrovay pedig megtudta, hogy a felesége hozománya jóval kisebb, semmint ő gondolta. Hanem jónevelésű emberek módjára beletalálták magukat a helyzetbe. Az okos Klára asszony értett hozzá, hogyan kell kevés pénzzel, aránylag nagy házat vinni.”²⁸ Ennek a számítás, megalkuvás alapuló életmódnak („cifranymorúság”)

■

25 Uo. 25.

26 Uo. 60.

27 Uo. 13.

28 Uo. 46.

az egyik követelménye az udvarló, amely „hozzátartozik a divatos asszony felszereléséhez, akár a kesztyű vagy a legyező”.²⁹ Klárát avatja Agáta kisasszony, a magyar feminista nő karikatúrája, a nőiesség egyik legelhivatottabb képviselőjévé, ellentétben Zsuzsával, aki „sohasem fog megszabadulni a parlagiasság bilincseitől”.³⁰

Herczeg Ferenc *Husztí Husztí* c. regényében két vidéki házaspár jelenik meg. A mű nőalakjai névtelenek (vagy a férj nevét viselik, vagy a társadalmi rang jelöli őket) teljesen hozzásimulnak a férjek habitusához, adekvát módon reprezentálják vagy teremtik meg a férj rangját, társadalmi helyzetét.

Az egyik páros (Avarffy Guidó úr és Avarffy Guidóné) kapcsolata a magyar dzsentri férfi és a szép, gazdag idegen nő házasságának a mintapéldája. A „fiatal asszony” örmény származású, lénye, viselkedése, az előkelő és a közönséges között egyensúlyozva, tökéletesen megfelel az eleven eszű, ötletes és könnyűvérű férj, Avarffy Guidó habitusának, aki „hogy valami foglalkozása legyen, képviselői mandátumot szerzett”,³¹ vagyonért nősült, „s tulajdonképpeni foglalkozása kölcsönök szerzése”.³² Ezzel összhangban „Az asszony kicsi és tömzsi volt, de azért karcsú és elegáns. Kedvesen impertinens fitos orra volt és beszédes, szinte már bőbeszédű szeme. Valódi szubrettalak, melynek szikrázó mozgékonyágával különös, de nem kellemetlen ellentétben volt az a kis arisztokratikus tartózkodás, amelyet állandóan magára erőltetett”.³³

A másik páros (Avarffy Imre és felsége a grófnő) egy a fentihez hasonló kapcsolat megtestesítője. A dzsentrit idéző előkelő magyar férfi egy csúnya, vallásos, szegény, de előkelő idegen feleség oldalán jelenik meg a történetben. Ez a kapcsolat nem pénzre, hanem rangra, származásra épül. Imre úr az egyik északi vármegye főispánja, általában „ostobán-titokzatos” szfinkszarccal jár-kei a világban: „Nem lehettek valami bokros teendői a megyéjében, mert csak elvétve hagyta el a fővárost. A

29 Uo.

30 Uo. 55.

31 Herczeg: *Husztí... 35.*

32 Uo. 36.

33 Uo. 25.

•

felesége egy szegény, de fényes nevű, feltűnően rút és istenfélő osztrák grófnő volt. Az asszony befolyásának tulajdonítható, hogy Imre úr teljesen elosztrákosodott, nem ugyan politikai meggyőződése dolgában, hanem fizikailag. A külseje, a modora és az életszokásai olyanok lettek, mint egy Metternich iskolájában nevelkedett császári diplomatáé. Igen méltóságos külsejű, óvatos és megfontolt úriember benyomását tette. Ostobaságot sohasem mondott, nem is cselekedett, de elmés mondást se hallott még senki a szájából. Élete célja szemmel láthatóan az volt, hogy a jó ízlésnek bizonyos előre megállapított szabályai szerint unatkozzék. Mivel az öreg Avarffy mindent adott Imre fiának, csak éppen pénzt nem, a főispán úr meglehetősen szegénységben élt. Felesége, a grófnő nagy önfeláldozással viselte el a cifra, de olykor kegyetlen nyomorúság terheit.”³⁴ Ebből eredően a grófnő úgy öltözik, mint „egy jobb angol házban szolgáló szakácsnő”.

Az alkalmazott *házasságmodell*ben az „előkelő”, szélhámoságon alapuló történelmi (48-as) tradícióval felvértezett magyar férfi gazdag vagy előkelő származású idegen nő társa. A kapcsolat társadalmi, kulturális eredménye: az egyik feleség beolvad, a másik beolvaszt, magához hasonít: „...míg Imréné egészen a maga képére formálta a főispánt, addig Guidóné szakított pénzszerző őseinek minden hagyományaival, és szakasztott olyan vidám és könnyelmű lett, mint volt a képviselő úr.”³⁵

A leány

Herczeg Ferenc legnépszerűbb figurái nőalakok, Bács-Bodrog várme gyében, Bács-Tamáson laknak, és heten vannak, mint a gonoszok. A vidéki „bunyevac hercegnők” (Sári, Ella, Katinka, Terka, Liza, Mici, Klárika) esetei „csinált történetek” („megcsináltam magamnak valamennyi leány történetét”,³⁶ homályból erednek és homályba vesznek.

■

34 Uo. 35.

35 Uo. 36.

36 Herczeg Ferenc: *A Gyurkovics-család. A Gyurkovics-lányok. A Gyurkovics-fiúk. Gyurka és Sándor*. Bécs–Újvidék, 1970, Rudolf Nowak GmbH – Forum, 12.

„Ezek a történetek tulajdonképpen nem is voltak történetek, mert egy-egy kisasszonynak az első báljával kezdődtek és az eljegyzésével végződtek. Első báljuk előtt a lányok a gyermekszoba homályában folytattak talányos egzisztenciát, a lakodalmuk után pedig – nos, akkor megint a gyermekszoba homályába tűntek el.”³⁷

A narrátor figyelmeztet, történetei együgyűek, poén nélküliek, mert „lakodalommal végződik mindannyi”. A regényparódiaként is felfogható „csinált” szöveg a „csinált” házasságok történeteit, variációt fűzi egybe. A tamási Gyurkovics család címere (derül ki az előszó ironikus lábjegyzetéből) „koronás vörös pajzsban fehér macskafej”. A fehér macska a kor szépségideáljára is utal, hiszen a hercegi regényekben megjelenő nőalakok magasak, karcsúak és fehér bőrűek. A napbarnított arc nem számít előkelőnek. Ezt a szabályt paradox módon Kelemen Agáta, a feminizmus útvesztőibe keveredett nevelőnő, vénkisasszony is tiszteletben tartja, hiszen nemcsak kerüli a napfényt, hanem egyenesen a fehér arcbőr „gyilkos ellenségének” tartja. Avarffy Pálma éjjeli megjelenése a folyosón, nem minden irónia nélkül, a huszti fehér asszony képét hívja elő.

A fenti kontextus ellenében jelenik meg Simon Zsuzsa, egy vidéki magyar ezredes („ősi, nemes magyar típus”) „pogány tisztaságú” leánya, aki kamaszként „[h]etykejárású, csinos baba volt, olyan merész fejtartással, mint valami fiú. Minden fehér volt rajta: a szoknyája, a kalapja, a keztyűje is. Az arca aranyzománcos volt, mintha egész nyáron ernyő nélkül futkosott volna a réten”.³⁸ A lány szépségésménye az aranyzőke hajkorona, ellentétben a saját barna hajával. A félárva csitri a „*fiús*” lány prototípusa. Külseje, viselkedése, neveltetése az apai, hagyományos, patriarchális világ folyamodványa:

„Két lépéssel hátrább a leánya követte, pipacsos tót szalmakalappal a fején, fűfoltos, gyűrött vászonruhában. Keztyűs kis öklében az apja kampós botját forgatta: néha le-lecsapott egy kutyatej-bokorra,

37 Uo. 11.

38 Herczeg: *Simon...* 5.

néha még le is került a töltésről, hogy lenyiszálhassa egy számárbogáncs fejét.³⁹

A vénleány

„Korábban sem ment férjhez minden középosztálybeli nő, de a rokokók képesek voltak eltartani őket. Majdnem minden családban élt néhány vénlány, akik elsősorban a háztartás vezetésében szorgoskodtak, s sokszor többet dolgoztak a cselédeknel is. Társadalmi státusukat azonban megtartották, nem estek ki eredeti közegükből, mint azok az eltartó nélkül maradt özvegyek vagy leányok, akik – egyéb képzettség híján – cselédnek, háztartásvezetőnek, társalkodónőnek vagy nevelőnőnek mentek.”⁴⁰

A fenti konstelláció kényszermegoldás, s a hercegi szövegekben megjelenő vénleányok, özvegyasszonyok igyekeznek elkerülni ezt a sorsot.

Avarffy Pálma, a nem éppen fiatal vidéki leány „...magas és vékony volt. Meglátszott rajta, hogy egy-két esztendővel ezelőtt még úgynevezett szenzációs szépségszámba mehetett. Most már valamivel öntudatosabb, balzírtaabb és soványabb volt a kelleténél”⁴¹ A leány pongyolája „nagyon fantasztikus és kissé asszonyos”,⁴² ellentétben Avarffy Guidóné (Zseze), a „gömbölyű tagú és tüzes szemű menyecske” hasonló ruhadarabjával, amelyből ábraillat árad. A „sovány és hideg szemű leány” lába tökéletes szépségű, akár egy görög szoboré, amikor azonban a potenciális férjjelöltért vetélkedik Zsezsével, acélpenge karcsúságú amazontermete van, s nem mentes a női fifikától, a szerepjárástól sem: „(Pálma azért erőltette megint a mélabús lemondást, mivel úgy tudta, hogy az erélyes jellemű és gyakorlatias észjárású férfiakat vonzza az álmodozó látvány és félnkség.)”⁴³ A két nő nyílt színi konfliktusa során

39 Uo. 6.

40 Dózsa: i. m.

41 Herczeg: *Huszt...* 26.

42 Uo. 37.

43 Uo. 52.

Pálma bestiaként aposztrofálja Zsezsét, Zeze válasza: nevetőgörcs. *A kikapós asszonyka és a vénleány vetélkedését* a vidéki férfivilág nemtörődomsége parodisztikus kontextusba ágyazza:

„Az Avarffy urak persze tudomást sem vettek mindarról, ami a fejük fölött történik. Akár az erdőben legelésző tulkok a fakoronákon röpködő madarokról. A nők meg óvakodtak attól, hogy beavassák terveikbe a férfiakat. Ilyenféle háborúkat maguk közt szoktak végigküzdeni. Husztnak nagyon inyére való volt a bájos és izgalmas játék. Úgy érezte magát, mint a ligetben éjszakázó pásztor, akit szerelmes holdvilágtündérek rohannak meg.”⁴⁴

Kelemen Agáta kisasszony tanítónő, Simon Zsuzsa nevelőnője (a beteges anya helyettese), a magyarországi nőmozgalom karikatúrisztikus megtestesítője egyben pedagógiai szakíró is. Témája a nőnevelés, *A nőiesség hivatása a világtörténelemben* c. enciklopédikus munkáján dolgozik – az ezredes „firkálásként” aposztrofálja a tanítónő tevékenységét, aki „[k]ülönös, francia és angol szavakkal bőven vegyített jargonjában elmondta az ő nevelési elveit, úgy, amint nem egyszer megírta már bizonyos folyóiratok hasábjain. Egy kifejezést ismételt minduntalan, amely egész nevelési filozófiájának alfáját és omegáját jelentette: a nőiesség, még pedig »a nemzeti értelemben vett nőiesség érvényesítése...« Ez alatt a magyar asszonyok pruszlikos, ingvállas géniuszt értette, aki népkonyhákat alapít, jótékony egyesületek ülésein szónokol, hazafias dalokra oktatja a kis tótokat, tépést foszt sebesült honvédek számára és pirulva fölruházza a mezteleneket, – ne is annyira irgalomból, mint inkább a jó erkölcs okából”.⁴⁵ Tagadja a férfiak szellemi fölényét, habár ezt kizárólag a verselés terén látja bizonyíthatónak. Jóllelkű, de különk lányoknak tartják, szeretik, de titokban mulatnak rajta.

44 Uo. 51.

45 Uo. 11.

Az özvegyasszony

Ágh Sándorné született Szepessy Klotild fiatal, huszonéves özvegyasszony, aki édesanyjával a fővárosban lakik:

„Nem volt sem nagyon szép, sem feltűnően elegáns, sem szikrázóan elmés asszony, de kellemes külsejű, jól öltözködő és értelmes volt. És volt egész lényében valami, ami a tisztaság és édesség benyomását keltette, és ami meghódította neki az emberek rokonszenvét.”⁴⁶

Arady Sándorral, a külföldről hazatért sikertelen diplomatával, bukott politikussal „[e]gy vidékről valók voltak, távoli atyafiság kötötte össze őket. Klotild még iskolás leány volt, amikor első ízben látta az akkori jogászt, aki természetesen még ügyet sem vetett reá. Arady Sándorhoz való vonzalma együtt nőtt a kisleánnyal”.⁴⁷ Az egyoldalú „viszony” a férfielvű világ normáival összhangban, fokozatosan hatalmasodik el a gyereklányon. Arady elsőként „a férfiak férfja”, később „a férfi”, végül Isten: „Egy istenhez egyébként sem mehet nőül a leány, különösen akkor nem, ha a szóban forgó isten nagykövetek leányaival teniszezik.”⁴⁸ Aradytól független asszonyélete, házassága érzelmileg is igénytelen, úgy gondolja, „a boldogság nem föltétlen életszükséglet, és megelégedett annak szurrogátumával, a nyugalommal”.⁴⁹

Klotild (Tilda), az özvegyasszony *az asszonyiség bevett ismérveit* viseli magán: „...külsőleg, belsőleg megérett. A termete megtelt, szeméből asszonyi gyöngédség ragyogott.”⁵⁰ Teljes egészében megfelel annak a hagyományos nőideálnak, amely Arady kudarc kiváltotta hipochondrikus rohamát kiiktathatja (Tilda „csendes, szerény és melegszívű”, ő „a minden ízében nőies nő”, aki csupa áldozatkészség és gyöngédség „születésétől fogva félig irgalmas nővér, félig kis anya”).⁵¹

46 Uo. 93.

47 Uo. 96.

48 Uo.

49 Uo.

50 Uo. 97.

51 Uo. 112.

„A derék asszonyka a szerető szerepében is annyira tisztességes, házias és nyárspolgáris volt, hogy örökké és kizárólag a törvényes hitves hatását tette.”⁵²

A férfi szemszögéből „kellemes természetű asszony”, mert nem ismeri a féltékenységet). Tilda leghőbb vágya a házasság „Hogy gondolt-e a házasságra? Egyébre se, csak arra. Úgy vélekedett azonban, hogy ennek a „külső formáságnak” – ő csak annak tekintette – minden részét Sándorra kell bízni.”⁵³ Klotild életútja végül egy harmadik férfi, Székely doktor egyetemi orvostanár világához idomul: „...Ígérem, hogy engedelmes, hűséges, hálás felesége leszek. Kérem, vezessen el innen, védjen meg önmagam ellen, gondolkozzék helyettem, gyógyítson meg, és bánjék jól velem.”⁵⁴

Az asszony előbb Arady Sándor „művészien színes és érzéki lelkének *keletűréje*”, később Szilágyi doktor „kemény, nyugodt, józan és becsületes akaratereje” formálja Klotild gondolkodását, világlátását. Hasonló dolog történik Juhász Erzsébet regényében Póth Erzsébettel.⁵⁵

Az elvált asszony

Éder báróné, egy osztrák katonatiszt elvált felesége bohém, nagyvilági nő. „Pompás és érdekes nő, az úgynevezett veszedelmes asszonyok fajtájából. Csupa temperamentum, telve szikrázó elmésséggel és művészi ösztönökkel. Ez az asszony körülbelül olyan életert folytat a fővárosban, mint egy előkelő legényember.”⁵⁶ Nem törődik arisztokrata környezetével, a nagyúri házak elutasító, kiközösítő magatartásával. Művészek társaságát keresi, Olaszországban utazgat, művészettörténeti, művelődéstörténeti műveltséggel bír. A független, felvilágosult egyéniséget pompás fizikum, erotikus külső teszi csábítóbbá:

52 Uo. 102.

53 Uo. 98.

54 Uo. 110.

55 Ispánovics: *A női identitás...*

56 Herczeg: *Huszt...* 98.

•

„Éderné nemcsak gyönyörű asszony, de pompás emberpéldány is volt, ami nem egészen ugyanaz. Egész lényéből csak úgy sugárzott és ragyogott az üde erő, az energia és az élet. Magas, délceg termete, szabályos és tömör profilja, bőrének frissessége és hajának ragyogó szőkesége, nemkülönbén tartásának és mozgásának nyugodt határozottsága angolszász benyomást tett, bár a báróné a Visztula mellett született. Egyik fő szépsége a haja volt. Ennek a dús és ragyogó hajnak jóformán minden szála más színű volt; lenszínű és rókavörös fürtök közé tiszta aranyfényű szálak vegyültek. Az egész tarkán ragyogó sörény a hullámzó élet benyomását tette. Lengyel csak a beszédes szeme és a kicsi, fehér és puha keze volt.”⁵⁷

Éderné életútja végül mégis lelepleződik, látszólagos hóbortos könyvelműsége hideg számításba torkollik, az „ironikus, fölényes asszony” végső célja a házasság, akár az összes hercegi nőalaké. A férfi szemében ez a felismerés tasztító erővel bír. Arady Sándor ugyanis férfitársaihoz hasonlóan a házasságot életfogytiglan tartó rabságnak látja, s ezzel arányosan csökken a báróné vonzereje, aki még a nőiesség hagyományos kritériumainak sem felel meg:

„Hiszen ez nem is nő, hanem egy furcsán felcicomázott, kemény izmú, fehér fogú, szőke hajú semleges lény. A cinikus önzése, a hóbortja, amellyel bizonyos divatos külsőségek után veti magát, a mániákus mulatni vágyása szinte ijesztővé teszik a különös teremést.”⁵⁸

A bukott nő

A *feslett nő* nem létezik Herczeg regényiben. A prostituálódott női jelenlétre alig utal egy-egy óvatos, áttételes szöveghely (Zsezse „[d]élig egyáltalán nem volt sem kacér, sem hiú, sem cselszövő, sem semmi egyéb; addig ő csak szörnyen fáradt és álmos volt. Rózsaszínű pihegő holttestként feküdt ágyában, és ha történetesen tűz ütött volna ki

■

57 Uo. 105.

58 Uo. 115.

a szobájában, biztosan bennégett volna, mert nem lett volna annyi energiája, hogy kimásszon a paplan alól”).⁵⁹ A bukott nő témájának a feldolgozása jelzésszerű, elhallgató. Simon Zsuzsa, a megcsalt lány csupán egy rövidke belső monológ formájában szólal meg, s teszi föl a kérdést: Valóban rossz lány lenne?

A feminizmus szólamai

Simon Zuzsa belső monológja leplezi le *a társadalom képmutatását, a fiatal nők helytelen nevelését*:

„Az ember szíve a megszakadásig tele van fájdalommal és szerelemmel, az ember elszédül a haját simogató kezek, a forró ajkak érintése alatt, – ez a gyalázat. De hát miért nem mondták meg ezt neki soha? Az iskolában csak arra tanították, hogy ne öljön, ne lopjon, és hogy ne kívánja magának a felebarátja feleségét. Az apja meg arra oktatta, hogy álljon egyenesen, és hogyan szorítsa könyökét a testéhez, ha nyeregben ül. Agáta kisasszony a francia és angol kiejtését csiszolgatta minduntalan. Hanem arról soha nem szóltak neki, hogy milyen könnyü elkerülni az enyészetet.”⁶⁰

Simon Zsuzsa elbukását, szegényét egy vidéki történet sötét felhangjai készítik elő:

„Valami Urlik Borbála-eset adta elő magát Köllőváron. Egy vastagnyaku szőlősgazda azzal büntette meg a bukott leányát, hogy lenyirta a haját és hónapokig a pince sötét zugában láncon tartotta a leányt. A csendőrség irtóztató állapotban találta meg a boldogtalan teremést.”⁶¹

Az apa reagálása az esetre az úri közvélemény értékítéletét tükrözi:

59 Uo. 51.

60 Herczeg: *Simon...* 51.

61 Uo. 32.

•

„Végre is, ma az a fölfogás, hogy a gyermek gyalázata visszahull a szülő fejére. Míg ez a fölfogás uralkodik, addig a szülőtől nem is lehet elvitatni azt a jogot, hogy kegyetlenül megbosszulja a nevéen ejtett szégyent. Az az ember példátlan brutalitást követett el, – ha egyszerűen megöli a gyalázatos perszónát, akkor igazat adok neki...”⁶²

A férfielvű világ kettős erkölcsét az ezredes világnézete közvetíti:

„Simon ezredes is, mint a legtöbb férfi, kétféle álláspontonról ítélte meg a nőt. Az egyik álláspont a családon kívül álló emberé, aki föltétlenül megbocsát minden bűnt, mely mellett a szerelem szól, mint enyhítő körülmény. (Ezt az elvet főleg alantás tiszt korában vallotta, mikor az egész olaszországi hadtest beszélt Simon főhadnagy szerelmi kalandjairól.) A másik álláspont a családapáé, ki irgalmatlan szigorral ítél el a család tisztasága ellen elkövetett minden merényletet.”⁶³

A „családi becsület fanatikusához” nem juthat el Zsuzsa lázadása, hiszen ez ismét monológ, „hang nélküli” belső hang:

„Az apja becsületéért feleljen? Óh, – valami fanatikus önzés lakozhatik ezeknek a férfiaknak a lelkében, hogy mindig csak a saját nevöket, a becsületöket féltik!”⁶⁴

Mr. Huszt, az amerikus szélhámos a feminista mozgalom szimpatizánsa. Költött származásába, életébe a korra jellemző nőmozgalom elemei is beleszövődnek:

„Az édesanyám és én lelkes hívei voltunk a nők politikai egyenjogúsításának. Az apám, aki európai eredetű ember volt, az ellenpárthoz tartozott. Az édesanyám ezért elvált az apámtól, és hogy megélhesünk, a hámorba kellett mennem.”⁶⁵

■

62 Uo.

63 Uo.

64 Uo. 78.

65 Herczeg: *Huszt*... 34.

Huszt a tanácsadó, a minta, az etalon szerepében folytat párbeszédet a házasság oltalmába vágyakozó Avarffy Pálmával. A férfi felhívja a figyelmet a romantikus iskola vezérelvére:

„Az igazi nő számára az élet a szerelem [...] Élni fogsz, ha szeretni fogsz”.⁶⁶

Pálma azonban az életnek ezt a rendezőelvét a férfielvű világberendezés felől látja:

„A leány számára a szerelem a házasság. De úgy veszem észre, hogy a házasság nem mindig szerelem. A mi társadalmi törvényeink passzív szerepre kényszerítik a nőt éppen életének legválságosabb időszakában. A leány alig járulhat hozzá életének irányításához. Az ő kötelessége a hallgatás, a várakozás és a reménykedés.”⁶⁷

Huszt a világlátott ember pozíciójából, a nőemancipáció korszerű eszméi felől ad tanácsot. A kezdeményezés joga a nőt is megilleti, semmit sem veszít női méltóságából:

„Amerikában, ahol a nők jobban ismerik emberi jogaikat, mint nálatok, erre számtalan példa volt már. A házasság végre is kétoldalú szerződés. Nem látom be, hogy miért illesse a kezdeményezés joga éppen csak az egyik szerződő felet.”⁶⁸

A *Férfiszívben* Székely doktor, az egyetemi orvostanár („Elmés arcú, férfias modorú, amellet gyöngéd és finom érzésű ember volt.”)⁶⁹ hangoztatja a nő egyenrangúságát, emberi mivoltát:

„Huszonöt esztendő óta nőorvos vagyok, ennyi idő alatt megtanultam, hogy a nőben is az embert lássam. A nőket jó és rossz emberekre

66 Uo. 52.

67 Uo.

68 Uo.

69 Uo. 94.

•

osztom. A rosszak sem gonoszak, hanem vagy betegek, vagy ostobák, vagy csak boldogtalanok.⁷⁰

Arady Sándor gondolatai Simon Zsuzsa monológját folytatva mentik föl Kovács Ilonát, a szélhámosnőt. A lány bűneiért, hibáiért, kettős erkölcséért a férfielvű társadalmat kárhoztatja:

„Finom metszésű ajka körül ott ült a ravaszság vonása. Az aláztos furfang, amely a gyöngé és sokat üldözött állatok fegyvere. A megható leányos alattomoság, amely megjelenik Hamupipőke arcán, mihelyt hátat fordít neki a gonosz mostoha. Arcának ezt a vonását megmagyarázta és enyhítette szemének kifejezése. Szép és értelmetlen szemében ott vibrált a rémület, mellyel az élet brutalitása az együgyű gyermeket eltöltötte. És Sándor – miközben a képet szemlélte – úgy érezte, hogy se joga, se oka nincs nehezíteni a leányra. Az olyan volt, amilyenné nevelték. Nevelője volt a társadalom, a férfiak társadalma. Ahány férfit megismer az ilyen gyermek, az mind a zsarolók típusához tartozik. Az egyik, akit szeret, pénzt zsarolt tőle; a másik, a vén bankár, akit gyűlöl, élvezetet. Ő maga is, Arady Sándor, meg akarta zsarolni. A gyöngédségét akarta. Hiszen, ha valóban számító volna ez a szép leány, akkor nem volna egy züllött kalandor cselédje, hanem selyemben, csipkében járna.”⁷¹

Arady Sándor, a külföldi tapasztalatokkal felvértezett férfi kidolgozza a se jónak, se rossznak nem nevezhető, oktalan és boldogtalan „gyermek”, Kovács Ilona nevelési tervét, „programját”. A *Pügmalióntörténet magyar változatában* Sándornak „[az] volt a terve, hogy mindenekelőtt ki fogja építeni Ilona nagyon is hiányos nevelését. Azután valamilyen gyakorlati mesterségre fogja taníttatni – talán a gépírásra vagy a könyvelésre –, hogy megkereshesse a maga kenyerét. Később talán férjhez is fogja adni, egy tisztességes szegény emberhez. A tisztességes ember alatt valami kishivatalnokot értett, aki elég jellemtelen arra,

■

70 Uo. 108.

71 Uo. 127.

•

hogy a hozománya kedvéért feleségül vegye, de más részről elég jellemes arra, hogy a házasságában megbecsülje Ilonát”.⁷² A leckeórákból hamar társalgási órák lesznek, a tanulásból művelődés, melynek eredménye a női szemérmetség, a gyöngéd tűz, az egyszerű, de egyéni elegancia. Klotild és Kovács Ilona egy végből valók:

„Ő Klotildban nem annak egyéniségét, hanem azt a női ideált szerette, melyet ő maga konstruált meg magának, a szerelmes férfi alkotóerejével. Ezt az ideált, *saját egyéniségének női kiegészítőjét* ő mintegy rákényszerítette Klotildra, elhittette vele.”⁷³

„A kis Kovács Ilona tényleg jobban hasonlított a régi Klotildhoz, mint maga a mai Klotild. Sándor, érzelmi életének titokzatos alkotóerejével a leány egyéniségében modellálta újra az ő ideálját, *férfi mivoltának asszonyi kiegészítőjét*.”⁷⁴

Az istenelvű férfi látószöge „[o]lybá vette a lányt, mint valami félig megszelídített kis állatot”.⁷⁵ A Pügmalión-terv eredménye: a lány „lelke akkoriban olyan volt, mint az ugar, amelynek göröngyét finom és színes virágszőnyeggel vonja be a tavasz”.⁷⁶ Ilona azonban nem Klotild, „a lány ködös lelke teli volt szakadásokkal, vermekkel, ingoványokkal és sűrűségekkel”.⁷⁷ A tervek nem sikerül, a szerelmi csalódás felborítja a férfinem racionalis világrendjét: „Szellemének jól elrendezett fiókjai, amelyekben a művelt ember tudását és tapasztalatait őrzi, egyszerre megnyílnak, és ami bennük érték és haszontalanság van, kihull és összekeveredik.”⁷⁸ A lányt a maga tulajdonának tekintő férfi „úgy tett,

■

72 Uo. 132.

73 Uo. 133–134.

74 Uo. 134.

75 Uo. 142.

76 Uo. 143.

77 Uo.

78 Uo. 149.

•

mint az eszelős fazekas, aki összetöri a bögréket, amelyeket rosszul csinált meg”.⁷⁹

A szélhámós

Simon Zsuzsa csábítója Jean Révfalvy, a festőművész, egy karcsú, elegáns világfi, aki „[s]zürke, kissé sötét tekintetű szemével, szőke, merész bajuszával, szabályos, tömör profiljával szép férfi számba mehetett”.⁸⁰ A kitartott fiatalember szélhámós.

A sötétkék szemű, szénfekete hajú Kovács (Schmidel) Ilona, Arady Sándor földije, egy vidéki írnok (lakatosmester) lánya, aki pénzkereset reményében érkezik a városba:

„Cselédnek ugyan elmehetett volna, de Ilona nem felejtette el, hogy édesapja írnok volt, és nem tudott szabadulni bizonyos arisztokratikus előítéletektől.”⁸¹

A lány festők és szobrászok modellje, statisza az operettszínházban, egy vén bankár kitartottja, Garai Alfréd rovott előéletű újságíró, zsaroló élettársa. A tizennyolc, legfeljebb húsz esztendő s vidéki nő a kívánatos viselkedésmintának megfelelően „[n]esztelen léptekkel, alázatosan lehajtott fejjel”⁸² jár. „Finom, kecses lágyság... habozó félénk nőiesség” jellemzi. Csinos és „kissé ügyefogyottnak látszó gyermek”. „A szép gyermek némi tájszóval beszélt, félénk és panaszos vontatott hangon. Egyszerű, jóságos és némileg ügyefogyott leány benyomását tette.”⁸³ A „kis egérke” kezét csókol Aradynak: „Ebben a csókban benne volt a fogadalma, hogy leteszi sorsát Sándor kezébe.”⁸⁴

■

79 Uo. 150.

80 Herczeg: *Simon...* 21.

81 Herczeg: *Husztí...* 121.

82 Uo. 122.

83 Uo.

84 Uo.

Schmidel Ilona Herczeg nőalakjainak a „leszármazottja”, hiszen ugyanazt a társadalmilag bevett és elvárt férfielvű női viselkedésmintát alkalmazza, mint az ún. „tisztességes” lányok, asszonyok, vénkisasszonyok, elvált és özvegyasszonyok. Ilona férjhez megy ugyan („... tulajdonképpen csak azért vette feleségül a kis utcai leányt, mert annak mozdulatai és beszédmodora némileg emlékeztették őt Klotildra, arra a nőre, akit nem akart feleségül venni”),⁸⁵ de ez a házasság csak annyira „sikeres”, mint Simon Kláráé, az önmagát alárendelő Simon Zsuzsáé vagy az Avarffy házaspároké.

A Herczeg regényeiben forgolódó nőalakokat Mr. Huszt, a potenciális szerető- és férjjelölt képében megjelenő szélhámos, női intrikák céltáblája buktatja le végérvényesen. Hudelka vagy Hodelka egy grófi szakács és egy grófi komorna fia, a *Huszt* című regény alapja az ő kézirata: *Mr. Hudson élete*, alcíme: *A kalandor naplója*. Mr. Hudson magyarországi kalandjának nagy tanulsága a valódi szélhámoság mi-benlétének a megismerése:

„Én egyébként nem vagyok szentimentális ember, de most, bevalom, alig várom már, hogy viszontlássam Amerikát. Odaát őszintébbek és könnyebben áttekinthetőek a viszonyok. Ott a becsületes ember becsületes, a kalandor pedig kalandor. Önöknél tömegesen vannak leleplezett kalandorok, akik a becsületes és előkelő kiváltságait élvezik, s így nagy fölényben vannak a hivatásos kalandor fölött.”⁸⁶

Aktualizálódik a mikszáthi szöveg, újraíródik Tóth Mari története. A becsületes amerikai után a kalandor amerikai is elvérzik a kettős erkölcsű magyar társadalom útvesztőiben.

85 Uo. 154.

86 Uo. 88.

● FILEP TAMÁS GUSZTÁV
A BOLOND BARÁTJA ◀

Adalékok Herczeg Ferenc történelemképéhez

Volt egy hosszú korszak Magyarországon, amikor Herczeg Ferencet jóformán nem is íróként, hanem az úgynevezett „Horthy-korszak” kiszolgáló személyzetének részeként tartották számon; alkotói érdemeiből szinte semmit sem ismertek el, még azt a szakmai profizmust sem, amely számos súlytalanabb művében is szembeötlő. Csak egyetérthetünk azokkal a megjegyzésekkel, amelyek szerint életműve tárgyyszerű megítélését lehetetlenné tette az, hogy könyveit közéleti tevékenysége illusztrációjaként olvasták, s alkotói pályáját is így értelmezték.

Azonban tovább kell lépünk: az a kép, amelyet ebben az összefüggésben rajzoltak róla, még csak nem is hiteles, sok vele kapcsolatos állítás egyszerűen megalapozatlan. A Horthy-korszak politikájának már csak azért sem lehetett reprezentatív megszemélyesítője, mert Horthy-korszak – szerintem – „nem is volt”, magyarul azt, amit így neveznek, nem lehet egységes korszaknak tekinteni. A két világháború közötti alperiódusok arculatát nem Horthy Miklós személyisége határozta meg markánsan, hanem – néhány kivétellel – a miniszterelnököké. A Bethlen-érát nem lehet azonosítani a Gömbösével, még folytonosságuk is sok szempontból vitatható; a Gömbössel kezdődő kül- és belpolitikának éppen Bethlen István volt az egyik legkeményebb kritikusa. Tény, hogy ezeket az évtizedeket már sokkal árnyaltabban látjuk, mint 1989 előtt, de például Herczegről még ma sincs az újabb szempontoknak megfelelő szakirodalom. Önmagában ez a konferencia sem lehet alkalmas egy mindenre kiterjedő Herczeg-portré fölmutatására. Az 1943-as életműkiadás több mint hetven önálló művet tartalmaz, és ebben értelemszerűen nincsenek benne a később írt opusok, például memoárjának több szempontból is igen fontos harmadik kötete, vagy például a Szabó Zoltán által szigorúan megbírált Zrínyi Ilona-dráma. Azt hiszem, senki sincs közöttünk, aki az egészet olvasta volna; a címek és a megjelölt témák alapján úgy gondolom, hogy egyelőre az életmű töredékét tekinthetjük át.

Visszatérve az író mai megítéléséhez: ma is bele-beleütöközünk olyan friss szövegekbe, melyek szerint „a Horthy-korszak bűneiért” őt is felelősség terheli; másrészt a régi korszakleírásokban, ha szóba került a személye, olyan kép sugalmazódott róla, mintha nem is lett volna

személyisége, csak csoporttagként volna leírható – a kurzus önállóan (akár törleszkedő), közhelyekben gondolkodó, felfelé alázatos, lefelé gyálázatos kedvezményezettjeinek típusát testesítette volna meg. Jóllehet Herczeg sokkal összetettebb-kifinomultabb, tartásos, de nem gögös, az esetleges irodalmi-világnézeti vitákban kemény, akár kegyetlen,¹ sok pénzt – de folyamatos, rendszeres, kitartó munkával – kereső, munkának élő személyiség volt. Társadalmi megbízatásait mintha inkább kötelességtudatból látta volna el, mint élvezetből; másrészt a társadalom különböző képviselőivel, hatalmuk fokától függetlenül, igen kritikusan is tudott bánni – bár sok esetben valóban inkább csak a műveiben, nem a személyes érintkezésekben vagy a társadalmi életben. Emlékirataiba bepillantva inkább magának való, az emberi gyöngeségeket enyhe fölénytudattal, de némi szolidaritással – és iróniával is – megítélő személyiségnek láthatjuk.

Herczeg kitartó volt a Tisza István, majd a Horthy melletti elkötelezettségében is. Horthynak a magyar történelemből való távozása idején, illetve az azt követő korszakban ő már nem volt társadalmi tekintély, sőt a társadalom tagjának is alig volt tekinthető. De Tisza halála után lett volna esélye arra, hogy átírja saját politikai múltját. Éppen itt, ekkor, ennek kapcsán derül ki, hogy Herczeg nem törleszkedett az éppen aktuális hatalomhoz, következetes volt a ragaszkodásában, noha nem származott az eszmefanatikusok tribusából, ő maga – bizonyos vonatkozásban – elég határozottan el tudta ítélni – bármily meglepő is lehet ez – a következetességet. Szemléletéhez és politikai álláspontjához nem lényegtelen az, amit Mahatma Gandhiról írt cikke (pontosabban Romain Rolland Gandhi-könyvéről közreadott recenziója) kritikusanak – „egy barátomnak” – írt válaszként. Ez a barátja Herczegnek a Gandhi-féle „non-violence” (tehát az erőszakmentesség) iránti lelkesezésében – szembeállítva azt az író korábbi elveivel – ellentmondást lát; a bíráló szerint Herczeg egyik, a *Pesti Hírlap*ban megjelent – gondolom,

1 Jóllehet Márai Herczeg vitastílusát éppen lovagiasnak, nagylelkűnek és pártatlannak tartja. *Lásd* Márai Sándor: Herczeg Ferenc tanulmányai. In *Herczeg Ferenc*. [Az író nyolcvanadik születésnapjára megjelent emlékkönyv.] Budapest, [1943], Új Idők Irodalmi Intézet Rt., [97]–103.

•

a revízióval kapcsolatos – cikke ugyanis „a violence »hiszekegye«”. Mi tehát ez az újabb Gandhi-rajongás? Erre válaszol Herczeg így:

„Mellékesen megjegyzem: nem vetek különös súlyt arra, hogy politikai kérdésekben következetes férfiúnak mondjanak, mert hiszen az ember meggyőződése a tudásán, az pedig a tapasztalatain épül; újabb tapasztalatok és jobb tudás tehát bármikor arra szoríthatják a becsületes embert, hogy lebontsa és újból felépítse politikai meggyőződését. Akinek választania kell a következetesség és az igazság között, az hiú fajankó, ha nem az igazságot választja. És valljuk meg: Gandhi hatalmas és tündöklő alakja képes reá, hogy önmagukból kiforgassa az embereket és halomra döntse doktrínáikat.”²

Az a gyanúm azonban, hogy ez csak elvi alap; hogy „rendszerváltások” idején Herczeg nem törleszkedett a hatalomhoz, szépen kiderül abból a pár sorból, amelyet az „őszirózsás forradalom” reprezentatív emlékkönyvébe írt. Hetekkel a Károlyi-kormány eskütétele után Gelért Oszkár szerkesztésében jelent meg *A diadalmas forradalom könyve* főcímű kiadvány, amely az 1918. október 30–31-ei események riportszerű megidézésén és az új kormány minisztereinek, államtitkárainak nyilatkozatainak kívül több mint hetven magyar író sorait tartalmazza a politikai fordulat jelentőségéről. Ebben a könyvben, melyben szerepel Ady Endre, Ábrányi Emil, Babits Mihály, Füst Milán, Harsányi Kálmán, Kernstok Károly, Krúdy Gyula, Lengyel Menyhért, Márkus Miksa, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy Endre, Nagy Lajos, Schöpflin Aladár, s melyben például e régió egyik másik nagy szülőtte, Kosztolányi Dezső azt állítja, hogy „[a] forradalom igazi hősei a tengerészek voltak” – néhány hónappal később, még a Károlyi- vagy a Berinkey-kormány idején, tudjuk, a legismertebb tengerészt vagy áltengerészt, Heltai Viktort mint sikkasztót tartóztatták le, más tengerészek

■

2 Herczeg Ferenc: Mahatma Gandhi. In uő: *Tanulmányok II.* Budapest, 1943, Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner), 40. (Herczeg Ferenc: *Tanulmányok I. – Tanulmányok II. – Szelek szárnyán – Napkelte előtt – Mesék.* [Herczeg Ferenc művei, 10. köt. *Tanulmányok, feljegyzések, mesék.*]) [*A korabeli idézeteket a mai helyesírásnak megfelelő átírásban közlöm – F. T. G.*]

átöröklődtek a Tanácsköztársaságra, és annak terrorkülönítményébe tagolódtak be –, Herczeg ezzel a néhány tartásos sorral szerepel:

„Minden embert

annyi élvezet illesse meg, amennyi munkát végez. – A politikusokat ne a szavaik, hanem a tetteik után értékeljük. – Előkelőség legyen köztünk, aki hasznára van a köznek. – Hős, aki embertársaiért szenved. – Vezér legyen a leghetségesebb és legönzetlenebb.

Forradalmi program ez? Akkor éljen a forradalom!”³

Amilyen határozottsággal vállalta Herczeg Tisza barátságát, ugyanolyan elkötelezettséggel bírálta ellenfeleit, s ez a *Nyugat* irodalmi köreivel szembeni politikai állásfoglalást is jelenthette. Lehetséges, hogy Herczeg, az olvasó itt a saját ízlését is érvényesítette. De az például nem igaz, hogy minden eszközzel küzdött volna az „új” irodalom ellen. Külön tanulmányban kellene egyszer bemutatni, hogy az állítólagosan súlytalan szalonlap, az *Új Idők* a modern irodalom mennyi értékét képviselte, például hány nyugatosnak, holnaposnak adott helyet főnnállásának évtizedeiben. Én most itt csak néhány, Adyról a folyóiratban megjelent mondatot idézek; úgy tudjuk, hogy a magyarországi „hivatalos irodalom” 1927-ig megátalkodottan Ady-ellenes volt, s csak Makkai Sándor Ady-könyvének, *A magyar fa sorsának* megjelenése, illetve az ebből kipattant vita után oldódott az ellenállás. Az *Új Idők* viszont már évekkel korábban „vállalta” Adyt, noha például Tisza-bírálata miatt Herczeg akár ideológiai ellenfelének is tekinthette volna a költőt. Az *Új Idők* 1923. évi 21. számában (355. p.) közlik a *Két kuruc beszélget* című, egyébként 1918 júniusában – két szegénylegényről – írt versét, az alábbi, csillag alatti megjegyzéssel: „Ady Endrének kötetben eddig össze nem gyűjtött versei most jelentek meg könyvalakban *Az utolsó hajók* címmel. A *Két kuruc beszélget* című vers a kötet legszebb darabjainak egyike.”

3 Gellért Oszkár szerk.: *A diadalmas forradalom könyve. A Népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar trónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája*. Budapest, [1918], Légrády Testvérek, 60. (A fentebbi Kosztolányi-idézetet lásd az író *A vörös panoráma* című írásában: i. m. 65.

•

Abból egyébként, hogy az *Új Idők* az úgynevezett „úri középosztály” lapja volt, nem vonhatjuk le automatikusan azt a következtetést, hogy tehát az úri középosztály írta volna tele. Az Országos Széchényi Könyvtár hírlaptárában ott van Galambos Ferenc gépiratos repertórium; ha magát a folyóiratot nem lapoznánk föl, akkor is játszva meggyőződhetünk arról, hogy az állítólagos ellentábor, a *Nyugat* alkotói közül mennyien voltak jelen a folyóiratban, illetve hogy hányan nem tartoztak ahhoz az emlegetett osztályhoz. Nyilván Herczeg Ferencnek és a szerkesztőség tagjainak is voltak ízlésbeli korlátai, mint mindannyiunknak; ettől azonban az írói tehetséget még fölismerték. Az Ady-példát láttuk. De sokat publikált a folyóiratban Emőd Tamás, Dutka Ákos, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Szép Ernő, Krúdy Gyula, s találkoztunk ott Nadányi Zoltán, Somlyó Zoltán, Szabó Lőrinc, Szederkényi Anna, Tersánszky Józsi Jenő, Tóth Árpád nevével is, a fiatalabbak közül pedig például Ottlik Gézáéval. Föltűnik a folyóiratban Ambrus Zoltán és Ignotus, 1917–1918-ban Babits Mihály – s ami talán igazán meglepő lehet: még Kassák Lajos több és Nagy Lajos számos szövegére is rábukkanunk az *Új Idők*ben.

Azt talán említenem sem kell, hogy a békeidőkben, a századforduló idején Jókai Mór, Gárdonyi Géza és Mikszáth Kálmán is adott kéziratot – regényt is – az alapító szerkesztőnek, Herczeg Ferencnek. Mikszáth például a *Szent Péter esernyőjét*. Talán meglepő, de az *Új Idők* is hidat képez egy évszázad magyar irodalmában Jókai és Kassák között.

Jó, hogy a múlt század első évtizedeiben olyan sok volt a politikai fordulat; szerencse, hogy nem állandósultak, véglegesültek maradéktalanul a szekértáborok: a Herczeg Ferencről rajzolható kép hitelességét erősíti, hogy azoknak az életművében is találkozhatunk az ő méltatásával, akik egy időben a „másik oldalon” álltak, sőt akik akár személyesen is polémiába – adott esetben durva polémiába – keveredtek vele.⁴ Fenyő Miksa, a *Nyugat* egyik alapítója, a Gyáripárosok Országos Szövetsége

■

4 Fenyő az alább idézendő emlékezésében ismerteti egy korai, elég súlyos pengeváltásukat. A *Nyugat*ban egyébként nemcsak bírálták Herczeget. Várady István lelkesen méltatta a folyóiratban Herczeg *Éva boszorkány* című három felvonásos színjátékát.

A darab középponti jeleneteiről írja: „...ennél a felvonásnál jobbat és szebbet Herczeg

•

ügyvezető elnöke (aki egyébként távolról sem Károlyi Mihály híve volt, hanem Andrássy Gyuláé, Hadik Jánosé, az őszirózsás forradalom idején polgári pártot szervezett, bár az utókor hajlandó leegyszerűsíteni a korabeli ideológiai képletet) 1938-ban mondott le állásáról, éppen az első bécsi döntést követő terület-visszacsatolások idején. Ennek a lemondásnak legalábbis közvetett oka volt Fenyő zsidó származása – 1938-ban lépett életbe az első „zsidótörvény”, és az év végén már a másodikat készítették elő. Fenyő december elején mégsem a maga sorsát szellőzteti meg az egyik legfontosabb budapesti liberális napilapban, Rassay Károly Magyar Szabadság Pártja *Esti Kurír*-jában, hanem Herczegnek mond köszönetet a Magyar Revíziós Liga élén vállalt munkájáért.⁵ Annak, amit mond, a hitelességét éppen az bizonyítja, hogy ő maga is tagja volt a Liga vezetőségének; másfél évtizeden át együtt dolgozott Herczeggel. Amikor „[a] magyar revíziós mozgalom első fejezete lezárult”, amikor nem lehetett még történelmi távlat tevékenységének mérlegeléséhez, Herczeg munkájára igyekezett fordítani a figyelmet, hiszen az írónak igen nagy személyes érdemei voltak a működésben.

„Ahogy ő a revízió ügyét vállalta, ahogy ebbe a mozgalomba egy gazdag élet minden tudását és tapasztalatát, írói presztízsét, közéleti tekintélyét belevitte, ahogy nem érte be azzal, hogy fogalommá vált nevével álljon a mozgalom élére, hanem ezen messze túlmenően cselekvően nyúlt bele, tervet terv után dolgozva ki, s mindig megfelelően alkalmazva a világpolitika Próteusz-szerű változásaihoz, ahogy a revíziós mozgalom mindennapi teendőit is végezte: ellen-

nem adott még nekünk. [...] Tökéletes felvonás. Az egész mű ezért íródott. Ami előtte van: ahogy felépül, és ami utána következik: ahogy a kuszált szálak kibogozódnak, abban vannak hibák. De ahogyan a második felvonás elhalványította az első és a harmadik felvonásnak kétségtelen szépségeit, úgy halványítja emlékezetünkben azok benyomását is. És ez helyén van így. A tiszta érték a darabnak ebben a részében volt, elég erre emlékezniünk.” Várady István: Herczeg Ferenc: *Éva boszorkány*. Színjáték három felvonásban. *Nyugat*, 1912. 8. sz. 738.

5 Fenyő Miksa: Herczeg Ferenc és a revízió. *Esti Kurír*, 1938. december 2. 7.

•

ségekkel vitázott, a közömböseken világszerte érdeklődést keltett, a külföldi barátokat – néha tán tudtukon kívül – akcióra készítette: ez olyan cselekedet volt, melyet ebben a hamar felejtő világban illik a történelem számára följegyezni.”

Herczeg akkor lépett föl ezen a területen, amikor a magyar társadalom a revízió kezdeti föllángolása után „a kétségbeesett lemondás másik végétébe esett”, s a munkát úgy szervezte meg, hogy sikerült távol tartania tőle a pártpolitikát, viszont minden társadalmi réteg reprezentánsait sikerült bevonnia; a magyar igazságot népszerűsítette tovább Amerikában, Olaszországban, Franciaországban, „soha nem szólamokkal, melyek bármily igaz szívből is fakadnak, külföldi ember füle számára kongóan hatnak”, hanem adatok, statisztikák, térképek felsorakoztatásával, kétszáz kötetnyi dokumentumot adott ki „több mint egymillió példányban” angolul, franciául, olaszul, németül, hollandul, szakszerűen használva föl a magyar társadalom által összeadott pénzt – „sajnos, meglehetősen kis pénzeket” –, hogy abból egy fillért sem költöttek reprezentációra. Az ok, ami miatt Fenyő cikke megszületett: „A revízió ügye győzött: az ünnepek protagonistái között nemigen láttuk Herczeg Ferencet, úri tartózkodással félreállt. Illik, hogy igaz szívvel mondjuk neki: köszönjük.” (Csak zárójelben – a Revíziós Liga nem tervezett katonai partizánakciókat; semmilyen vonatkozásban nem volt ellentmondásban a Herczeg Gandhi-cikke kapcsán az erőszakmentesség kultuszáról mondottakkal.)

Nem árt számba venni mindennek és a két személyiség kapcsolatának – Fenyő által évtizedekkel később, már emigrációjában – földolgozott előzményeit. A *Nyugatról* szóló emlékezéseiben Fenyő leírja a kapcsolatfelvétel folyamatát, s elötte azt, hogy ő kritikusként többször is szigorúan bírálta Herczeg műveit, sőt tollharcba is keveredett vele a modern és a „konzervatív” irodalomról, illetve Ady kapcsán. Aztán rátér arra, hogy ő, Fenyő, még Rothermere lord híres cikke megjelenése előtt, a húszas évek első felében előadásokat tartott a revízióról, a következő elv jegyében:

„...a nemzetet fel kell ébreszteni a »Kárpátoktól az Adriáig« elsenyvesztő álmából, s valami józan koncepcióra irányítani figyelmét.

Revízió, de nem a mindent-vissza alapon, hanem azokra a területekre vonatkozóan, melyeknek lakossága színmagyar, vagy magyar többségű.”

Ezeket tudva Herczeg fölkereste őt, elmondta, hogy egyetért vele, s javasolta, hogy közösen tegyenek valamit. „Így jött létre a Revíziós Liga – folytatja Fenyő –, melynek munkájában szívesen vettem részt, s így vált kapcsolatunk mind szorosabbá, különösen a náci veszély éveiben, amikor Herczeg Ferenc, »a sváb« igen határozottan állt szemben a kormány tengelypolitikájával.” Megjegyzi még az emlékező, hogy soha nem beszéltek szépirodalomról – tudván, hogy irodalmi ízlésük oly eltérő. Herczeg egy alkalommal elvitte ugyan Fenyőéknek egyik memoárkötetét, de azt a feleségnek dedikálta. Viszont szívesen mutogatta „Rákóczi-korbelt ritka könyveit”. A rövid emlékezés végén Fenyő Miksa kötelességének érezte, hogy Herczegről mint íróról is véleményt mondjon. S ez a vélemény egyáltalán nem elutasító:

„Aki író [...] a múlt század végén, a század elején, Jókai és Mikszáth mellett magának helyet akart biztosítani a napon, annak kivételes tulajdonságokkal kellett bírnia. Herczeg Ferencben meg voltak ezek a tulajdonságok – íróiak és emberiek –, melyekkel elérte, hogy több évtizedes írói munkássága révén a magyar politikai élet vezető társadalmi osztálya a maga poeta laureatusának koszorúzza.”⁶

Térjünk rá azonban a hitlerizmus problémájára, illetve annak két vonatkozására. Herczeg eleve nem rokonszenvezhetett a német nemzet, pontosabban „faj”-politikával. Ő maga írja le *A hét svábben*, hogy az identitás kialakításában a vérnél sokkal fontosabb a környezet. Mint-hogy az úgynevezett Horthy-rezsim differentia specificái közé szokták sorolni az antiszemitizmust, s hallgatólagosan mintha ezt is kiterjesztenék Herczeg Ferencre is, hadd utaljak néhány ezt könnyűszerrel cáfoló tényre. Ha nem számoljuk azt, hogy híres 1848–1849-es regényének nem

6 Fenyő Miksa: *Följegyzések a „Nyugat” folyóiratról és környékéről*. Niagara Falls, Ont., 1960, Pátria Könyvkiadó, 110–111.

•

az a címe, hogy *A hat sváb és egy zsidó* – noha a hét főszereplő egyike, s éppen a leghumanistább közülük, zsidó, aki éppen azért hal meg, mert egy csatában megkímélteti egy szerb granicsár életét, aki a következő pillanatban lelövi őt, ha nem számítjuk, hogy egyik mestere Kiss József, egyik legjobb barátja pedig Farkas Pál volt – mindkettőjükről van írása tanulmányai első kötetében –, ha nem esik is a latba, hogy 1944-ben Farkas Pál családját, Farkas István festőművészt, az *Új Idők* tulajdonosát ő próbálta megmenteni a deportálástól sikertelenül, akkor említsük itt meg azt, hogy *Andor és András* című regényét akkor is kvázi filoszemita műként tárgyalták akkoriban, ha egy részlete manapság egy antiszemita honlapon található meg. Álljon itt egy jellemző idézet Kiss Józsefről, a poétáról, *A Hét* szerkesztőjéről, Herczeg memoárjából:

„Kiss József, akiben Dávid királyi önérzet buzgott, hűbérúri jogokat igényelt a pesti zsidók fölött. Mivel azonban jobbágyai, régi rossz szokásukhoz híven, igen engedetlenek voltak, sokat szidta őket. Előttem soha senki sem tett olyan antiszemita nyilatkozatokat, mint ő, igaz azonban, hogy rossz néven vette, ha udvariasságból igazat adtam neki.”⁷

Gondolkodásmódjáról kortársak följegyezte apró történetek mondanak talán a legtöbbit. Királyhegyi Pál írja memoárjában, hogy a háború kirobbanása előtt hazajött Angliából (ahol elég sikeres író lett akkorra), saját meghatározása szerint még idejében ahhoz, hogy elérje az auschwitzi gyorsot. Itthon egyik szerkesztőbarátja, Fodor János bevitte a kegyelmes úrhoz, Herczeghez, *háttha* lehetőséget adna neki, hogy (újra) publikálhasson az *Új Idők*ben. A protektor rögtön belesült a mondókájába – Királyhegyi átvette tőle a szót: az a kérdés tehát, hogy írhat-e ő a lapba, mint azelőtt, ugyanis most már zsidónak számít; anyja, apja is az volt, „sőt az a gyanúm – fejezte be –, hogy még nagyapám is az”. A memoáriró szerint Herczeg elgondolkozott:

■

7 Herczeg Ferenc: A gótikus ház. In: *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy. A gótikus ház.* A bevezetőt írta és a szöveget gondozta: Németh G. Béla. Budapest 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 235.

„Zsidó nem írhat az *Új Idők*be, és nem is írt soha. [...] Az, hogy zsidó valaki, nem elég. De ha a Királyhegyi eddig is írt, akkor író, s természetesen ezentúl is írhat.”

Hosszabban kell idéznem a következő, a személyiség integritásáról még többet eláruló történetet:

„Néhány héttel később találkoztam Herczeg Ferencsel az *Új Idők* épületében, a folyosón.

– Tüstént fáradjon be, kérem, hozzám – mondta, és sietve előrement.

Én csodálkozva követtem, mert nem volt barátkozó természet, sohasem beszélgettünk, vele nem is lehetett beszélgetni, legfeljebb válaszolni volt szabad, ha kérdezett valamit.

Gyönyörű nyár volt. Herczeg szobájának az ablaka tárva-nyitva:

– Milyen szépen csicseregnek a madarak – kezdte. Én erre csak bólintottam, jelezve, hogy miattam akár csicseregjenek egész nap, nem zavar.

Elmúlt pár perc. Ekkor kopogtak az ajtón, és feldúlva, rémülten jelentette Tímár, a vállalat egyik dolgozója:

– Kegyelmes uram! Két detektív van itt.

– Nem kell nekem egy se – mondta Herczeg, és becsukta az ajtót.

Később megint kopogtak, és Tímár most már nyugodtabban jelentette, hogy a detektívek elhagyták az épületet.

Kiderült, hogy razzia volt: írógyanús zsidókat kerestek. Ilyen hírek jelentek meg például az akkori újságokban:

»Nóti Károly, Pásztor Béla és más forgatókönyvírással alaposan gyanúsítható egyéneket internáltak.«

Herczeg tudta, hogy razzia van. Azért hívott be a szobájába, mert meg akart menteni, és tudta, hogy hozzá nem mernek bemenni.⁷⁸

8 Királyhegyi Pál: *Első kétszáz évem*. Budapest, 1979, Gondolat, 178., 180.

Ezek után semmi meglepő nem lehet abban, hogy Herczeg társaságának csak az egyik részét képezték öltönyös meg díszmagyaros urak – a hölgykoszorút nem is említve itt. Jól megvolt ő nemcsak velük meg a Bánság német parasztjaival és polgáraival. Gyakorta látogatott hozzá egy örült, legalábbis intézeti ápolt, azzal is sok időt töltött együtt hűvösvölgyi házában. Egy a háborús években kiadott, Herczeg Ferencet méltató kötetben legalábbis ezt olvassuk a korszak egy másik sikeres prózaírójától és színpadi szerzőjétől:

„A lipótmezei tébolyda egyik csendes ápoltja, aki ki is járogatott az intézetből, éveken át volt gyakori vendége. És Herczegnek volt hozzá türelme, hogy néha órákig is diskuráljon vele. Mikor pedig a szegény beteg meghalt, nem sajnálta az időt és a fáradságot, hanem elment a temetésére. A koporsó mellett nem állt egyetlen gyászoló sem, Herczeg kísérté el utolsó útjára egyedül.” Ugyanígy az aggmenházából is járt hozzá panaszkodni egy bácsi, amiről szintén Csathó Kálmán számolt be idézett írásában.⁹

A polgári középosztály írója – a parasztokhoz is ragaszkodott. Erről sok történelmi műve tanúskodik, én most egy alkalmi darabjából idézek, azért is, mert az abban megidézett színdarabíró születésének fél év múlva ünnepeljük a kétszázadik évfordulóját. S most 99 éve, hogy 1914 márciusában a budapesti Nemzeti Színházban bemutatták Herczeg Szigligeti Ede születése századik évfordulója alkalmából írt *Ünnepi játékát*. Kiderül ebből, hogy a magyar drámairodalom fejlődése s a nemzeti kultúra szempontjából Herczeg milyen fontosnak tartja Szigligetit, például a lesajnált népszínműveket. Ebben mondja a műfajt szó szerint megtestesítő, s a darabban önmagát játszó Blaha Lujza, hogy ők, falusi népek megtudván, hogy a fővárosban Szigligeti-évfordulót ülnek, útnak indultak Budapestre, az ország minden pontjáról:

„Ne tessék megijedni, kérem, mi tudjuk ám, hogy az ilyen finom városi nép nemigen kedveli a paraszti atyafiságot. Nem akarunk mi az uraktól semmit, kérem szépen, éppen csak hogy elhoztuk ezt a

9 Csathó Kálmán: „*Ne érzelegj, kadét!*” In *Herczeg Ferenc. Fél százados tagságának alkalmával írták a Petőfi Társaság tagjai*. Budapest, [1941], Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 134.

koszorút, amit a lányaink kötöttek aratáskor, aztán kántor uramék elfújónak egy nótát, aztán megint hazamennék. [...] Tudjuk mi, hogy ez a világ rendje... a parasztot akkor hívják a városba, ha dolgozni kell... ha elvégezte a munkáját, akkor kifizetik és hazaeresztik megint.”¹⁰

Herczeg Ferencet nevezték a legnagyobb magyar svábnak, s ez, ha együtt idézzük Ady a „svábokból jött magyarok” elleni fölhorgadásával – az egyik vitában ő maga is fölhánytorgatta Herczeg származását! –, meg azzal az 1945 utáni közhellyel, hogy Magyarországon a német származásúak voltak a hitlerizmus szálláscsinálói, ez megágyaz egy súlyos prekonceptciónak, amit Németh László vitt tökélyre a *Kisebbségben* című munkájában.¹¹ Eszerint Magyarországon a „hígmagyarok” – főleg a németek és a zsidók – elnyomták a „mélymagyarokat”. Herczeg Ferenc a sváb és a magyar paraszt közötti mentális különbségeknek nem tanúsíthatott nagyobb jelentőséget, legalábbis eddig nem akadtam ennek nyomára. Sváb volt – ezt szerény büszkeséggel vállalta is, hangoztatta is. Német azonban sohasem volt. A *Német kisebbségi kérdés* című remek tanulmánya így kezdődik.

„Kezdjük az elején. Abban az időben, mikor a délvidéki svábok elei otthagyták ősi szülőföldjüket és a töröktől megtisztult Bánság zombékos pusztaságaiba telepedtek, tudvalevően még nem volt német nemzeti érzés. A római szent birodalom laza határain belül az osztrák, porosz, bajor, szász és még néhány tucat dinasztia égisze alatt ugyanannyi állameszme és állameszmécske virult, versenyzett,

10 Herczeg Ferenc: *Ünnepi játékok*. [Sic!] Budapest, 1943, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., /Herczeg Ferenc Művei, 6./, 13–14.

11 A magyarországi németekről, német származásúakról kialakított sablonos ítélet jogosságát többek között az is kérdésessé teszi, hogy az úgynevezett „hűségmozgalom” résztvevői közül az 1944-es német megszállás után sok embert letartóztattak, többen koncentrációs táborba is kerültek. Közismert volt ugyanakkor számos, a náci által szintén elhurcolt ismert magyar politikus – például Rassay Károly, Andorka Rudolf – német eredete.

intrikált és tülekedett, de a fajbéli közösség gondolata akkor még egyáltalában nem volt politikai tényező. A német fejedelemségek lakóit a dinasztia közös volta fűzte össze és választotta el egymástól. A fajbéli összetartozás politikai gondolata jóval későbbben, a napóleoni háborúk idején szökött kalászba.

A bánági telepések bizonyára hoztak magukkal kedves és fájó emlékeket régi hazájukból, de német nemzeti érzést nem hoztak magukkal.¹²

A svábok magyarrá válása 1848, a modern nemzet születésének pillanata. Ugyanakkor váltak a nemzet tagjaivá, amikor a magyar jobbakok. Igaz, ez a folyamat a századforduló idején visszafordíthatónak tűnt föl, s az említett tanulmány éppen azt tárja föl, hogyan kezdenek a nagynémet propaganda hatására a német nyelvű, sváb magyarok, 48-as nemzetőrök leszármazottai szembefordulni a magyar kormánnyal. Ezt akarta a maga eszközeivel megállítani az az író, aki, ahogy Mák Ferenc írta legutóbb: „...ha olykor nacionalista német lapok [...] renegátnak nevezték, [...] büszkén hivatkozott Zrínyi Miklós és Petőfi Sándor társaságára.”¹³

A hét svábnak ezen a hazafias vonásán kívül van még egy fontos komponense; amikor ezt említem, arra is szeretnék utalni, mennyire fontos a kontextus, amely már sok helyütt alig látszik Herczeg művei mögött. A regény legelején hét fiatalember köt szövetséget, s kötelezi el magát arra, hogy a kor szabadságeszményeinek szenteli életét – s ebben a haza szabadsága, függetlensége is ott van. Amikor nevet akarnak választani maguknak, s nem jutnak dülőre, a kávéházban biliárdozó arisztokrata huszártiszt – egy Esterházy gróf – gúnyosan azt javasolja nekik, hogy válasszák ezt a nevet: „A hét sváb.” Graf Jani, a társaság kezdeményezője és a regény főhőse ezt irtóztatóan bántónak találja

12 Herczeg Ferenc: Német nemzetiségi kérdés. In uő: *Tanulmányok II.* Budapest 1943, Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner), [81.] (Herczeg Ferenc: *Tanulmányok I. – Tanulmányok II. – Szelek szárnyán – Napkelte előtt – Mesék.* [Herczeg Ferenc művei. 10. köt. *Tanulmányok, feljegyzések, mesék.*])

13 Mák Ferenc: Herczeg Ferenc ünnepén (II.). *Magyar Szó*, 2013. szeptember 13. 5.

ugyan, de megfélemezi magát, lenyeli a sértést, s azt válaszolja, hogy büszkén fogják viselni ezt a nevet. Amikor a könyvet olvastam, egyáltalán nem találtam szellemesnek a magyar huszártiszt megjegyzését, másrészt nem értettem, hogy miért is olyan megalázó, ha hét svábnak azt ajánlják, nevezzék magukat hét svábnak.

Ma már tudom. *A hét sváb* a Grimm testvérek gyűjtötte mesék egyike, főszereplői nagyot akaró, hencegő szájhősök, akiket az első bekezdés e sorokkal jellemez:

„... olyan nagy vitézek voltak ökelmék, hogy fegyvert nem is vittek magukkal, csak egy éktelen hosszú nyársat, azt mind a heten megfogták: elől ment Sulc, a legvitézebb, a legerősebb, aztán utána a többiek sorban, leghátul maradt Bejtli. Így indult világgá a hét sváb. Hej, ember, állat, reszkess, jaj annak, aki a hét vitéz svábnak útjába akad!”¹⁴

Természetes, hogy egy gazdátlan gereblyétől megijednek, s végül hanyatt-homlok menekülnek. Nos, Herczeg hét svábjai, akik az első adandó alkalommal kivonulnak a tűzvonalba, ugyanolyan jogon kapcsolódnak a nemzethez, mint kuruc tárgyú művei szlovák, azaz tót volentérijai, vagy akár a 48–49-es történet bánsági román parasztjai, akik szintén békében élnek a svábokkal (s a harcok előtt a szerbekkel is), nem csatlakoznak a támadó granicsárokhoz, hanem a nemzetőrök mellé állnak, s a regény vége felé ők mentik meg a regény főszereplőjének életét. S Graf Jani büszke öntudata a heccelődő huszártiszt jelenlétében: alighanem ez Herczeg személyiségének, felfogásának, emberábrázolásának egyik lényeges komponense. Aminthogy a modern magyar nemzet 1848–1849-es létrejöttének szép példázata maga a regény.

Herczeg történelmi műveiben én például azt tartom értéknek, hogy tudja egyszerre a kisember és a „történelemcsinálók” szemével is nézni az eseményeket, s érzékeltetni képes személyes ambíció és közügyi elkötelezettség kettősségét, egybeforrását. Gondoljunk *Az*

14 *Grimm testvérek összegyűjtött meséi*. Magyarba átültette Benedek Elek. H. n., é. n., Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, [311].

•

élet kapuja Bakócz Tamására, vagy máig – de talán már inkább ifjúsági regényként – jó olvasmányként szolgáló *Pro libertatéja* hősére, II. Rákóczi Ferencre. Történelmi drámáiban és regényeiben, azt hiszem, sokszor inkább a részelemek maradandóak, mint a mű egésze. *A Fogzó hold* számomra nem különösebben érdekes történet a végvári harcok korából, viszont lényeges benne, hogy szerzője észrevette a lappangó nagy témát: a hódoltsági törökök sorsát, akik már több nemzedék óta élnek Magyarországon, és természetes módon érzik azt a sajátjuknak. (Történelmi munkáihoz Herczeg alapos stúdiumokat végzett, és komoly segítőtársakat választott. Említett török kori regényéhez Takács Sándortól, a kérdéskör legjobb korabeli kutatójától kapott szempon- tokat és adatokat, bele is írta őt a regénybe, eredeti nevén.) S ebből a műből értjük meg többek között: az író tudta, hogy a magyarok nem feltétlenül „erényesebbek” másoknál. Egy magyar honfi mondja a török várkapitánynak: „Ha egyszer fogyni kezd [a török hold], akkor, meglássa akárki, minden magyar emberen erőt vészen a bolondság. És ne is számítson akkor nagyságtok a mi népünk emberségére, mert a népek csak addig emberségesek, míg bajban vannak, de ha kedvez nekik a szerencse, akkor embertelenekek.” Az *Ocskay brigadéros* talán elsőként foglalkozott az árulás témájával realista módon, tehát úgy, hogy nem egyetlen igazságot mutatott föl, hanem az ellentétes fölfogásokat. Maradandó értéke ez akkor is, ha a dráma zárata véleményem szerint melodramatikusra sikerült. A népi kurucság ábrázolása azonban az első felvonásban szintén újdonságszámba mehetett; nem nyalka palotások, hanem a dúlásra-fosztogatásra is hajlamos, pokróc durvaságú volonterek uralják a színt a darab elején. Ez az ábrázolás hitelesebb talán a Komáromi Jánosénál, akinek sok kuruc tárgyú szövegében túlteng a romantikus elem. Igaza volt Spectatornak, amikor ezt írta a színdarabról:

„...egy kis vihar támadt körülötte, bizonyíték, hogy Herczeg a szel- lemtörténet mai bátorságát és a szociológusok akkori szabadságát megelőzve, a magyar történetlátásból s a nemzeti romantikából néhány csillogó tollút már kitepelt.”¹⁵

■

15 Spectator [Krenner Miklós]: Herczeg Ferenc. *Erdélyi Helikon*, 1933. 9. sz. 625.

●

Nem véletlen, hogy az érettségiző Babits Mihály – amint azt maga mesélte Cs. Szabó Lászlónak – annak idején a darab mellett tüntetett.¹⁶

Herczeg tudott szigorú bírálója lenni kora társadalmának és uralkodó eszményeinek, bár a kommunista korszakban még a *Bizánc* szemléletének kritikai voltát sem ismerte el az irodalomtörténet-írás. Ideje volna az író legfontosabb műveit e szempontból is (újra)olvasni.

■

16 Cs. Szabó László: *Sola constantia constans*. In *Herczeg Ferenc*. [Az író nyolcvanadik születésnapjára megjelent emlékkönyv.] Budapest [1943], Új Idők Irodalmi Intézet Rt., [113]. Nem mellékes, hogy ebben a kötetben, amelyből Márai írására utaltunk már, többek között Schöpflin Aladár méltatta a novellista és Szabó Lőrinc a meseíró Herczeget.

● PASTYIK LÁSZLÓ
A SZÜLŐFÖLD MINT IRODALMI OTTHON? ◀

Megtisztelő feladat és jó érzés számomra, hogy itt állhatok, ebben a történelmi teremben, s elmondhatom Önöknek, mit jelent nekem Versec, s hogyan látom a város nagy fiát, a 150 éve született Herczeg Ferencet.

Versecnél nemcsak a Kárpátok nyúlványai, az Alföld és a közeli nagy folyó, a Duna adnak egymásnak találkozt, hanem évszázadok óta a néhai római limes mentén magyarok, szerbek, románok és németek éltek és élnek majd még együtt közösen küzdve önazonosságukért és az összefogással épülő és megtartandó európaiságért.

Versec mindig a tolerancia csillagzatát követte. Mindegyik népe öntudatos volt, és megbecsülte a társnemzeteket úgy is, hogy beszéltek egymás nyelvét. Aki nem tudott négy nyelven szólni, nem is tekintették a kivételes Urbs polgárának. Ez a nagy földrajzi térség a magyaroknak szülőföld, a szerbeknek zavičaj, a németeknek Heimat volt. Bácskaiként ennek a szép fogalomnak a megnevezését románul nem ismerem, nem találkoztam még evvel az idiomával. Remélem, a verseci kollégák az előadás után eligazítanak ebben a kérdésben.

Versecen mint valódi, római hagyományokat követő közösségben a globalizált Unió megalakulása előtt is négy termékeny, komoly értékeket felmutató irodalmi műhely működött, s ma is virágzik a belletrisztika és a tudomány sok-sok ága. Csak jelzésként említek néhány nevet, mert érdem szerint lehetetlen mindenkit felsorolni. Meg kell említeni a szerb drámairodalom megteremtőjét, Jovan Sterija Popovićot. Évszázadokra kiható példaadással alkotott maradandó műveket a három nyelven publikáló poliglott Felix, azaz Srećko, illetve Milleker Bódog, a bánság német ajkú tudósa. A románság megismételhetetlen rendhagyó alakja Vasko Popa volt, aki máglyaként sugárzó költészetét anyanyelvén és szerbül teljesítette ki. A félmúltnak, illetve a közelmúltnak nagy költője és költészet folyóiratával irodalmi szervezője volt Petar Crdu, aki a világirodalom költőit tudta meghódítani Versecnek. A negyedik műhely, a verseci magyarság képviselője Herczeg Ferenc volt.

Ma Herczeg Ferencet ünnepeljük, a magyarság és a délvidék írójára emlékezünk, aki több évtizedes pályája során maradandót alkotott a próza- és drámairodalomban és a publicisztikában egyaránt. Korának, a XIX. század második felének és a XX. század első 50 évének volt

a művésze és politikai cselekvő alánya. Opusának minden erénye és esendősége ennek az időszaknak a nagy zűrzavarára (mint pl. államok felbomlása és megalakulása, valamint a permanens irodalmi/művészeti forradalmak) vezethető le, illetve a kései értékelő/elemező csak ebből a perspektívából közelítheti meg a művészetét. Német származása ellenére magyar író lett, modern irodalmi nyelvünk egyik művésze. A Bánság népeit a Versecről való távozása után sem feledte el, mindegyikükről szeretettel és megbecsüléssel írt. Jellemző adalék: ahogyan a XIX. századi magyar irodalom nagy mesélője, Jókai Mór egyszeri és megismételhetetlen művészzel és hatással beemelte a Kárpát-medence térségeit és népeit társadalmi és történelmi regényeibe, ugyanúgy Herczeg Ferenc is behozza műveivel a magyar irodalomba a Versecet bolygóként körülvevő magyar, román, német és szerb falvakat. Az őket követő írók, mint pl. Mikszáth Kálmán, Tömörkény István, Gárdonyi Géza, Bródy Sándor és Krúdy Gyula, regényeikben és elbeszéléseikben kisebb régiót ábrázolnak. Herczeg Ferenc korai alkotói korszaka műveinek többségében Dél-Magyarország és a dzsentriréteg jelenik meg.

Herczeg Ferenc életműve megítélésének változásai

Amikor dolgozatom címén gondolkodtam, azon is tépelődtem, hogy állító vagy kérdő mondatként fogalmazzam-e meg. Úgy éreztem, a kérdőjel indokoltabb, mert a Herczeg Ferenczel foglalkozó irodalmat is ez a dilemma foglalkoztatja: csak a szülőföld egyszeri, megismételhetetlen ábrázolása okán van-e helye az irodalomban, vagy a nagy egészben: a magyar, netán a világirodalomban helyezhetők el alkotásai.

A Herczeg Ferenc műveit és a róluk szóló irodalmat olvasva arra a sommás megállapításra juthatunk, hogy az „írófejedelemnek” három igényes értékelője és méltatója volt. Mindegyikük a korszerű filozófiai gondolkodás eszközeivel felvértezett tudós akadémikus. Herczeg életében, illetve halála után ők jelölték ki műveinek esztétikai értékrendjét, és az írói opus utóéletét is ők befolyásolták: Horváth János, a magyar irodalom XX. századi rendszerezője érdemesnek tartotta Herczeg Ferencet a Nobel-díjra, megfogalmazta a Nobel-díjra tett javaslatot; Barta János professzor a Herczeg-centenárium alkalmából végezte el az életmű marxista elvárásoknak megfelelő értékelését; Németh G. Bélá-

•

nak, a legújabb kori művelődéstörténet iskolateremtő tanárának pedig a Herczeg-kultusz felélesztése és pozitívabb megítélése köszönhető.

Meg kell említeni egy negyedik értékelőt is: Illés Endre, a kiváló esszéista pályájának első szakaszában Herczeg Ferenc műveinek nimbuszán munkálkodott, később azonban az író érdemeinek rombolásában, lekicsinylésében játszott szerepet.

Horváth János az életében kevés napi kritikát, friss szépirodalmi művet kommentáló írást tett közzé. Rendhagyó eseménynek számított, amikor 1921-ben az *Akadémiai Értesítő*-ben Herczeg Ferencnek *Az élet kapuja* című művét recenziálta. 1925-ben a Császár Elemér szerkesztette *Irodalomtörténeti Füzetek* első számában ő fogalmazta meg a svéd akadémiahoz intézett javaslatot a Nobel-díj ügyében. Az író élet- és alkotói pályáját ismertetve megállapítja:

„művei között több van olyan, melyet a Nobel-díjjal való kitüntetésre méltónak tartanánk. Minthogy azonban a »Status de la fondation Nobel« 2. §-a szerint a jutalomra oly mű tarthat számot, mely amellett, hogy az idealizmus tekintetében a legfigyelemreméltóbb, egyszersmind a maga területén »a legújabb eredményeket« képviseli: Herczeg művei közül ilyenül *Az élet kapuja* című, 1919-ben megjelent s azóta már a harmadik kiadásban forgó, nagyobb történeti elbeszélését van szerencsénk megjelölni.”¹

Mint ismeretes, Herczeg Ferencet nem tüntették ki.

Barta János az 1945 után megváltozott idők hatása alatt több írásában foglalkozott Herczeg Ferenc életművével. Herczeg halála után, már 1955-ben a debreceni *Alföld* című folyóirat első évfolyamában sorra elemezte *Herczeg Ferenc – mai szemmel* című adatgazdag tanulmányában az író regényeit és drámáit. A tanulmány először a *Magyar Irodalomtörténeti Intézet* előadássorozatában hangzott el. Barta János erre a következtetésre jutott:

■

1 Horváth János: *Herczeg Ferenc. Jegyzetek*. Budapest, 1925, /Irodalomtörténeti Füzetek, 1./, 15.

„Mi az eredménye a Herczeg Ferenc körül végzett számvetésnek? Herczeggel a maga egészében nincs mit kezdenünk. Az a világ, amelynek az írója volt, elsüllyedt visszahozhatatlanul – a fiatalabbak már meg se fogják érteni. Herczeg, mint láttuk, kifejezi korát, de éppen ott a leggyöngébb, ahol eszmei és emberi szempontból fölé akar emelkedni korának. Műveinek jórésze tipikus felépítmény-irodalom, amelynek az alap összedőlte után nincs sok létjogosultsága. Ha van benne a mi számunkra még figyelemreméltó, azok éppen kisebb igényű humoros és satirikus írásai: ezekben adja legigazabban önmagát – és leginkább meg tudja lazítani azokat a szálakat, amelyek korához és osztályához fűzik.”²

A „problematikusnak” minősített író műveit évtizedekig nem adták ki, az ún. marxista irodalom igyekezett lejártni Herczeg Ferenc műveit. Még azt is szerették volna megakadályozni, hogy szövegeiből példamondatokat idézzenek a *Magyar értelmező szótár* köteteibe.

A párt könyvkiadási politikájának végrehajtásában élen járt Illés Endre, az egykori Révai Kiadó vezetője, aki később a Szépirodalmi Kiadó igazgatója lett. Igaz, hogy az ő karrierje is megbicsaklott a rákosi rendszerben, amelyet némileg helyrebillentett az Aczél György irányította kultúrpolitika. Illés oly módon is „jeleskedett”, hogy a *Népszabadságban* megjelent – talán megrendelt – fullánkos cikkével igyekezett erodálni Herczeg olvasótáborát. Ekkor – a hatvanas, hetvenes – években még sokan kézbe vették Herczeg műveit, és lett volna igény újabb kiadásokra is. De mit írt Illés Endre, aki a 80 éves író 1943-ban még egy szép tanulmányában méltatta, és a magyar Parnasszus nagyjai közé emelte? Érdemes elolvasni ezt az értekezést, hogy láthassuk, hova tudnak süllyedni az írástudók. Hogy érzékeltessük a pálfordulást, idézünk a korábbi és a későbbi Illés-írásokból. Tehát 1943-ban így vélekedett:

„Azzal a nyersanyaggazdagsággal és emberismerettel kortárs, ahogyan például néhány francia emlékiró kifejezője és igazi emlékállítója a Lajosok korának. A kortárs élményeinek közvetlensége süt ki

2 Barta János: Herczeg Ferenc – mai szemmel. *Alföld*, 1955. 4. sz. 59–69.

•

Herczeg Ferenc társadalmi regényeiből és színdarabjaiból – annak az embernek az élménygazdagsága, akinek szabad belépőjegye volt minden fontos társadalmi eseményhez.”

További idézet ugyanebből az írásból:

„Gyűlölte hát a felforgatókat, a rombolókat, gyűlölt minden olcsóságot – történelmi színdarabjaiban és regényeiben, melyek a tegnappba visszavetítik a mát, hősoket idézett, kissé józan hősoket, de becsületes, igaz szorongást: a magyar sors nehéz próbáit.”³

Az 50-es években bekövetkezett a pálfordulás. Illés Endre 1965-ben képes volt mások filológiai aprómunkáját, a hercegi életművet lejáratni próbáló idézettörmelékeket átmásolni, saját leleménnyel naplójegyzetnek nevezve kiadni egy tömeglapban. A *Népszabadság*ban ezt írja:

„Közhelyek, félelmetes közhelyek. Már-már olyan szálnalmasak és szomorúak, mint az esőverte, elrongyolódott ruhájú madárijesztők. De ezekben a nevetséges, merev és meredt közhelyekben ólommag van. Herczeg Ferenc közhelyeinek tartalma, regényeinek, drámáinak, tanulmányainak ólommagja: világnézete. Egy elsüllyedt világ szigorú, határozott hangja, hitvallása.”⁴

Illés Endrét megviccelte a sors. Ő volt az a kiadói igazgató, akinek a nevével fémjelezve jelent meg később Herczeg Ferenc néhány történelmi regénye és emlékiratai. A memoárok két kötete felfedezés volt az új olvasórétegnek, noha a kor átka ekkor is még beleszólt a kiadásba: az emlékiratok csak kihagyásokkal, delfinizálva jelenhettek meg.

A harmadik akadémikusnak, Németh G. Bélának az érdeme, hogy Herczeg Ferenc emlékiratait nem sokkal születésének 125. évfordulójá

■

3 Illés Endre: Herczeg Ferenc. In uő: *Halandók és halbatatlanok*. Budapest, é. n. [1990], 169–170.

4 Illés Endre: Nagy halandónk: Hf. F. Vagy: mégis halhatatlan? *Népszabadság*, 1965. ápr. 10. 85. sz. 9.

előtt ismét forgathatták az olvasók. Németh G. Béla a XIX. század második felének magyar társadalmát és irodalmát a maga komplexitásában tanulmányozva felismerte, hogy a Monarchia utolsó évtizedei nem ismerhetők meg Herczeg Ferenc memoárjai nélkül. Több tanulmányában küszködött a problémával, őt is némileg befolyásolta a hercegi életműre lerakódott elmarasztaló ideológiai közfelfogás. Mégis ő volt az, aki leírta:

„...emlékezéseinek első kötete hasonlíthatatlanul többet ad az irodalmi olvasónak, mint a második. Gyermekkorának, diákéveinek rajzában nemcsak a fiatal lélek ábrázolását kapjuk, ha nem is különösebben mélyen, de színesen, érdekesen, nemegyszer bensőségesen, hanem egy zárt közösség szokásvilágának kitűnő miliőrajzát is, emberi kapcsolatrendszerének élő bemutatását is, tudat-, erkölcs-, érték- s munkaviszonyainak sokrétű, mozgalmas élénk állítását. A második kötet többet nyújt a történésznek, s első pillantásra, úgy tetszhet, talán történetszociológusnak is. Mi azonban ez utóbbi vonatkozásban is az első kötetnek adnánk az elsőbbséget: a régi Magyarország egy igen fontos etnikai és szociális-ökonómiai rétegének gazdag kincsesbányája ez. Amivel nem azt kívánjuk mondani, hogy a második kötet a történetszociológusnak nem szolgál gazdagon forrásul. Hiszen arról a rétegről, »a magyar úri középosztályról«, amely oly fontos szerepet (bár többnyire gyatra szerepet) játszott majdnem száz évig históriánkban, nem földolgozó munka, de kezdő kísérlet is alig akad történetírásunkban.»⁵

Annyi bizonyos, hogy Herczeg Ferenc emlékezéseit a harmincas évek másik nagy visszatekintőjének, Márai Sándornak a vallomásaival együtt kell látnunk és olvasnunk. A patríciusok ismerték világukat s mindenkinél jobban felismerték annak korlátait is. A halhatatlanságnak minden kritika, értékelés és méltatás ellenére is az igazi fokmérője

5 Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma: Herczeg Ferenc emlékezései. In *Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház*. Budapest, 1985, 32.

●

az olvasói érdeklődés: addig halhatatlan az író, ameddig van olvasója. Herczeget és Márait igénylik az olvasók.

A távoli szülőfölddel való kapcsolat

Herczeg Ferenc már pályakezdőként, majd érett alkotói éveiben és öregkorában is kereste a kapcsolatot szülőföldjével, és figyelte annak irodalmi, társadalmi mozgásait. Levélben, interjúban, publicisztikában és közszerepvállalásban adta ennek kézzelfogható jelét.

A kezdő drámaíróra már a millennium idején felfigyelt a szerb színjátszás. Antonije Hadžić, a szerb Nemzeti Színház vezetője és a Petófi Társaság tagja arra kérte Herczeg Ferencet, engedélyezze, hogy első bohózatát előadja az újvidéki együttes. A felkérő levelét nem ismerjük, de Herczeg Ferenc válaszát ma is őrzi a Szerb Matica levéltári osztálya.⁶ Ez az irodalmi dokumentum most kerül először közlésre. Íme, a levél:

Mélyen tisztelt Barátom,
mellékelve küldöm a *Három testőr* meghúzott példányát. A törléseket a Nemzeti Színház tapasztalatán okulva eszközöltem és azért nagy súlyt helyezek rá, hogy azok a szerb sugópéldányba is átvétessenek. A darab a Nemzeti Színház bemutató előadásán csak úgynevezett félsikert aratott, később azonban rehabilitálta a közönség és azóta már a színészeim is bevallják, a bemutató előadás két fogyatékosága volt az oka: az egyik az volt, hogy kissé vontatottan játszottak, s másik pedig az, hogy egyes művészek tulságosan komolyan vették a szerepüket, azaz nem találták el a szeretetreméltó léhaságnak azt a könnyű hangját, mely ennek a bohózatnak az éltető levegője. Ezt a körülményt azért voltam bátor említeni, mivel szeretném, ha az újvidéki művészeknek a szívükre kötnéd, hogy lehetőleg gyorsan és jókedvvel játsszanak. Ha a szerb bemutató előadás Újvidéken lesz és alkalmas időre esik, akkor több nemzeti színházi művész társaságában, kik érdeklődnek szerb kollégáik játéka iránt, lerándulnék

■

6 ROMS br. 13.026. [Antoniju Hadžiću megjegyzéssel].

a premierre. Midőn végül kifejezést adok öröömnek, hogy a két nemzet kulturális csereviszonyában nekem is valami parányi részem lehet, maradtam

Budapest, 1899. febr. 13.

kész szolgálát:
Herczeg Ferenc.
Múzeum-utca 9.

A *Három testőr* szerb fordítása nem ismeretes. Herczeg Ferenc darabjai keveset szerepeltek a jugoszláv színpadokon. 1940-ben Josip Vidmar igazgatónak köszönhetően Ljubljanában előadták a *Kék róka* című színjátékot. A mű világsikernek számít, mert a két világháború közötti időszakban német, olasz, észt, spanyol, portugál, svéd, norvég és finn színpadon is szerepelt. Kuriózumként említhető, hogy Ausztráliában is színre vitték.

Az 1918. december elsejével kialakult változás után Herczeg Ferenc délvidéki közéleti szereplése megszűnt, változást csak az 1941 tavaszán beköszöntött események hoztak. A két időpont között a délszlávországi sajtó rövid híradásokban számolt be Herczeg Ferenc tevékenységéről, így arról is, hogy a Magyar Revíziós Liga elnökének választották. Ez a közszerepe kiváltotta a Belgrád irányította cenzúra dühét. Ezt megelőzően azonban 1924-ben megjelent egy Herczeggel készített interjú, amely elkerülte az eddigi kutatások figyelmét. Néhány gondolatot idézek az interjúból, hogy nyilvánvalóbb legyen, mennyire foglalkoztatták Herczeget az itteni irodalmi állapotok. Péchy-Horváth Rezső, a *Vajdasági Kultúra* budapesti munkatársa szólaltatta meg az író:

„A jugoszláviai magyar irodalmat – mondotta – bizony csak nagyjában ismerem. Ide hozzám alig kerül néha-napján egy-egy délvidéki újság, vagy könyv és így leginkább az erdélyi lapokból tudom csak meg, hogy Jugoszláviában is serényen dolgoznak a magyar szépírási művelői és hogy kik azok. Bevallom, név szerint alig ismerek egyetlenőt a jugoszláviai magyar írók közül, amivel világért sem azt akarom mondani, hogy ezek a jelentéktelenségük miatt ismeretlenek előttem. Az ok, hogy nem ismerem a nevüket az, hogy nem látom azokat az újságokat és folyóiratokat, amelyekbe írnak. Eddig Amb-

•

rus Balázs, Lovász Pál és Bartók Márta nevét ismerem csak, no meg Milkó Izidorét.”⁷

A beszélgetés további részében azt fejtegette, hogy van jövője a jugoszláviai magyar irodalomnak, mert az írók küldetésük tudatára ébrednek, s most (1924-ben vagyunk) megszűnt számukra az irodalmi központosítás bénító és egészségtelen hatása. Semmi sem akadályozza az alkotók érvényesülését. A sürgős teendők között említette, hogy irodalmi társaságot kell szervezni, s meg kell teremteni a könyvkiadás alapját:

„...mert a magyarságnak, de különösen az elszakadt testvéreknek léteérdeke az, hogy saját lábán járó, erőteljes kultúrája legyen.”⁸

Herczeg Ferenc meglátásait a múltó idő sok mindenben igazolta. Így nem véletlen, hogy nyolcvan éves korában, 1943-ban vállalta a zombori Szenteleky Társaság tiszteletbeli elnökségét. Ekkor tért vissza rövid időre közszereplőnek az akkori Délvidékre.

Herczeg Ferenc egész életében publicisztikával is foglalkozott. E tevékenységének még érintőleges feldolgozása is nehéz sajtótörténeti, de történelmi feladat is. Őriási a produkciója, amelybe a mai napig is hiányos bibliográfiai felmérés ad betekintést. Azt elmondhatjuk, hogy a délvidéki témák és az új jugoszláv államalakulat kérdései és eseményei állandóan foglalkoztatták Herczeg Ferencet. Ezt ékesen bizonyítják a *Magyar Figyelő*-ben és a *Pesti Hírlap*-ban közölt cikkek. *Az ürményházi harang* című rövid írásában,⁹ amely 1916-ban névtelenül jelent meg, s csak Fitz József könyvészte fedte fel a szerző kilétét,¹⁰ benne foglal-

■

7 Péchy-Horváth Rezső: A hűvösvölgyi remeténél. Herczeg Ferenc nyilatkozata és üzenete a *Vajdasági Kultúra* részére. *Vajdasági Kultúra*, 1924. március hó. 7.

8 Ua. 8.

9 [Herczeg Ferenc]: Az ürményházi harang. *Magyar Figyelő*, 1916. I. 458–459. [Aláírás nélkül.]

10 Fitz József: *Herczeg Ferenc irodalmi munkássága*. Budapest, 1944.

•

tatik *A hét sváb* írójának szemlélete a délvidékiségről, a háborúról és az emberségről.

Herczeg Ferencről a címben megfogalmazott témával kapcsolatban még sok mindent el kellene mondani. Például azt, hogy száz évvel ezelőtt, amikor még csak három évtizede állt az irodalmi porondon, szülővárosa azzal tisztelte meg, hogy a Városi Könyvtárban Herczeg-gyűjteményt létesített. Feltehető, hogy az ötlet Milleker Bódogtól származott, de az biztos, hogy a kisdéd bibliotékát (amely 129 darabból állt) ő gondozta, és ő adott hírt erről a *Magyar Könyvszemlében*.¹¹ Így tehát elmondhatjuk, hogy a Herczeg-napnak évszázados múltja van, s 1998 óta töretlen rendezvénysorozat tanúi és alakítói lehetünk. Illesse köszönet Versec városát, amiért szertettel ápolja nagy fia emlékét.

11 --: Vidéki könyvtáraink 1913-ban. *Magyar Könyvszemle*, 1915. 1–2. sz.

• NAGY ZOLTÁN
HERCZEG FERENC AZ IRODALMI ÉLET SZERVEZŐJE •

Herczeg Ferenc – aki német anyanyelvű kislíuként látta meg a napvilágot Versecen 1863. szeptember 22-én – s saját visszaemlékezései szerint is csak 12-13 éves korától tanult meg magyarul, ám nyelvtudását olyan szintre fejlesztette, hogy talán Jókai Móron kívül nem volt a magyar irodalomban nála termékenyebb író. Mint ahogyan zengzetesebben fogalmazó mesemondó sem volt széles e hazában, de talán az egész Közép-Európában sem. Minden lelki és szellemi adottsága megvolt ahhoz, hogy az 1800-as évek végétől az 1900-as évek közepéig írófejedlemmé nője ki magát, ahogy meghívónkon szereplő kép is ábrázolja, mint koszorús „költönket”, de ez, mint látni fogjuk nemcsak a magyar nyelven megjelent műveire, hanem a szerte Európában és tengerentúlon kiadott köteteire is igaz. Egy igazi, a régi jó XIX. századi békebeli időket megidéző lapszerkesztő képe tárul elénk az *Új Idők* című irodalmi lap szerkesztői között is. Azok a fényképek, amelyeket az Országos

Herczeg Ferenc korabeli mellszobra

Széchenyi Könyvtár Kézirattárának Herczeg Ferenc-fondjában (gyűjteményében) őriznek, még a századelő modorában készültek, s nem mutatják be hűen, hogy valójában ettől mennyire eltérő, s minden modern áramlatot magába foglaló hetilappá nőtte ki magát az 1894-ben Herczeg Ferenc által a Wolfner József vezette Singer és Wolfner kiadóval együtt működve megalapított *Új Idők*.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy Herczeg Ferencnek mint a teljes magyar irodalmi élet szervezője sikereinek titka éppen az *Új Idők* című lapjához, s még inkább a lap köré csoportosult kiváló szellemi, művészi és a társadalmi élet legszélesebb rétegeit is lefedő tehetséges emberek, az ún. baráti kör gárdájához kötődik. Ez a baráti társaság a lapalapítás kezdeti éveiben „egy évtizeden keresztül minden délben összetalálkozott a szerkesztőségben. Köztük volt Bársony István, Benedek Elek, Bródy Sándor, Endrődi Sándor, Gárdonyi Géza, Malonyai Dezső, Mikszáth Kálmán, Murai Károly, Rákosi Viktor és Szomaházy István. Ők napról napra parlamentáris formában megvitatták a lap dolgait és hallatlan módon szellemes és originális terveket terjesztettek a kiadó elé”. Tegyük hozzá nyomban, maga Herczeg Ferenc is jóleső érzéssel nyugtázta, hogy lapjában az előbbieken felsoroltakon kívül szinte kezdtek óta részt

Herczeg Ferenc az *Új Idők* szerkesztőségében

vett írásaival a kor legnagyobb írólegendája Jókai Mór, akinek eredeti regényeit folytatásokban közölte az *Új Idők*: de hogy egy másik véglet is említsünk, a korszak legmodernebb költőjének számító Ady Endrének is közölték három versét és prózai írását 1908-ban.

Mi és hogyan vezetett el ahhoz, hogy létrejöhessen ez a hatalmas életmű, amelynek bizonyára a máig is legteljesebb bibliográfiáját Fitz József, nemzeti könyvtárunk egykori tudós főigazgatója 1944-ben *Herczeg Ferenc irodalmi munkássága* című munkájában összeállította, majd közreadott a *Bibliográfiai Füzetek* 5. kötetében, amely a maga 367 oldalán mást sem tesz, mint ismerteti a regényeit, novelláskötetei és elbeszélései gyűjteményeit, a szerte világban ismertté vált és játszott híres színdarabjait. Külön százoldalnyi terjedelmet foglal el az *Új Idők* című, azóta se hasonló ismertségre szert nem tett irodalmi folyóirata szerkesztői, és a maga által írt, s elsőként folytatásos részletekben ott megjelent műveinek jegyzéke. A nagyságrendre vonatkozóan csak egy kiemelés az adatsorból: az 1911 és 1920 közötti évtizedben 1322 cím alatt írt vagy írtak róla cikkeket a magyarországi vidéki lapokban. Az pedig, hogy közkedveltsége s ennek folytán ismertsége az egész világra kiterjedt, bizonyítja, hogy tehetsége nemzetközileg is nemcsak, hogy

Külföldön megjelent könyvei

megálta a helyét, hanem a kiadók alig tudtak eleget tenni az olvasói igényeknek. Így művei angol, cseh, dán és további 22 nyelven jelentek meg hosszú élete gazdag írói munkásságának évtizedei alatt.

Az is egy lényeges momentum, nyitottságát és fáradhatatlanságát mutatja, hogy nem volt olyan hely az ország legtávolibb zugában sem, ahová nem ment volna el, ha hívták. Számptalan úgynevezett író-olvasó találkozót tartott, illetve szervezett meg országsszerte. Egy ilyen közösen megtett körútról számolt be Császár Elemér a Pap Károlyhoz írott levelében a következőképen:

„Pénteken voltam kint Herczegnél s Ő valóban nagy elragadtatással nyilatkozott debreceni élményeiről. [*Valószínűleg a díszpolgárrá avatása ünnepségén vett részt Debrecenben – N. Z. megj.*]. Persze ezt csak úgy kellett kiszedni, kihallani a hangjából, mert Ő nem szokott dicsekedni s egyébként is érzelmeit elrejtí a csodálatos értelmének fénye mögé. Gyulai és Beöthy mellett kétségkívül ő a legnagyobb ember, akivel összehozott a sors. Közös autótunk programját már kidolgoztam. Pünkösöd szombatján indulunk könyvbemutató állomásainkra: Pannonhalma, Bakonybél, Zirz, Zalaapáti, Badacsony, Tihany. Csütörtökön este érünk vissza. Tavaly is tettünk együtt egy hasonló körutat s mondhatom, nem csak útjaimnak, de életemnek is legkedvesebb emlékei közül való... Fenomenálisan viselkedett, szeretetreméltóságával és intelligenciájával valóságosan elbűvölt... mindenkit.”¹

Mielőtt valaki arra gondolna, hogy itt irodalmi értékelésbe vagy nyelvi stílusbeli értékelésbe fognánk, jelezni kívánjuk, hogy jelen munkánkkal egyáltalán nem ez a célunk. S megtehetjük ezt, mert a mostani konferenciánkon is több tudós és kiváló irodalom- és művelődéstörténész megteszi ezt kutatómunkáinak eredményeit ismertetve. Mi pedig éppen azt kerestük s igyekszünk feltárni, hogy az élete során készült, s saját magáról visszaemlékezéseiben képet állító leírások, és a

1 Császár Elemér levele Pap Károlyhoz. Budapest, 1929. május 2. OSZK Kézirattár H. F. 251/7 fond.

•

róla készült valós fényképek alapján rávilágítsunk magára az emberre, írói eredményeinek némely hangsúlyosabb okára.

Nézzük csak, ki is áll előttünk: egy nagyon sportedzett, magát a végtelenségig fegyelmezni tudó, ugyanakkor nagy talentummal és indulatokkal és képességekkel bíró fiatalembert látunk, aki a családi környezetben és neveltetésében megtapasztalta a fent és lent, azaz a gazdagság, de a hirtelen elszegényedés, s mindemellett a hovatartozása kapcsán jelentkező elfogadottságot, de a kitaszítotttságot is. Mint ahogy ezt az első regényében a *Fent és lent*ben, amelyet a hírhedt váci fogházban töltött, a párbaja miatt rá kiszabott börtönbüntetése alatt írt meg, s amely a Mikszáth Kálmán által neki odaítélt irodalmi díjjal elindította az írói pályán. Viszont anyai nagyapja még Versecen a kézügyessége s jó rajzkészsége révén a festőt látta benne, amely mint egy rejtett önkifejezési mód, meg is maradt benne öregkoráig. Egyik ismert fényképén éppen a badacsonyi háza falára fest.

Másik igen fontos és kitartó szenvedélye a tengerhez és a vízhez mint elemhez való vonzódása volt. Fiatalkorától a legkedvesebb helyként emlegette Fiumét és Abbáziát. Az Adrián saját vitorlása volt, amellyel hosszú tengeri kirándulásokat tett. Fényképfelvétel is készült a hajójáról, amelyen ifjú feleségével, Grill Júliával együtt látható a Hajnal nevű hajója fedélzetén. A történetet Surányi Miklós *Herczeg Ferenc életrajza* (1933) című kötetében is megörökítette (fénykép az OSZK-ból).

A családban nevelkedő Herczeg gyerekeket, az általa nagyon szeretett Feri keresztfiát többször is magával vitte. A fiúért később is sok mindent megtett: hazahozta a világháborús harcmezőről is, ám ő visszatért a lövészárokba, és végül hősi halált halt az orosz fronton.

Halmi Bódog *Herczeg Ferenc az író és az ember* (1931) című könyvében írói sikereinek titkáról így írt: „H. F. sikereinek a gazdag nyelvi képességein túl egészen vulgárisan hangzó forrása, hogy csaknem minden könyvével örömet tudott szerezni az olvasóinak még a legnagyobb világágések és szenvedések közepette is.” Mindezzel párosult a szülőföld világából magával hozott páratlan szorgalma, hatalmas munkabírása és az, amit kevesen említenek meg: a páratlan szervezőképessége, amellyel az egész magyar irodalmi élet kiemelt fontosságú központjává válhatott. Ennek érdekében szinte minden fontos irodalmi társaságban tagságot vállalt, így 1893-tól a Petőfi Társaság tagja, 1893-tól a társelnöke, 1904

és 1920 között pedig az elnöke volt. 1899-től a Kisfaludy Társaság tagja volt. 1899-től az MTA levelező, 1910-től rendes, 1914-től pedig tiszteletbeli tagjává választják. 1922-től 1931-ig az MTA másodelnöke volt, 1945–1946-ban az MTA igazgatósági tagjává is megválasztották. 1949-től azonban megszüntették a tagságát.

Az 1930-as években az *Új Idők* rendszeres olvasói közül kisorsoltak, kiválasztottak egyet-egyét, akiknek azután a budai hegyvidék, a Törökvesznek nevezett dombok részén villákat építettek. Elsőként 1931-ben egy Vass Eszter nevű Csongrád környéki tanítónő nyert villát (melyet Jókai-háznak neveztek), majd másodikként egy Kovács György nevű MÁV-tisztviselő, aki a családjával együtt a Herczeg Ferenc-házba költözött. Mindkét esetben hónapokon át tartó tájékoztatás előzte meg az építést. Ennek fényképfelvételei is megmaradtak az *Új Idők*ben. (A lap 1931. évfolyamának 793. oldalán a Rózsadombon épült első családi ház látható.)

Az *Új Idők* 1932. évfolyamának 601. oldalán közölt fényképen Herczeg Ferenc átadja Kovács Györgynek a másodiknak kisorsolt épületet, amelyet az íróról Herczeg-háznak neveztek el

•

A Versecen 2013. szeptember 28-ra szervezett jubileumi konferencia meghívóján szereplő kép Herczeg Ferencet mint „koszorús költőnként” ábrázolja. Látni fogjuk, e kitüntetés nemcsak a magyar nyelven megjelent művei, hanem a szerte Európában és tengerentúlon kiadott művei alapján is joggal illette meg őt. Az évek során egyre nagyobb sikereket ért el a színházban, szinte minden évben játszották a színműveit, amelyek közül számos a nagy hazai sikerek mellett nemzetközi elismertséget is hozott a számára. A legtöbb színművét bemutatták az északi államok nagyvárosainak legismertebb színházaiban is – Helsinkiben, Göteborgban és másutt – de a déli, latin városokban, Milánóban, Rómában, Madridban és Barcelonában is. Magyarországon a kor leghíresebb színészei játszottak a színpadi alkotásaiban: *Aranyszálak* című színművében Jávor Pál és Lázár Mária játszották a főszerepeket.

Herczeg Ferenc másik énje a színházi lárma helyett a természeti környezetre, a csendesebb életre vágyott. Szemében a szőlőművelő ember volt a kétkezi munka megelevenítője, hiszen gyermekkorában Versecen nem tekintették férfiembernek azt, akinek nem volt szőlőskertje, és nem a maga két kezével művelte azt, hogy utána vendégeit a saját borával kínálja meg. Ezért, amikor végleg világossá vált, hogy a dombos bánági tájakra és Versecre, a szeretett Várhegyéhez visszatérni már nem tud, vett magának egy szép szőlőt a Balaton melletti Lábdihegyen, a mai Badacsonytördemicen. A szülővárosa és tája elvesztéséről így emlékezett meg mély szeretettől áthatott, szép sorokat írva a *Húvösvölgy* című kötetében:

„Minden magyar ember vesztett ebben a háborúban. E sorok írója a szülővárosát is. Elvesztettem az öreg Várhegyet, el azt a napsütötte és széljárta síkságot, ami onnan felülről a Bánásgból látható, és amely nekem a hazámat jelentette. De elvesztettem a város forró lelkét is, amely a Versec Város Hölgyei kíséretében egyszer megjelent előttem. 1901. március 17-én, az Ocskay izgalom idején, ötven fogaton száz verseci hölgy hajtatott Édesanyám Liget utcai háza elé, hogy megtiszteljék az anyát, és aranytollal ajándékozzák meg a fiát. Magyar, szerb, német hölgyek ünneplő selyemben, fiatalok, szépek, vidámak és kissé megilletődöttek.”

(Herczeg Ferenc visszaemlékezéseinek harmadik kötete *Hűvösölgy* címmel csak 1993-ban jelenhetett meg Németh G. Béla előszavával. Az OSZK Kézirattárában őrzött művet Herczeg Ferenc már 1944 karácsonyára befejezte, s még életében – 1954 előtt – egy rövidített kiadásra elő is készítette.)

Mint sváb származású szőlősgazda itt érezte magát igazán otthon. Felszabadult, amikor kertjében dolgozhatott és ápolhatta a szőlőtőkéit, ahogy ősei, atyái és minden verseci, munkát szerető férfi tette azt évszázadokon át. A nyarakat és a kora őszt, a szüret idejét minden évben Lábdihegyen lévő házában töltötte. Íróbarátai közül sokan meglátogatták, de vendégül látta a társadalmi és művészeti élet vezető személyiségeit is. A fényképek tanúsága szerint járt nála Ambrus Zoltán, gr. Bánffy Miklós, Heltai Jenő, Miklós Andor, Molnár Ferenc és még sokan mások.

Hogy a fővárosban olykor mennyire zavarta az iránta megnyilvánuló állandó érdeklődés, arról maga Herczeg Ferenc is beszámolt a *Gótikus*

Herczeg Ferenc szőlősgazdaként kertjének termését szemléli, majd a saját rizlingjét fejt 1941-ben (Vadas Ernő fényképfelvételei)

•

ház című emlékiratában. 1912-ben határozta el, hogy kertes házat építet a Hűvösvölgyben, s az építési munkálatokkal Zrumetszky Dezső ismert építész bízta meg. „Mikor első ízben beszéltem vele, mint afféle modern építész megkérdezte, hogy mi legyen a fő gondolata az építendő villámnak, mert szerinte minden épületnek van egy vezérgondolata. Erre azt feleltem az én épületem vezérgondolata az legyen: Hagyjának nekem egy kis békét!” S a megállapodásuk nyomán valóban egy magas falakkal elzárt, belül édeni kis kertet magába foglaló, várszerű erődítmény épült fel részére, amely évtizedeken át biztosította neki a szeretett otthon nyugalalmát.²

Az eddig bemutatott képek kapcsán vissza kell térnünk az *Új Idők* című hetilapjához, amelynek hosszú, 50 éves megjelenése során a magyar művészi és riportfényképezés megújulásának színteréül is szolgált helyet adva kor legismertebb fényképészei tevékenységének, s ami akkor különösen ritkaságszámba ment: a művészi fotók rendszeres közlésének. Ezek közül csak néhány jól ismert nevet említsünk meg: Dulovits Jenő, Escher Károly, Laub Juci és Mayer-Vadas Ernő. A szerkesztők bátran hívtak meg és kértek fel ismeretlen amatőr fényképészeket is a közreműködésre nemcsak a fővárosból, hanem Magyarország legkisebb településeiről is. Külön érdekessége a hetilap gazdag fénykép-illusztrációinak, hogy a trianoni határátzabás után is kapcsolatban maradtak az erdélyi, a vajdasági – tágabb értelemben a délvidéki –, az örvidéki és felvidéki területeken élő fénykép- tudósítóikkal, olyan lelkes magyarokkal, akik Herczeg Ferenc régi tisztelői voltak és maradtak is mindvégig azok. Valamennyi, a kutatásaink során kezünkbe került fénykép közül is kiemelkedik a Vadas Ernő által Badacsontördemic–Lábdihegyen készített fényképsorozat, amely híven mutatja az író természet, s azon belül is a szülő iránti szeretetét, továbbá a magas fokú művészi koncentrátságot mutató Escher Károly-felvétel, amely a hűvösvölgyi villájában készült Herczeg Ferencről.

Herczeg Ferenc villája ma is sértetlenül áll Budapesten, a Hűvösvölgyi út 87. szám alatt, és a homlokzatán büszkén viseli a nagy H. F. monogramot. Ez az épület és a környéke adta a visszaemlékezéseinek

■

2 Zrumetszky Dezső: A Herczeg villa. *Magyar Építőművészet*, 1913. 8. sz.

harmadik s egyben utolsó kötetének a *Hűvösvölgy* címet, melyben megírja izgalmas és tragikus eseményeket is magába foglaló életének regényét az I. világháborútól a II. világháború utolsó napjaiig, amikor az első orosz katona megjelenik a háza ajtajában. Erről így ír a visszaemlékezésében:

„Öt óraker valaki kívülről keményen megzörgeti házam tölgyfa kapuját. Orosz katona! – Germanskij szállát? – Kérdezte a vendég. Szobánként végig járta a lakást, a földszintet és az emeletet. Mikor benéz a könyvtárumba, és látja a sok könyvet, azt mondja: kultúra – az emeleten pedig a hálószobám éjjeli asztalán megnyomja a villamos csengő gombját, és mivel nem hallotta, tudni kívánja hová szól

Herczeg Ferenc 1940-ben a hűvösvölgyi villájában
(Escher Károly felvétele)

•

a vezeték. Kinyitottam a szobám ajtaját, ekkor meghallja a csengést és megnyugszik. Elmenőben megáll az előszoba ajtajában, mellé teszi nagy tenyerét, és jófiús mosollyal mondja: Novoszibirszk! Úgy látszik ő is nagy dolognak tartja, hogy az Urálon túlról a Kárpátok aljára jött. Sorra kezét fog a ház minden lakójával – kimegy, eltűnik az éjszakában. Ázsia eljött Budapestre... Világos, hogy a mai napon összeomlott az az egész világ, amelyben én már a hosszúra nyúló életemet eltöltöttem. Kezdődik egy új élet. A régi országot a nemzet rossz tulajdonságai buktatták meg, az újat csak a magyarság jó tulajdonságai építhetik fel. De ebben az építkezésben én már nem veszek részt. Én eljutottam minden munkám és minden állomásom végére.”³

Szeretett otthona – amely az utolsó évtizedekben szerkesztői irodája is volt – szolgált több, korábban vele készített filmhíradós riport helyszínéül is, amelyet a 70. születésnapjára készítettek vele: „Hát levelek, táviratok ezrével, látogatók százával tisztelnek meg. Őszintén szólva, nem is tudtam, hogy annyi jó barátom, és jóakaróm van az országban. Ez kérem az öregségnek a legkellemesebb enyhítő jele, mert virág- és verőfény özönnel árasztja el a múlandóság gondolatát. Én ebben a pillanatban csak egyet érzek, végtelen hálát a magyar közönség iránt, amely apró szolgálatokat ilyen fejedelmi módon tud jutalmazni.” Az aktív munkás és olykor boldognak is mondható, alkotóévek még további közel egy évtizedig tartottak, amikor is 1943-ban országos ünneplések közepette megérhette, hogy hasonlóan Jókaihoz az egész Kárpát-medencében a nemzet egységét is szimbolizáló írófejedelmként köszöntötték. Erre az alkalomra *Az írófejedelem életregénye (A 80 éves Herczeg Ferenc)* címmel egy emlékkötetet jelentettek meg Hertelendy István szerkesztésében. A szerkesztő által megírt regényes, de ugyanakkor adataiban nagyon sok új elemet hozó és pontos életrajzon túl a kötetben számos ismert és kiváló kortárs, író, szerkesztő, képzőművész, jeles és a népszerűség csúcán lévő színésznő, tudós és közéleti személyiség (Bajor Gizi, Benda László, Bethlen Margit, Ditrói Mór, Gróth Sándor, Harsányi

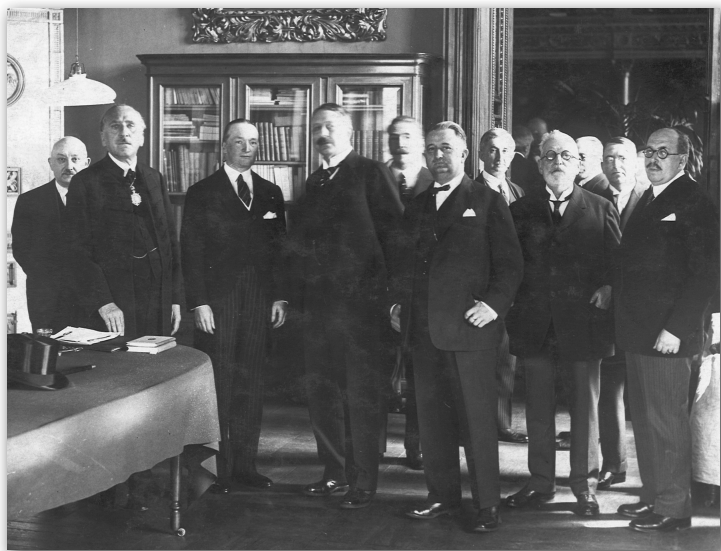
■

3 *Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy.* Németh G. Béla előszavával. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 265–266.

Zsolt, Hertelendy István, Kárpáti Aurél, Lázár Mária, Németh Árpád, Rózsashegyi Kálmán, Stella Adorján, Szüllő Géza, Tolnay Klári és dr. Vlassics Gyula) írt emlékezéseket Herczeg Ferencről.

A II. világháború befejezésének eseményei, és annak következményei végét vetettek annak az ünneplésnek, amelyben Herczeg Ferencnek a megelőző évtizedekben része volt. 1945 után nemcsak az MTA igazgatótanácsa elnöki tisztségétől fosztották meg, de törölték az akadémiai tagok sorából is. Annak ellenére, hogy művei, regényei és még inkább a színművei iránt változatlanul nagy volt az érdeklődés, könyvei kiadását az új hatalom megtiltotta, a továbbra is nagy sikerrel futó színdarabjait levették a teátrumok műsoráról. Magyarországon az elhallgatás és az elhallgattatás vette körül. Herczeg Ferenc azonban soha senkivel nem szállt nyílt vitába. Halkan elfogadta ráért nehézségeket, és visszahúzódott.

1946-ban a Badacsonytördemecen lévő szőlejét és nyaralóját a pincéjével együtt el kellett adnia. Egyedül a Hűvösvölgyben lévő háza maradt

A Petőfi Társaság ülésén Herczeg Ferenc Bárnczi Istvánnal,
Gombocz Zoltánnal és Szentpétery Jenővel

•

meg, amelynek kőfalai mögé rejtőzve élte további csöndes napjait. Elvált emberként szeretett édesanyja halála után egyik unokahúgával, dr. Vajda Ödönné Herczeg Paulával lakott együtt, aki egészen 1954-ban bekövetkezett haláláig a gondját viselte. Hálája kifejezéseként az 1950. június 4-én írt végrendeletében őt nevezte meg általános örökösének beleértve ebbe a művei kiadására vonatkozó szerzői jogokat is.⁴

A hivatalosan rámért, egyre fokozódó csend 1948-tól már végérvényesen körülvette. Ez azonban csak a művei kiadására vonatkozhatott, az emberek iránta táplált tiszteletére és szeretetére nem, és ez minden tiltás ellenére továbbra is megnyilvánult. A hamu alatt izzott a parázs, sokan voltak, akik figyelték mindazt, ami vele történt. Olvasói nem felejtkeztek meg róla, ezt bizonyítja egy, az OSZK Kézirattárában őrzött levél, amely Herczeg Ferenc hagyatékában tételszámozott iratként maradt fenn és került be nemzeti könyvtárunkba. Ennek a levélnek a befejező részéből vett idézettel kívánunk rávilágítani arra, hogy a hatalom sok mindent megtilthat, de az emberek hazaszeretetének bátor megnyilvánulását nem:

„»Ennyi az élet?« Ezt kérdezi az Emlékezéseit író 76 éves Herczeg Ferenc. Ezt kérdeztem én is, amikor 1953. szeptember 22-én, az író kilencvenedik születése napján beküldtem a hűvösvölgyi villaház kapujánál három kis csokor szegfűt, ezzel az írással: »Hálával, tisztelettel, a 90 éves íróért imádkozva...« (aláírás). Ahogy Ő mondaná: szívetfájdítóan titokzatos holdfény borult a Hűvösvölgyre. Ember alig járt az úton, este fél kilenc volt... Csendben ünnepi csendben hallgattak a Herczeg villa bokrai... A csengetésemre hamarosan megszólalt a hagyományos kutyacsaholás... aztán egy barátságos házvezetőnői hang szólt: ki az? Egy gratuláló... Meg nem lepődve jött a kapuhoz átvette a benyújtott virágot és soraimat. Kicsit ott maradt, lehajolt, hogy felvegye az egyik lehullott szegfűt. Felbátorodva a barátságos fogadtatáson... megkérdeztem, hogy van ezen a napon a nagy író...? Jól! Lehetséges ez? Annyi ellenkező hír után?

■

⁴ Herczeg Ferenc saját kezű végrendelete. Budapest, 1950. június 4. OSZK Kézirattár H. F. fond 251/2.

Jól? Budapesten, 1953-ban a kilencven éves Herczeg Ferenc... jól! Sietve elkészöntem, otthagytam a házat szent titkaival... Fogjuk-e még olvasni a hűvösvölgyi villa kéziratát, az Emlékezések harmadik kötetét? A néma holdfényben erre nincs válasz. A villamos sietve viszi át a Dunán, otthonom felé. A kilencvenedik születésnap gratulációi közt talán az én virágaim is mondtak valamit Neki: Vagyunk mi is magyarok, akik sokat köszönhetünk Neki. És akik nem felejtnek, s a távolból figyelik az Örökkévalóság küszöbén álló öreg író élete alkonyát... Tudja-e azt, hogy a jelent elviselni segítő, a múltból felénk áradó erőforrás Ő a számunkra? Talán az én kicsi virágaim is ezt súgták neki, s ő bizonyosan meghallja a magyarság feléje forduló szívdobbanását...

Aznapi szentáldozásom is az övé volt. Hiszen már-már az Úristen előtt áll. El fog menni... Elfogynak a múlthoz kötő szálak, kiapadnának az erőforrások? »Ennyi az élet?«.

Ma már tudjuk – s remélhetőleg a fenti csodás sorok írója is megtudhatta –, hogy hosszú évek várakozása után Herczeg Ferenc beváltotta az ígérését, és teljesítette a vállalt feladatát. Megírta az emlékezései harmadik kötetét, amelynek a *Hűvösvölgy* címet adta, s talán abban is van Divina machina, hogy a névtelen szerző levele és az emlékezései harmadik kötetének kézírata az OSZK Kézirattárának Herczeg Ferenc-gyűjteményében egy dossziéban őrződött meg várva jobb sorsára, amely talán mostanra már elérkezett.

Várhatóan izgalmas és még ma is számtalan részletében felkutatásra váró irodalmi életműve születésének a helyszíne ez az igen impozáns épület a Hűvösvölgyi út 87. szám alatt. Csak utalni kívánunk arra, hogy a szomszéd házban Márkus Emília lakott. Mára már a Herczeg Ferenc-kutatás feltételei adottak, a fennmaradt dokumentumok hozzáférhetőek. Az eddig elvégzett munkák eredményeinek bemutatására kiváló lehetőséget nyújt születésének 150. évfordulóján szülővárosában, Versecen a Petőfi Sándor Magyar Művelődési Egyesület, az MKE Műszaki Könyvtáros Szervezete és a Zentán működő Vajdasági Magyar Művelődési Intézet összefogásával 2013. szeptember 28-án megrendezett tudományos konferencia is.

● BALÁZS-ARTH VALÉRIA
HERCZEG FERENC A MAGYAR LEXIKONOKBAN,
KITEKINTÉSSEL A JUGOSZLÁV, SZERB
ÉS A VAJDASÁGI MAGYAR LEXIKONOKRA IS ◀

Az irodalom igazi halottjai az elfeledett írók, akiket nem olvasnak, akiknek „mintha hallottuk volna a nevét”, akik félbemaradtak és eltemették, mint egy torzó, egy csonka szobor.

(Babits Mihály)

A századforduló és két világháború közötti időszak irodalom- és színházkedvelő közönségének egyik legnépszerűbb, legsikeresebb, az irodalomkritika által is elismert magyar írója, a délvidéki Temes megyei Versecen született, német származású Herczeg Ferenc. Iskolai tanulmányainak végzése közben tanult meg magyarul, ennek ellenére csak néhány írása jelent meg németül, 1886-tól már magyarul írt novelláit közölte a *Pesti Hírlap*. Első regénye, a *Fenn és lenn* 1890-ben jelent meg. Az 1890-es évek elején már országos hírű író, egyre több közéleti tisztséggel. Beválasztották először a Petőfi Társaság, majd a Kisfaludy Társaság tagjai közé. Később a Petőfi Társaság másodelnöki, elnöki és tiszteletbeli elnöki tisztségét is megkapta. Ekkor jelent meg nagy sikerű regénytrilógiája (*A Gyurkovics lányok*, 1893, *A Gyurkovics fiúk*, 1895, *a Gyurka és Sándor*, 1899), amely után neve már valóban közismertté vált. Színműveket is írt, amelyeket nagy sikerrel játszottak (elsőként *A dolovai nábob lányát* a Nemzeti Színház bemutatásában, 1893-ban). Műveit és színműveit az 1920-as években már negyvenkötetes díszkiadásban adták ki.

Írói tevékenységével párhuzamosan Herczeg Ferenc a kor rendkívül sikeres újságírója, szerkesztője is volt: a *Budapesti Hírlap* verseci és temesvári munkatársa 1891 és 1894 között, az *Új Idők* című hetilap alapító szerkesztője. Az előkelő magyar családok szépirodalmi, művészeti és képes hetilapja a Singer és Wolfner Rt. Könyvkiadó és -kereskedelmi Cég kiadásában jelent meg 1894. december 18-ától, és szerkesztésére Herczeg Ferencet kérték fel, aki az alapítástól 1945-ig szerkesztőként jegyezte a lapot. Emellett az *Újság* című napilap főmunkatársa (1903–1911), a *Magyar Figyelő* szerkesztője (1911–1918), valamint a *Pesti Hírlap* főmunkatársa.

Újságírói és írói pályája mellett még egy harmadik területen is fontos tevékenységet fejtett ki Herczeg Ferenc: politikusként és közhivatalnokként is jelentős tisztségeket töltött be: 1896-tól 1901-ig a Szabadelvű Párt, illetve a Nemzeti Munkapárt programjával a verseci kerület, majd 1910 és 1918 között a pécskai kerület országgyűlési képviselője. A felsőház tagja (1927–1942), a Revíziós Liga elnöke 1929-től és magyar királyi titkos tanácsos 1936-tól. Az első világháború alatt, 1914-től 1918-ig a Hadsegélyező Hivatal vezetője. Az 1920-ban alakult Magyar Külügyi Társaság elnöki tanácsának tagja volt, 1920-tól a Délmagyarországi Közművelődési Egyesület elnöke, a Szent Gellért Társaság, valamint a Délvidéki Otthon elnöke is volt.

1899-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1910-től rendes, 1914-től tiszteletbeli, 1922-től igazgatósági tagja, közben háromszor másodelnöke is. 1949-ben MTA-tagságát megszüntették, és csak a rendszerváltás után, 1989-ben állították vissza. Az MTA háromszor, 1925-ben, 1926-ban és 1927-ben öt jelölte Nobel-díjra *Az élet kapuja* című regénye alapján.

Az íróként, színműíróként rendkívül termékeny, már a tizenkilencedik század végén is, de a két háború közötti időszakban még inkább népszerű írófejedelem. A kilencvenegy évet élt Herczeg Ferenc fenti, pár mondatos, tényeket felsorakoztató életrajzából egyértelműen látszik, hogy lexikonban való megjelenése sokszorosan is indokolt (völ már életútjának első három évtizede után is, az évek múlásával egyre inkább): íróként, színműíróként, közíróként, újságíróként, alapító lapszerkesztőként, politikusként, számos közéleti tisztség viselőjeként, az MTA tagjaként, az irodalmi Nobel-díj magyar jelöltjeként.

Kétségtelen, hogy Herczeg Ferenc életműve egyike azon írói életműveknek, amelyek megítélése óriási változáson ment át az utóbbi fél évszázadban: a két világháború közötti időszak ünnepekt, kitüntetett, olvasott nemzeti írófejedelmének művei 1949 után majdnem négy évtizedig nem jelenhettek meg. S ennek elsősorban politikai okai voltak, bár írói kvalitásairól is koronként változtak a vélemények, azonban némi tehetséget még a számára legrosszabb időszakban is elismertek neki. Mint minden kor – Herczeg kora is – megteremtette a maga irodalmi kánonját. Az irodalmi ízlés és közvélemény formálásának egyik eszköze a korabeli lexikon vagy egyéb összefoglaló munka, mint amilyen az

•

irodalomtörténet. Jelen esetben azonban csak a lexikonokkal – mégpedig a könyvként megjelentekkel – foglalkozunk, természetesen nem a teljesség igényével.

Az első teljes értékű, önálló általános magyar lexikon, amely ugyanakkor tartalmilag és kivitelezését tekintve is elérte a nemzetközi lexikonok színvonalát, az 1893 és 1900 között kiadott tizenhat kötetes *Pallas nagy lexikona* (két pótkötettel), amelynek a IX. kötetében¹ már szerepel Herczeg Ferencről írt szócikk, amelyben irodalmi pályakezdését így írják le:

„Irodalmi hajlamai gyermekkorában jelentkeztek. Német verseket irogatott és iskolatársai számára lapot szerkesztett. Első kísérletei 1886. jelentek meg németül; első magyar elbeszélését a *Pesti Hirlap* adta ki 1887. Később a *Hét*-be dolgozott. Huszártörténetei és a *Szírusz* akkoriban bizonyos feltűnést keltettek irodalmi körökben. 1887. Versecen kardpárbaja volt több katonatiszttel s egyik ellenfél sebesülés következtében a párbaj színhelyén meghalt. 1889. e miatt négy havi államfogságot töltött Vácon és ekkor – mivel a jogi pályához különben sem volt kedve – megírta *Fenn és lenn* című regényét (Budapest 1890), azzal az elhatározással, hogy annak sikerétől teszi függővé, hogy író lesz-e. A regény megnyerte a díjat egy regénypályázaton. 1891. Rákosi Jenő mint állandó tárcaíró a *Budapesti Hirlaphoz* szerződött, azóta kisebb dolgozatai mind e lapban jelentek meg először. 1891. a Petőfi-társaság megválasztotta tagjának, 1893. pedig *Mutamur* című elbeszéléskötetének (Budapest 1892) megjelenése után a Kisfaludy-társaság tagjai közé választotta Vadnai Károly ajánlatára.”²

A folytatásban színműveinek bemutatásáról olvashatunk, és addig megjelent regényeit sorolja fel a szócikk. Természetes, hogy ebben értékelés még nincs, hiszen a pályakezdő író alig valamivel több, mint harmincéves.

■

1 *Pallas nagy lexikona*. IX. kötet. Budapest, [1895], Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 97–98.

2 Uo.

Szinnyei József a korszerű magyar lexikonszerkesztési elveket megteremtő életrajzi lexikonának, a *Magyar írók élete és munkái*³ sorozatnak 1896-ban megjelent negyedik kötetében rendkívül alapos Herczeg Ferenc-szócikk található műveinek részletes bibliográfiai adataival és a művek lapokban megjelent ismertetőinek adataival.

A *Pallas nagy lexikonát* 1911-ben megvette a Révai Testvérek Részvénytársaság, és *Révai nagy lexikona*⁴ címmel jelentette meg; a szócikkeket tömörítették, átdolgozták, kiegészítették, s így egy újabb, rendkívül népszerű és színvonalas, 21 kötetes nagylexikon született, amelynek a 9. kötetében részletes szócikket olvashatunk az akkor ötvenéves Herczeg Ferencről. Az 1913-ban megjelent életrajz így mutatja be írói pályájának kezdetét:

„1887-ben Verseczen kardpárbaja volt több katonatiszttal s egyik ellenfele sebesülés következtében a párbaj színhelyén meghalt. Emiatt 1889. négy havi államfogságot szenvedvén Váczott, megírta a *Fenn és lenn* c. regényét, avval az elhatározással, hogy annak sikerétől teszi függővé, hogy az ügyvédi pályát teljesen fölcserélje az íróival. A regény megnyerte az Egyetemes Regénytár pályadíját s a *Budapesti Hírlap* szerződtette H.-et tárcaírójának; evvel eldől a kérdés. Innen kezdve H. gyors egymásutánban írt nagyhatású irodalmi értékű novellákat és regényeket, majd 1893. *A dolobai nábob leánya* c. színművével a Nemzeti Színházban aratott nagy sikert; 1894. dec. megindította az *Uj Idők* c. szépirodalmi képes hetilapot s hovatovább irodalmi életünk egyik vezetőjévé emelkedett. A Petőfi-Társaság 1891. tagjának, 1903. másodelnökének, 1904. elnökének, a Kisfaludy-Társaság 1893. rendes, az Akadémia 1899. levelező, 1910. rendes tagjának választotta. 1896 óta több ízben, jelenleg is tagja a képviselőháznak s noha a politikai életben eddig nagyobb szerepet nem játszott, mind metsző, érdekes hírlapi cikkeivel, mind 1911.

3 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. kötet. Budapest, 1896, Hornyánszky Viktor könyvkereskedése.

4 *Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. I–XXI. kötet. Budapest, 1911–1935, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság.

megindított politikai és irodalmi szemléjével, a *Magyar Figyelő*vel, e téren is tekintélyt szerzett.⁵

Műveinek és fogadtatásuknak tételes felsorolása, értékelése (pl. „a *Bizánc* c. történelmi tragédia, melyet a Nemzeti Színház 1904. ápr. 25. tüneményes sikerrel hozott színre s mely kétségkívül nemcsak a legkiválóbb modern tragédiánk, hanem egész drámairodalmunk legjáva alkotásaihoz tartozik”)⁶ után műveinek kiadásáról („Mind e drámái könyvalakban is megjelentek s elbeszélő műveivel együtt több kiadást értek.”)⁷ és fordításairól, illetve színdarabjainak külföldi bemutatásáról is szó esik a cikkben („H. művei közül sok idegen nyelvre [német, francia, finn, angol, cseh, szerb, olasz] le van fordítva s színművei közül is több külföldi színpadokon is sikert aratott.”)⁸ A szócikk Herczeg irodalmi helyének kijelölésével fejeződik be:

„H. ma Mikszáth halála után a legjelesebb szépprózairónk; lélekelemzéseinek finomsága, társadalmi rajzainak biztossága és eleven-sége s jellemalkotó tehetsége, elbeszélő művészete, könnyed, előkelő stílusa nem túlságosan gazdag képzelete ellenére kivívta számára mind az olvasó közönség szeretetét, mind a legkomolyabb kritika teljes elismerését.”⁹

Az első világháború utolsó évében, 1918-ban egy német nyelvű életrajzi lexikon is megjelent a magyar szellemi élet nagyjairól *Das geistige Ungarn*¹⁰ [A szellemi Magyarország] címmel, amely ötezer tudós, író, államférfi, művész s egyéb közéleti szereplő rövid életrajzát s fonto-

5 Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. IX. kötet. Gréc–Herold. Budapest, 1913, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 778.

6 Uo.

7 Uo.

8 Uo.

9 Uo.

10 Krücken, Oskar von – Parlagi, Imre: *Das geistige Ungarn. Biographisches Lexikon*. Erster Band. Wien–Leipzig, [1918], Wilhelm Braumüller.

sabb műveinek jegyzékét tartalmazza. Természetes, hogy ezek egyike Herczeg Ferenc. Az 1916 közepén lezárt kézirat Herczeg műveinek felsorolását a *Napváros* című, 1912-es elbeszéléskötetével zárja le. Ez a német lexikon sem értékelést nem ad, sem forrást nem tüntet fel.

Herczeg ekkor már az irodalmi kánon része, majdnem a csúcson helyezkedik el az irodalmi hierarchiának, s ezt a helyzetet rögzíti az akkor megjelenő lexikon, a *Révai nagy lexikona* 1927. évi kiegészítő kötete, amely szinte ugyanolyan terjedelemben közölte Herczeg életútjának folytatását, mint az alapsorozat már említett, IX. kötete. A kiegészítés nemcsak megerősíti, többször és többféleképpen a végsőkig fokozza Herczeg megítélését:

„Az élet kapuja nemcsak H. írói pályájának tetőpontja, hanem jelentős állomás a magyar történeti regény fejlődésében is. [...] H. Jókai és Mikszáth után nemcsak a legnépszerűbb magyar regényíró, hanem a nagyközönség és a tudományos kritika egybehangzó ítélete alapján a legnagyobb élő magyar író.”¹¹

Ezt követően színműírói érdemeinek dicsérete után a drámai-irodalomban jelöli ki a helyét, majd megállapításaiban annál is tovább megy:

„De H. nemcsak író, hanem politikus is, a szó legnemesebb értelmében. Nem a fórum küzdőterén akar érvényesülni, hanem erős s a vörös forradalmak hatása alatt még inkább megizmosodott hazafias érzésével és keresztény erkölcsével bátran és következetesen küzd a nemzet javáért, a bomlasztó, hazafiatlan törekvések ellen. Mindent összevéve, H. egyike a magyarság legegységesebb szellemű és hatású íróinak, a XX. sz.-i magyar férfi egyik legértékesebb reprezentánsa.”¹²

11 *Révai...* XX. kötet. Kiegészítés: Bér–Zsolt.

12 Uo. 371.

Ugyanebben az évben (1927) jelent meg egy másik lexikonnak, a *Tolnai új világlexikon*ának a hatodik kötete, amely a Révai előbb idézett szócikkéhez képest egy teljesen objektív, majdnem értékelés nélküli szócikkben („...a sváb származású fiú itt szívta magába a magyar nyelvet és kultúrát, amelynek később kiváló hatású művelője lett.”)¹³ mutatja be Herczeg Ferencet, méghozzá elsősorban az író, politikai szereplését csak röviden, tényként említi a szócikk, írói munkásságát pedig teljesen új szempontok szerint tekinti át:

„Regény- és drámaírói munkája meglehetősen élesen oszlik két részre. Az egyikben a magyar társadalom derült, modern életét ábrázolja elmés, eleven hangon s csak néha élesebbé váló szatírával, friss megfigyeléssel, a felfogás és stílus eleganciájával, némi hűvös tartózkodással. Ide tartoznak: *Andor és András*, *Huszt*, *Huszt*, *Idegének közt* c. regényei, drámáinak nagy része, köztük a *Honthy háza*, *Gyurkovics-lányok*, *Sirocco*, *Az aranyborjú*, a legnagyobb sikert aratott s külföldre is eljutott *Kék róka*. Mintegy átmenetet jelentenek az olyan történeti környezetbe helyezett, regényes művek, mint *A királyné futárja* regény, *Éva boszorkány* dráma, *Déryné ifiasszony* és *Balatoni rege* vígjátékok. A második csoportba azok a művei tartoznak, melyekben közvetve v. közvetlenül a magyarság történelmi sorsát és nagy problémáit feszegeti, a jelenre való több-kevesebb utalással, mint a már említett *Pogányok*-on kívül *A hét sváb*, *Az élet kapuja* regények, *Ocskay brigadéros*, *Bizánc*, *Árva László király*, *A hid* drámák. Ez utóbbi műveivel jelentékeny hatása volt a magyar közvélemény alakulására. Novelláiban, melyek közt legfinomabb és legmélyebb művei találhatók, a novella Maupassant-féle formáját plántálta át a magyar élet ábrázolásába. Időnkint publicisztikai szereplésével is jelentékeny benyomást keltett. 1927. a kormányzó a felsőház tagjává nevezte ki.”¹⁴

13 *Tolnai új világlexikon*a. Hatodik kötet. Gőz-Hit. Budapest, 1927, Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Részv.Társaság kiadása, 260.

14 Uo.

Eddig általános, nagylexikonokról esett szó, de ebben az időszakban Herczegről több szaklexikonban is írtak. Ezek egyike a Ványi Ferenc szerkesztésében 1926-ban megjelent *Magyar irodalmi lexikon*,¹⁵ amely szaklexikonhoz képest igen röviden jellemzi írói erényeit:

„H. korának egyik legnépszerűbb elbeszélője és regényírója. Éles megfigyelő, ügyes jellemző. Nemes előkelőség, a jól alkalmazott ironia, könnyed előadás, eleven meseszövéés és közvetlenség jellemzi előadását. Társadalmi regényeinek tárgyát főleg az előkelő világból s a katonaeletről veszi. Történelmi regényeinek rajza eleven és találó. Legújabb sikereit mégis történelmi tárgyú drámáival aratta, melyekben írói ereje a legteljesebben kifejezésre jut.”¹⁶

Mindössze egy évvel későbbi a Benedek Marcell szerkesztette *Irodalmi lexikon*,¹⁷ amelynek részletes Herczeg-szócikkét Benedek Marcell mellett Lengyel Miklós írta. Ő Herczeg prózáját, regényeit, elbeszéléseit elemzi, megállapításai közül több ma is helytálló pl.:

„H. kitűnő megfigyelő. Látja a társadalom bajait, ismeri azokat a mozgató erőket, melyek az emberi tetteket szülik, látja a múlt század végének és a jelen század elejének kavargó, egymásra törő társadalmi osztályait, de kevés regényében írja meg a jelen meglátott képét. Ahol megírja, hangja szatirikus, sőt keserű. [...] H. stílusa mindig választékos, bár nem mindig magyaros; a szavak árnyalataival régebbi műveiben még nincs teljesen tisztában. Párbeszédei elmések, meséje érdekes, de gyakran érezzük, hogy hiányzik a melegség és a fantázia. Ez csak nagyobb alkotásainál szembeszökő; kisebb alkotásai között

15 *Magyar irodalmi lexikon*. Fóris Miklós középisk. tanár és dr. Tóth András egyetemi r. előadó közreműködésével szerkesztette dr. Ványi Ferenc középiskolai tanár. Átnézték: dr. Dézsi Lajos egyetemi nyug. tanár. dr. Pintér Jenő budapesti tanker. kir. főigazgató. Budapest, [é. n.], Studium.

16 Uo. 348.

17 Benedek Marcell szerk.: *Irodalmi lexikon*. Budapest, 1927, Győző Andor.

A szócikket írta Benedek Marcell és Lengyel Miklós.

•
olyan tökéleteseket találunk (*Jancsi mamája*, *Lószőr-vitéz* stb.), hogy a világirodalom legnagyobb írói is büszkék lehetnének rájuk. Legújabb regénye: *A Lánszky-motor* (1926) is írói kvalitásainak magaslatán mutatja.”¹⁸

Benedek Marcell a drámáit tekinti át, így kezdi a szócikk második részét:

„H. mint drámaíró az elsők közé tartozik, akik az erényeiben és hibáiban egyaránt európai színvonalú magyar drámát megteremtettek. Ismerte a magyar közönség igényeit és szívesen szolgálta ki, de európai módra: a felépítés matematikájának, az igazi színpadi dialógusnak olyan biztos ismeretével, amely egy csapásra hitelt szerzett a magyar színműnek tulajdon hazájában, s idővel külföldön is.”

S a szócikk befejező részében hiányolja a Herczegről szóló irodalmat: „H.-ről részletes életrajzot még nem írtak. Jó összefoglaló ismertetést ad róla Kubinyi M. kis könyve (1926).”

Néhány évvel később újabb szaklexikon közölt szócikket Herczeg Ferencről: ez volt a *Magyar színművészeti lexikon*,¹⁹ amely 1929 és 1931 között jelent meg négy kötetben, Schöpflin Aladár szerkesztésében, aki a Herczeg-szócikk szerzője is egyúttal. Az 1930-ig tartó pályakép után – természetesen – a drámaíróval foglalkozik részletesebben, akiről megállapítja, hogy drámaíró pályája „a Csiky Gergely utáni magyar dráma legjelentősebb fejezete”.²⁰ Nem foglalkozik mindegyik színművével, csak a szerinte legjelentősebbekkel:

„Legmagyarabb szárnyalású darabja, a *Bizánc*, állandóan műsoron van s költői és drámaírói kiválóságain kívül nemzeti fontosságra is

■
18 Uo. 472.

19 Schöpflin Aladár szerk.: *Magyar színművészeti lexikon. A magyar színjátszás és dráma-irodalom enciklopédiája II.* F–K. Budapest, [1929–1931], Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete.

20 Uo. 240.

jutott, mint érelyes intőszó a nemzeti erkölcs érdekében, a pártos széthúzás ellen. A *Kék róka* a Vígszínházból indult el és a világsiker szárnyára jutott; játszották mindenütt nagy sikerrel, Európa jóformán minden nagyobb városában és Amerikában is.”²¹

Dramái mellett azonban regényeiről, novelláiról is ír:

„Novellái ennek a műfajnak legegánsabb termékei közé tartoznak, a tömör biztos forma, az alakok néhány éles vonallal való rajza, a témák invenciózus változatossága, érzelmesség, humor, malícia a hangulatban, könnyed előkelőség az elbeszélés módjában magyar novellaírás mesterét mutatja.”²²

Végül így fejezi be a szócikk érdemi részét:

„Érdemeihez méltóan H. részesült mindazokban a kitüntetésekben, melyeket az állam és társadalom magyar íróknak juttathat.”²³

Felsorolja a Herczeg által betöltött tisztségeket, díjait. A szócikk bibliográfiai részében pedig megtalálhatjuk a Herczeg-darabok hazai és külföldi bemutatóit 1930. február 28-áig, a *Szendrey Júlia* vígszínházi bemutatójáig.

A két világháború közötti időszak két lexikonsorozata jelent meg az 1930-as években: a hatkötetes *Új lexikon*²⁴ és a számunkra érdekesebb *Új Idők lexikona*.²⁵ Az elsőben egy rövid életrajzi szócikket találunk Herczeg Ferencről. A második több szempontból is érdekes: elsősorban azért, mert az *Új Idők* hetilap adta ki, amelynek Herczeg Ferenc alapító szerkesztője 1894-től, és több mint ötven évig, 1945-ig a lap

21 Uo.

22 Uo.

23 Uo.

24 Dormándi László – Juhász Vilmos szerk.: *Új lexikon*. Budapest, 1936, Dante–Pantheon.

25 *Új Idők lexikona*. Budapest, 1936–1942, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.

•

szerkesztője, újságírója. Ez a szépirodalmi, művészeti és képes hetilap fennállásának negyvenedik évfordulóján, 1935-ben megindította az *Új Idők lexikona* kiadását, amely 1936 és 1942 között jelent meg 24 kötetben, az olvasóknak szánt ajándékként. Munkatársai között a kor legjelentősebb tudósai vettek részt, ugyanakkor sok fiatal, kezdő szakember is, akik majd az 1945 utáni rendszerben válnak elismertekké. Némi világnézeti és szakmai egyenetlenséggel a polgári Magyarország utolsó általános nagylexikona volt az *Új Idők lexikona*. Herczeg Ferencről és a lexikonokról szólva – bár ez teljesen más szemszögből mutatja meg Herczeget – azt hiszem, mindenképpen érdekes kitérni arra, milyen elképzelésekkel indította útjára szerkesztőként Herczeg ezt a sokkötetes lexikont.

„Az *Új Idők lexikona* első kötetének első oldalán az olvasót köszönti az *Új Idők* szerkesztősege és kiadója. Az olvasót, akinek ajándéku szánta ezt a művet, valamennyi munkája közül a legnagyobb szabásút, ötven esztendő óta. Az olvasót, akinek ezzel a húszkötetes, minden ízében eredeti lexikkal szeretné megköszönni, hogy évtizedeken át híven kitartott amellet az életfelfogás, világszemlélet mellelt, amelynek terjesztésére negyven év előtt elindult a magyar családí otthonok felé az *Új Idők*.”

Hosszú az út az *Új Idők* első számától a *Lexikon* első kötetéig. Hosszú, de egyenes. Szeretnők elmondani, hogyan jutottunk el idáig.”²⁶

Az *Új Idők* hetilap indulásakor két célt tűzött maga elé, ezeket Herczeg így fogalmazta meg az első számban közölt programjában:

„A magyarság faji sajátosságait, hagyományait, hajlamait és tehetségeit akarta beleilleszteni az új idők modern keretébe.”

Az *Új Idők* magyar irodalmi hetilap akart lenni, s hogy ennek eleget tett-e, arról Herczeg a lap indulása után harminc évvel ezt nyilatkozta:

■

26 *Új Idők lexikona*. I. kötet. A–alfafa. Budapest, 1936, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., VII.

„Az *Új Idők* úgy igyekezett a magyarság kulturális munkájába bekapcsolódni, hogy a szépirodalom szolgálatába szegődött. Munkatársaitól, a tehetségen kívül, mindenkor kettőt kívánt meg: hogy érzéseikkel a nemzeti talajban gyökerezzenek és tudatában legyenek annak, hogy művelt családok számára írnak.

Midőn ma visszatekintünk a hosszú útra, amelyet megtettünk, megállapíthatjuk, hogy a magyar irodalom legbüszkébb nevei voltak útítársaink. És megállapíthatjuk, hogy a nemzeti irodalomnak nem egy örökbecsű remekműve először az *Új Idők* hasábjain jelent meg...²⁷

Az *Új Idők* lap előző évtizedeire vonatkozó kis kitérő után térjünk vissza az *Új Idők lexikonára*, amelynek tizenkettedik kötetében szerepel a Herczeg Ferencről írt szócikk; hogy ehhez mennyi köze volt, nem tudjuk, de az életrajzi részben vannak olyan személyes adatok, amelyek más lexikonokban addig nem fordultak elő:

„Atyja Herzog Ferenc József gyógyszerész, verseci polgármester volt. Fiatalon halt meg 1880-ban s özvegye, leánynevén Hoffmann Lujza, nevelte fel három gyermeküket, Máriát, Józsefet és Ferencet.”²⁸

A szócikk nagyjából az eddigi lexikonokban is olvasható információkat tartalmazza, végül a Herczegről szóló irodalom szerzői közül három nevet emel ki: Horvát János, Rubinyi Mózes és Surányi Miklós nevét. A művek közül az *A várhegy az Emlékezések* első kötetének megjelenésével végződik a szócikk. A lexikon szócikkei inkább rövidek, a Herczegről szóló szócikk körülbelül megfelel a Mikszáth Kálmán-szócikk terjedelmének.

1941-ben jelent meg az első magyar (és az előszót író Bencs Zoltán szerint a világon is a legelső) *Filmlexikon*,²⁹ ebben is megtaláljuk Herczeg Ferencet, akinek ekkor már több művéből is film készült.

27 Uo.

28 Uo. 3103.

29 Castiglione Henrik – Székely Sándor szerk.: *Filmlexikon*. Előszó Bencs Zoltán. [Budapest], [1941], magánkiadás.

•

A második világháború előtti korszak lexikonokban megjelent Herczeg-anyagának áttekintését egy olyan művel zárjuk, amely ugyan nem jelent meg akkor, de abban az időszakban készült, és az addigiak közül ebben a legteljesebb, legrészletesebb Herczeg-szócikk. Ez Gulyás Pál *Magyar írók élete és munkái* című sorozatának H betűt tartalmazó kötetében található. Ez a mű 1944 előtt készült, de az E-től az Ö betűig terjedő anyagot csak az 1989-es rendszerváltást követően, 1993-ban Viczián János rendezte sajtó alá, és ki is egészítette. Így 1993-ban jelent meg a H betűs kötet, amely Herczeg életútját (egészen a temetéséig: a budapesti Farkasréti temetőben nyugszik) és írói munkásságát mutatja be több mint húsz oldalon műveinek és a róla szóló cikkeknek, kritikáknak a részletes bibliográfiájával. Ebben a szócikkben megtaláljuk azt a kevés 1945 utáni adatot is, amely Herczegre vonatkozik: ez mindössze három folyóiratcikk, egy 1946-ból és kettő 1947-ből, valamint a *Szabad Nép* napilapban megjelent halálhíre 1954-ből, továbbá egy lexikonszócikk az 1947-ben megjelent *Hungária irodalmi lexikonból*.³⁰

Az ünnepezt nemzeti írófejedelem az akkor (az 1940-es években) már meg sem jelent Gulyás-anyagban tűnik fel utoljára, majd a már említett *Hungária irodalmi lexikon* cikke végleg lezárja a róla szóló lexikonirodalmat.³¹ Ebben egy rövid (ez természetes is, hiszen egykötetes lexikonról van szó), tényszerű szócikk három mondata jelöli ki helyét a magyar irodalomban:

„Élesszemű biztosan fogalmazó író. A magyar középosztály szemléletét képviseli még azokban az írásaiban is, amelyek éppen e csoport magatartását és szokásait bírálják. Történelmi írásaiban is politikai eszméket dolgoz fel, mérsékelten bíráló hangon.”³²

■

30 Révay József – Kóhalmi Béla szerk.: *Hungária irodalmi lexikon*. Budapest, 1947, Hungária.

31 A Herczeg Ferenc nyolcvanadik születésnapja alkalmából készült könyvben (Budapest, [1943], Új Idők Irodalmi Intézet Rt.) a Fitz József által összeállított részletes bibliográfiája is felsorolja a lexikonokat, amelyekben Herczeg-szócikk található.

Kevesebbet, mint a jelen tanulmány.

32 Uo. 228.

A Herczeg Ferencről írt lexikonszócikkek három csoportba sorolhatók: eddig tizenhárom lexikkal foglalkoztunk Herczegnek a magyar irodalomban való megjelenésétől 1947-ig, amikor még – mondhatjuk – objektívan szerepel az utolsóként említett *Hungária irodalmi lexikonban*. Az elkövetkező négy évtizedben egyre kevesebb lexikonban fordul elő, mindössze háromban. Hosszú életű, nagyon termékeny író volt, jelentős tisztségeket töltött be, így teljesen elhallgatni nem lehetett. Nem tehetette meg ezt a szocialista (műfajában a legrosszabbnak tartott) *Új magyar lexikon*³³ sem. De még e más világnézeti beállítottságú, épp ezért elmarasztaló rövid cikk („A problémátlanóság, az úri közönség illúzióinak kiszolgálása jellemezte egész munkásságát és 1895-ben indított, ügyesen szerkesztett hetilapját, az *Uj Időket* is.”)³⁴ sem tagadhatja meg teljesen Herczeg tehetségét:

„Bár a reakció szolgálatában álló s művészileg is általában sekélyes író, meseszövése fordulatos, alakjait olykor találóan jellemzi. Novellái közt eleven realiztikus írások is akadnak. Korában népszerűek voltak történelmi regényei [...] Érdekes önéletrajza: *A gótikus ház*.”³⁵

Herczeg Ferenc még majdnem egy évtizedet élt az új rendszerben (ahogy írják: „visszavonultan”); művei nem voltak indexen, nem voltak betiltva, de sem életében (1954-ig), sem utána még majdnem három évtizedig nem jelent meg könyve. Ebben az időszakban még két lexikonban szerepelt: az 1965-ben kiadott, Benedek Marcell szerkesztette *Magyar irodalmi lexikonban*³⁶ elég részletes szócikket írt Mezei József irodalomtörténész, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a lexikon megjelenésének idején egy teljesen háttérbe szorított, elhallgatott íróról volt szó. Helytálló megállapításait (pl. Herczeg „Új területet fedezett fel: a

33 *Új magyar lexikon*. 3. kötet. G–J. Budapest, 1960, Akadémiai Kiadó.

34 Uo. 254.

35 Uo. 254–255.

36 Benedek Marcell főszerk.: *Magyar irodalmi lexikon*. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó.

●
fantasztikum világát; és modern ábrázolási módszerrel is próbálkozott, a mindennapok emberi gyengeségeit megértő és magyarázó passzív lélektaniséggel.”³⁷ torzítják a más világnézetű kor szellemében meghozott, ma már vitatható ítéletei: „Már századvégi, faji nacionalizmusának sem volt semmi köze az igazi nemzeti érdekekhez, a két háború közötti politikai szereplése pedig száználmas zavarodottság, kapkodás.”³⁸ A részletes, elemző szócikket egy irodalmi szaklexikon még megengedhette magának, egy általános lexikon már kevésbé, mint amilyen a háború utáni első *Magyar életrajzi lexikon*.³⁹

Ebben a szócikk megint csak a legfontosabb életrajzi adatokat, műveiből pedig csak néhányat tartalmaz, illetve úgy szerepelnek, hogy *Gyűjteményes díszkiadás* I–XL. kötet (Budapest, 1925–1930). Ez azért sokat nem mond az olvasónak. A cikk érdemi része mindössze a szöveghasáb tíz sora:

„Regényei, elbeszélései, színművei fordulatos meseszövések, találoan jellemzett alakjaik ellenére is egyre felszínesebbekké, művészileg sekélyessé váltak, az egykorú dzsentritársadalmat eszményítette bennük. Népszerűek voltak történeti regényei, melyekben a m. múlt egy-egy reakciós-konzervatív szemlélettel megrajzolt sorsfordulója jelenik meg. Színművei sokat szerepeltek színházak műsorán.”⁴⁰

A fordulatot a rendszerváltás hozta meg: 1989-től egyre több, általános, nagy- és szaklexikonban találunk Herczeg Ferenc-szócikket, amelyek tartalmukban és hangnemükben is másmilyenek, mint az addig elvétve valahol megjelent cikkek. Már nem kell mindenképpen elmarasztalni: elismerően is lehet írni róla. A kétkötetes *Akadémiai kislexikon*⁴¹ Herczeg Ferenc-szócikkében például ez áll:

■
37 Uo. 456.

38 Uo. 456–457.

39 Kenyeres Ágnes főszerk.: *Magyar életrajzi lexikon*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó.

40 Uo. 708.

41 Beck Mihály – Peschka Vilmos főszerk.: *Akadémiai kislexikon*. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó.

„Rendkívül termékeny és korában igen népszerű prózaíró és színpadi szerző volt, az irodalmi konzervativizmus vezéralakja. Érett alkotásai-
ban a cselekményesség markáns jellemrajzzal, választékos stílussal pá-
rosul. Legjobb írásai történelmi regényei, s főként drámái, amelyekben
a nemzeti múlt sorsfordulóit eleveníti fel az aktualitás igényével.”⁴²

Szaklexikonok közül eddig csak az irodalmi lexikonokban szere-
pelt, azokban továbbra is ott van, így az *Új magyar irodalmi lexikon*-
ban⁴³ is (érthetetlen, hogy a viszonylag részletes szócikkből miért éppen
az maradt ki, hogy az MTA 1925-ben Nobel-díjra terjesztette elő).
De míg a *Budapest lexikon*⁴⁴ első, 1973-as kiadásában hiába keresünk
Herczeg Ferenc címszót, addig a *Budapest lexikon*⁴⁵ második, bővített,
átdolgozott 1993. évi kiadásában már készült róla szócikk, mint ahogy
ott van a következő évben kiadott *Magyar színházművészeti lexikon*-
ban⁴⁶ is, holott az 1969-es *Színházi kislexikon*ban⁴⁷ nem szerepel, pedig
a két világháború közötti időszak egyik legtöbbet játszott színpadi
szerzője. 1945 utáni filmlexikonok közül is csak a 2005-ben megje-
lentbe, a *Magyar filmlexikon*ba⁴⁸ került be, az addigiakból (pl. *Film
kislexikon*,⁴⁹ az *Új filmlexikon*),⁵⁰ még az 1994. évből (*Filmlexikon*)⁵¹
is kimaradt, pedig 18 művéből készült film.

42 Uo. 747.

43 Péter László főszerk.: *Új magyar irodalmi lexikon*. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.

44 *Budapest lexikon*. A–Zs. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó.

45 Berza László főszerk.: *Budapest lexikon*. A–K. 2., bővített, átdolgozott kiadás. Buda-
pest, 1993, Akadémiai Kiadó.

46 Székely György főszerk.: *Magyar színházművészeti lexikon*. Készült az Akadémiai
Kiadó és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet közös gondozásában.
Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.

47 Hont Ferenc főszerk.: *Színházi kislexikon*. Szerkesztette Staud Géza. Budapest, 1969,
Gondolat Kiadó.

48 Veress József szerk.: *Magyar filmlexikon*. I–II. Budapest, 2005, Magyar Nemzeti Film-
archívum.

49 *Film kislexikon*. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó.

50 *Új filmlexikon*. I–II. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó.

•

Újabb szemszögből ismerhetjük meg írói pályáját a 2001-ben kiadott *Humorlexikon*ból,⁵² mert – teljesen indokoltan – abban is van róla részletes, a hercegi életműhöz értő szócikk:

„Közönségsikerének fő forrása volt, hogy fölismerte a középosztály s főleg a kispolgárság romantikus múlt iránti nosztalgiáját, hazafiságát, a keresztényi szellemű családkultusz iránti vágyakozását. Ezt elégitette ki az *Új Időkkel* és mikszáthi fogantatású, de attól éppen kritikai tartalma tekintetében eltérő írásaival. Annyiban különbözött Mikszáthtól, hogy nem kritizálni, hanem mitizálni akarta a dzsentrit. Rákosi Viktor, Rákosi Jenő, Pekár Gyula, Csathó Kálmán, Komáromi János, Babay József és mások irodalmi tevékenységével egy irányba haladva teremtette meg a Mikszáth utáni nemzeti érzelmű humoros irodalmat, s a Trianon után az azt elítélő magatartást. Mindezt azonban finoman, nem harsányan, mértékletesen, bölcs rezignációval és sajnálkozó vagy kedélyes humorral adta elő.”⁵³

A magyarországi lexikonok Herczeg Ferenc-szócikkeinek helyzetképet fejezzük be két általános, nagylexikkal: a *Magyar nagylexikon*⁵⁴ 1999-ben megjelent kilencedik és a *Révai új lexikona*⁵⁵ szintén kilencedik, 2002-es kötetének, valamint az *Új magyar életrajzi lexikon*⁵⁶ Herczeg Ferenc-szócikkével. A *Révai új lexikona* sokkal terjedelmesebb, így részletesebb is, de ez a különbség a két lexikonsorozat jellegéből is adódik, mert míg az első az egyetemes és a magyar kultúra területeit, a humán és a természettudományokat, a társadalom- és a műszaki tudó-

■

51 Csala Károly – Veress József szerk.: *Filmlexikon*. I–II. Budapest, 1994, Totem Könyvkiadó.

52 Kaposy Miklós szerk.: *Humorlexikon*. Budapest, 2001, Tarsoly Kiadó.

53 Uo. 121.

54 *Magyar nagylexikon*. I–XIX. Budapest, 1993–2004, Magyar Nagylexikon Kiadó.

55 Kollega Tarsoly István főszerk.: *Révai új lexikona*. I–XIX. Szekszárd, 1996–2008, Babits Kiadó.

56 Markó László főszerk.: *Új magyar életrajzi lexikon*. I–V. Budapest, 2001–2003. Magyar Könyvklub; VI. Budapest, 2007, Helikon Kiadó.

mányokat mutatja be szócikkeiben, a második a magyarság lexikona, tehát a magyar kultúra valamennyi területét (az egész világon bárhol élő magyarokét), a humán és a természettudományok, a társadalom- és a műszaki tudományok magyar eredményeit személyeken, fogalmakon, intézményeken, kiadványokon, lapokon keresztül összegezi szócikkeiben.

2002-ben adták ki az *Új magyar életrajzi lexikon*⁵⁷ harmadik kötetét, amelyben adatok tekintetében az eddigi legteljesebb szócikket olvashatjuk Herczeg Ferencről, ez főleg a róla szóló irodalom tételeinél szembeötlő: az 1944-ig megjelent bőséges irodalom után 1945-től viszonylag kevesen foglalkoztak vele, de ezeket a tanulmányokat, cikkeket ebben a lexikonban szinte kivétel nélkül megtaláljuk, a *Révai új lexikonában* is több szerepel ezek közül, míg a *Magyar nagylexikon* Herczeg-szócikkének a végén irodalomként Horváth János 1925-ben írt tanulmánya az egyetlen említésre méltó forrás 1999-ben!

Kétségtelen eredmény, hogy az utóbbi húsz évben Herczeg Ferenc már minden olyan lexikonban benne van, amelyben ott a helye, csak az irodalmi kánonban nem került még az igazi helyére. Az irodalmi élet valamikori ünnepe – ahogy ma mondanánk – sztárja, a politika és a közélet befolyásos embere 1949 után mindenhol teljesen eltűnt. 1945–46-ban még az MTA másodelnöke, majd 1949-ben törölték a Magyar Írók Szövetsége tagjainak sorából. Az 1950-es években kitelepítették a Hortobágyra, és csak Sztálin 1953-as halála után költözhetett vissza a fővárosba,⁵⁸ ahol a következő év elején elhunyt.

Herczeg írói pályája kezdetétől a kor meghatározó, rendkívül népszerű írója volt, de Kerecsényi Dezső *Herczeg Ferenc negyven év kritikájában*⁵⁹ című tanulmányában ezt írja írói pályájának indulásáról: „a hivatalos tekintélyek által bevezetett író helyett élénk áll a közönség

57 Markó László főszerk.: *Új magyar életrajzi lexikon*. I–V. Budapest, 2002, Magyar Könyvklub, 233–235.

58 Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából*. Budapest, 2012, Tarsoly Kiadó, 706.

59 *Magyar Szemle*, 1934. XX. kötet. 135–142.

által felfedezett »kedvenc«.⁶⁰ Előbb lett Herczeg olvasott, kedvelt író, a kritika csak később kezdett vele foglalkozni, holott ez általában fordítva történik. A kritika eleinte nem a műveit, hanem a sikereit értékelte. De végül azt is megállapítja a szerző, hogy „minden jel arra mutat, hogy olvasótábora változatlan terjedelmű”.⁶¹ Tanulmányának utolsó két mondata arra mutat, hogy Herczeg értékelése már akkor sem volt egyértelmű: „Akkor elindulhat majd Herczeg Ferenc új értékeinek számbavétele. Nem is annyira Herczeg Ferenc, mint inkább a magyar kritika újjáteremtése érdekében.”⁶²

1943-ban a Kornis Gyula szerkesztésében megjelent kötettel⁶³ tisztelegtek a nyolcvanéves Herczeg Ferenc előtt. Ez az a könyv, amelyből a legtöbbet megtudhatunk róla. Fitz József *Könyvészet* című fejezete az említett könyvben mintegy száz oldalon gyűjtötte össze Herczeg Ferenc műveit, könyveit, témák szerint csoportosított publicisztikáját, lefordított műveit. Fitz húsz oldalon számba veszi: *Kik írtak Herczeg Ferencről?*⁶⁴ A könyvben – többek között – Schöpflin Aladár Herczeg elbeszéléseiről,⁶⁵ Márai Sándor a tanulmányairól,⁶⁶ Szabó Lőrinc a meséiről,⁶⁷ Cs. Szabó László Herczeg irodalomban betöltött helyéről,⁶⁸ gróf Bethlen István a politikusról,⁶⁹ Csathó Kálmán a Herczegszerepeket alakító színészekről,⁷⁰ majd néhány szerző Herczeg és a különböző társaságok kapcsolatáról, Galamb Sándor pedig Herczeg kritikusaíróiról ír,⁷¹ és még nem soroltam fel mindenkit. Természetes,

60 Uo. 136.

61 Uo. 142.

62 Uo.

63 Kornis Gyula szerk.: *Herczeg Ferenc*. Budapest, 1943, Új Idők Irodalmi Intézet Rt.

64 Uo. 333.

65 Uo. 25–45.

66 Uo. 97–103.

67 Uo. 105–110.

68 Uo. 111–116.

69 Uo. 117–149.

70 Uo. 191–116.

71 Uo. 229–239.

•

hogy egy ilyen „tisztelegő” kötetben az elismerés hangján írnak, mégsem hihetjük, hogy például Márai csak az alkalom miatt írta volna róla dicsérő mondatait:

„Tanulmányaiban ritka élességgel bontakoznak ki e nagy író legjobb szellemi képességeinek és erkölcsi tulajdonságainak körvonalai. Irodalmi álarc nélkül, egyes szám első személyben, a személyes kiállítás és helytállás tiszta és erős pillantásával néz ez írásokban farkasszemet kora jelenségeivel. A történetíró kútfőt talál ez írásokban, s minden korok magyar olvasója okulást és gyönyörűséget.”⁷²

Cs. Szabó László *Sola constantia constans*⁷³ című tanulmányában írja Herczegről:

„Az utolsó tíz évben megismertem Herczeget. Se nem a milleniumit, se nem az 1910-est, se nem a háború utánit, hanem egyszerűen azt a változatlan Herczeget, aki a könyveit írta. Végre csak a betű után indultam, aszerint ítéltém.”⁷⁴

S – Herczeg helyét keresve az irodalomban – azzal zárja tanulmányát:

„Volt ő már napos oldalon, volt árnyékos oldalon, olvastam róla, hogy a középosztály írója s olvastam már, hogy baloldali. Pedig ő sose mozdult el a helyéről. Az állhatatlan világ fordult el körülötte, az látja őt hol árnyban, hol fényben.”⁷⁵

Herczeg tehát a kezdetektől megosztja a közvéleményt, az irodalomtörténészeket, kritikusokat. Helyzete 1945 előtt azért volt sokkal jobb, mert akkor óriási olvasótábora volt. De a negyven év megtette a hatását: Herczeg kikerült a köztudatból, és mivel 1943-ig jelentek meg

■
72 Uo. 108.

73 Uo. 111.

74 Uo. 113.

75 Uo. 116.

rendszeresen művei (1943 és 1983 között mindössze egy könyvét adták ki, útleírását az Adriáról a *Szelek szárnyán* címmel, amely először 1905-ben jelent meg), és mint az eddigiekből tudjuk, ebben az időszakban a legtöbb lexikonból is kimaradt, így több generáció nőtt fel, akik a nevével sem hallották. Még az egyetem magyar nyelv és irodalom szakán sem esett szó róla (legalábbis Újvidéken). És itt utalnék a mottóként szereplő Babits-idézetre: „Az irodalom igazi halottjai az elfeledett írók, akiket nem olvasnak” – tegyük hozzá – még a nevük sem hallható, látható sehol sem! A budapesti Szépirodalmi Könyvkiadó 1983-tól jelentette meg Herczeg műveit új kiadásban, de a recepció elmaradt, nem volt olyan, mint Máraié vagy Wass Alberté. Irodalomtörténészek, kritikusok – egy-két kivételtől eltekintve, pl. Németh G. Béla, aki az új kiadások elő-, illetve utószavait írta – azóta sem foglalkoznak Herczeg életművével. Ehhez nagymértékben hozzájárulnak Herczeg politikai nézetei és szereplése, többek között a Magyar Revíziós Liga elnöki tisztsége. Mivel Herczegről napjainkban nagyon kevés jelenik meg, azt hiszem, nem érdemtelen idézni egy hiteles tanút, Mester Miklóst,⁷⁶ aki ismerte Herczegot, és emlékirataiban⁷⁷ leírja, mit mondott neki erről:

„Egyik alkalommal szükségesnek tartotta megmagyarázni Herczeg Ferenc, hogy a Revíziós Liga nem áll irredenta alapon. Szerinte az irredentizmus és a revizionizmus két különböző dolog. Az irredentizmus a »restitutio in integrum«, »minden vissza« alapján áll. A revizio-

76 Mester Miklós (Rugonfalva, 1906 – Budapest, 1989) történész, vallás- és közoktatásügyi államtitkár. Közép-európai történelemből doktori diplomát szerzett (1925). Országgyűlési képviselő (1939-től). Vallás- és közoktatásügyi államtitkár (1944). A szélsőségektől elhatárolódott. 1944. október 15-én illegálisba vonult. Az orosz hatóságok rövid őrizetbe vétel után szabadon bocsátották (1945). A magyar hatóságok előtt is igazolódott példamutató magatartása, 1951 júniusában mégis mint osztályidegent kitelepítették a Borsod megyei Felsővadász községbe, csak 1956 után térhetett vissza Budapestre. 1960-tól 1966-ig, nyugdíjazásáig a Magyar Könyvtárel-látó Vállalat hivatalnokja. Az ötvenes évektől külföldi folyóiratok közölték cikkeit. Kéziratait az MTA Kézirattára őrzi. Fontosabb műve: *Az autonóm Erdély* (Budapest, 1937).

77 Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*. Budapest, 2012, Tarsoly Kiadó.

nizmus viszont az 1920. június 4-i igazságtalan trianoni szerződés revízióját jelenti, az önrendelkezési elv alapján. Herczeg megemlítette, hogy az igazságtalan trianoni szerződést az Egyesült Államok és a Szovjetunió, így maga Lenin sem ismerte el. Tehát az ő lelkiismerete a revizionista propaganda vállalásának tekintetében nyugodt.

Erre megjegyeztem, hogy amit mondott nagyon pontos megfogalmazás, de a magyar közvélemény számára ez nem jutott ilyen világosan kifejezésre.

Ebben hibás a magyar, hivatalos külpolitikai vezetés – adta meg a választ. Az azt sugalmazta a Revíziós Ligának, hogy inkább külföldön hangoztassa a revíziót, és befelé itthon ne gátolja az irredentizmus terjesztését. Ez nagy hiba volt.

Íme, most itt az eredménye a felelőtlenségnek. Ő nem akart szembeállni, harcot provokálni már korára való tekintettel sem nyíltan ezzel a kétszínű irányzattal, de illetékes helyen véleményt nyilvánított és sohasem engedte a Revíziós Ligában az irredenta és az antiszemita uszítást.⁷⁸

Herczeg a dél-magyarországi Versecen született 1863-ban. 1918-tól Versec a Szerb–Horvát–Szlovén Államhoz, majd a Jugoszláv Királysághoz, 1945-től pedig a Demokratikus Föderatív Jugoszláviához tartozott. Herczeg mindig is vállalta délvidéki származását, egyike volt azoknak, akik e vidéket és az itt élőket ábrázolták műveikben. Indokolt lenne, ha a jugoszláv, illetve szerb lexikonok is megemlékeznének róla. De ez nem így van. Természetesen nem a teljesség igényével, de átnéztem néhány jugoszláv, illetve szerb lexikont. A nyolckötetes *Enciklopedija Jugoslavije* [Jugoszláv Enciklopédia] első⁷⁹ és a hatkötetes második⁸⁰ kiadásának⁸¹ negyedik, H betűt is tartalmazó kötetében nincs benne, mint ahogy nincs benne a *Jugoslovenski književni*

78 Uo. 154.

79 *Enciklopedija Jugoslavije*. III. Zagreb, 1958, Leksikografski zavod FNRJ.

80 *Enciklopedija Jugoslavije*. IV. Zagreb, 1986, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”.

81 Ez a sorozat az 1991-ben kitört délszláv háború miatt nem fejeződött be.

•

leksikonban⁸² [Jugoszláv irodalmi lexikon] sem. Mindössze kettőben találtam róla pár sort. Az egyik a Jugoszláv Lexikográfiai Intézet *Opća enciklopedija* [Általános enciklopédia]⁸³ harmadik kötetében található, amely fordításban így hangzik:

„HERCZEG [h'êrcêg], Ferenc, magyar irodalmár és politikus; szül. 1863, elhunyt 1954. Nézeteiben reakciós, a hivatalos feudális Magyarország poeta laureatusa. H. regényeiben rokonszenvvel mutatja be a magyar dzsentrik parazita életét.”⁸⁴

A másik a belgrádi Prosveta Kiadó által kiadott *Mala enciklopedija* [Kis enciklopédia].⁸⁵ Ennek a szócikke a következő:

„HERCZEG, Ferenc (1863–1954) magyar irodalmár, Jókai Mór után a legtermékenyebb magyar regényíró; verseci születésű; drámáit a tökéletes kompozíció és az élénk párbeszéd jellemzik. Főbb művei: *Pogányok*, *A hét sváb*, legnépszerűbb sorozata a *Gyurkovics család*, színdarabja a *Bizánc* és egyébek.”⁸⁶

S hogy nemcsak a születési hely, hanem irodalmi érdemei – művei indokolnák Herczeg szócikkét a szerbiai lexikonokban, arra bizonyíték a *Britannica enciklopédiája*,⁸⁷ amelyben szintén szerepel, de nemcsak

82 *Jugoslovenski književni leksikon*. Novi Sad, 1971, Matica srpska.

83 *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*. III. Foc–Iw. Zagreb, 1977, Jugoslavenski leksikografski zavod.

84 Uo. 397.

85 Мала енциклопедија [Kis enciklopédia] Просвета. Општа енциклопедија [Általános enciklopédia]. Треће издање [Harmadik kiadás]. III. R–Ш. Београд, 1978, Просвета.

86 Uo. 576.

87 *The New Encyclopædia Britannica*. Volume 5. MICROPÆDIA. Ready Reference Founded 1768 Encyclopædia Britannica, Inc. Robert P. Gwinn, Chairmann, Board of Directors Peter B. Norton, President Philip W. Goetz, Editor in Chief Chicago Auckland/Geneve/London/Manila/Paris/Rome/Seoul/Sydney/Tokyo/Toronto, 868.

a *Britannica Hungaricában*,⁸⁸ hanem az angol kiadásban, mert nem csak magyar kiegészítésként került be.

A lexikonokban való vizsgálódást fejezzük be Gerold László *A jugoszláviai magyar irodalmi lexikon*⁸⁹ című könyvével. Ebben sem szerepel Herczeg Ferenc; persze ennek vannak előzményei. Már Szenteleky Kornél⁹⁰ sem tartotta délvidéki írónak Herczeg Ferencet. Erről két levele tanúskodik, az egyiket Fekete Lajosnak,⁹¹ a másikat Cziráky Imrének⁹² írta azzal kapcsolatban, hogy a budapesti rádió egy vajdasági műsor összeállítását kérte tőle. A Cziráky-nak írt levelét idézem:

„Azt írtam, hogy az anyagot magam válogattam és állítottam össze, ezért mást már csak gyengébb formában küldhetek. Erre ők Herczeg Ferencre, esetleg Kosztolányira gondoltak, amivel a Vajdasági Estet kiegészítenék. Nekem se kellett több. Megírtam Szóts úrnak, hogy ha ők Herczeg F...-ban és Kosztolányiban látja a mai Vajdaságot, akkor nekünk semmi keresni valónk sincs a műsoron, mert ezeknek az uraknak fogalmuk sincs, milyen a magyarság helyzete, mentalitása, érzésvilága Jugoszláviában.”

88 *Britannica Hungarica*. VIII. kötet. Graz–Holstebro. Budapest, 1997, Magyar Világ, 582.

89 Gerold László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Újvidék, 2001, Forum Könyvkiadó.

90 Szenteleky Kornél (Pécs, 1893 – Ószivác, 1933) szerb származású magyar író, költő, műfordító, szerkesztő. Budapesten orvosi oklevelet szerzett, és orvosként dolgozott Garán, majd Ószivác-on. A jugoszláviai magyar irodalom vezéralakja, szervezője.

91 Fekete Lajos (Újnémet, 1900 – Budapest, 1973) költő, újságíró, szerkesztő. Újvidéken 1924 és 1929 között a *Délbácska* irodalmi rovatának szerkesztője, 1929-ben a *Vajdasági Írás* technikai szerkesztője, 1929-ben kiutasították Jugoszláviából, de az ottani irodalmi élettel állandó kapcsolatban állt. In: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Bisztray Gyula és Csuka Zoltán. Zombor–Budapest, 1943, Szenteleky Társaság, 251.

92 Cziráky (Fetter) Imre (Kishegyes, 1899 – Kalocsa, 1973) író, színműíró. Uo. 257.

•

Erről Csáky Sörös Piroska is írt *Herczeg Ferenc a vajdasági köztudatban (Sajtótörténeti adalékok 1918–1945)*⁹³ című tanulmányában.

Szenteleky nézetével ellentétes véleményt is olvashatunk a *Kalangya* 1943. október 15-i számában. Zombor város törvényhatósági bizottságának 1943. szeptember 17-i díszközgyűlésén Herczeg Ferencet egyhangúlag megválasztották Zombor város díszpolgárává. A *Kalangya* közölte dr. Deák Imre országgyűlési képviselő beszédét, ebből idézek egy részletet:

„Jelentős esemény gyűjtötte ma egybe városunk törvényhatóságát. Közéletünk, magyar társadalmunk egyik legerőteljesebb alakja, ma is még feljebb törő üstököspályájával országunk égboltjának ékes jelensége, a ragyogó tollú krónikás, meseszövő és lírikus, *Délvidékünk szülötte, ma is önmagát közénk tartozónak valló óriása*.⁹⁴ Herczeg Ferenc most tölti be életének 80. esztendejét. Ez az esemény még a mai gondterhelt, viharos időkben is pillanatnyi megállást parancsol. Az ország egész társadalma megmozdult az ősz írófejedelem köszöntésére. Ő szerényen elhárított magától minden ünneplést, évfordulójának minden magyar részére való ünneppé avatását mégsem tudta megakadályozni.

Az ünnepi megnyilatkozások egymást követik, és az írófejedelem családi ünnepe az egész nemzet ünnepevé vált.

Önmagát becsüli meg az a nemzet, amely nagyjait értékeli. Magunknak sem szabad törpéknek mutatkoznunk az óriás mellett, de büszkén vallani magunkénak.”

Visszatérve a lexikonokhoz, talán a középutas megoldás a legjobb: Herczeg Ferencet be kell venni a délvidéki magyar általános és irodalmi lexikonba is mindezeknek az információknak a tényszerű közlésével; a többit pedig bízunk a lexikon olvasójára, használójára, döntse el ő, hova sorolja Herczeg Ferencet (de miért is kell a magyar irodalmon kívül

■

93 Csáky S. Piroska: *Könyvek világában. Tanulmányok és egyéb írások*. Újvidék, 2005, Forum Könyvkiadó, 67–75.

94 A szerző kiemelése.

•

bárhova is besorolni?). Mindenesetre, ha Herczeg Ferenc-szócikket olvashat, legalább majd tudni fog róla, tudja, hogy a vajdasági Versec szülötte, és esetleg kedvet is kap majd egy-egy művének elolvasásához. Hogy Herczeg Ferencnek volt köze a Délvidékhez, Versechez, annak bizonyítéka az is, hogy mi most itt vagyunk Versecen, a XVI. Herczeg Ferenc Emléknapokon, s próbáljuk őt megfejteni, megérteni, társadalmi, de elsősorban irodalmi helyét megkeresni.